

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (137) январь-февраль 2008 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёшпеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

ЭПБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2007

Атлары

«МИНГИ ТАУ» ЖУРНАЛГЪА – 50 ЖЫЛ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Литературабызны от жагъасы. <i>Статья</i>	3
АЛГЪЫШЛАУЛА	11
«МИНГИ ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛА	15
БИРЕР САЙЛАМА. <i>Назму антология</i>	19
ПРОЗА	
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Хутай. <i>Роман</i>	42
ПОЭЗИЯ	
ДЖАНГУРАЗЛАНЫ ЛИЗА. <i>Назмула</i>	94
ПРОЗА	
АКЪАЙЛАНЫ ТАХИР. Жарыкъ толкъун. <i>Роман</i>	97
ЖАШ КЪАЛАМЛА	
ОСМАНЛАНЫ ЭЛДАР. <i>Назмула</i>	128
КЕЧГЮНЧЮЛЮК КЮЛЕРИ	
УЯНЛАНЫ ОЮС. Къысыр ийнек. <i>Хатар</i>	130
СЮЙДЮМХАН. <i>Назмула</i>	132
ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. <i>Тамсилле</i>	134
БЕРБЕРЛАНЫ БУРХАН. <i>Назму</i>	144
ЧАМХАНА	
КЪУЛИЙЛАНЫ ХУСЕЙ. <i>Чам хатарла</i>	145
ХАЛКЪЫБЫЗНЫ МАХТАУЛУ ЖАШЛАРЫ	
ОЛЬГА МАЛЬБАХОВА. Бепайланы Суфьян. <i>Очерк</i>	151
САРАКУЛАНЫ АСИЯТ. Зокаланы Валерий. <i>Очерк</i>	156
ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Хачим Кауфовну энчи командировкасы. <i>Хатар</i>	163
АДАБИЯТ ХАЗНАБЫЗ	
ШАУАЙЛАНЫ-АБАЙХАНЛАНЫ ДАУУТ-ХАЖИ. Юсюп файгъамбар бла аны къарындашлары. <i>Таурух поэма</i>	168
ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР. Къуран таурухла	183
ХАНТ КЪАНГАБЫЗ	
ТОЛГЪУРЛАНЫ БЕКМУРЗА. <i>Статья</i>	198
УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА	
ЕЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН. Жараучукъла.....	202
СЕЗБЕР. Токумаланы Хусейин.....	207

Литературабызны от жагъасы

Журналыбыз чыгып башлагъанлы 50 жыл болду. Биз аны суратлау сёзюбюзню байрамына санаибыз. Нек дегенде, ол заманны ичинде суратлау литературабызда болдурулгъан уллу жетишимле журналны иши бла къаты байламлыдыла.

Хар миллетни тарыхында ниет байлыгы магъаналы жерни алады, литература уа – бютюнда. Литература – ол тамырлары тереннге кетген, жаз да, къыш да чакъгъанлай тургъан терекди. Мени ангылауумда, халкъны мындан арысындагъы жашаууну юсюнден сагъыш этген адам бек алгъа миллет литератураны бла культураны айныуларына къайгырыргъа тийишлиди. Кесини ишин бла илму культура бла байламлы этген неда халкъны аллында айланган адам ол затда туумакъ эсе, аны кёкюрек кериюнден чыртда къыймат жокъду.

Бизни суратлау литературабызгъа мурдор салгъанла, сора аны ёсдюрюню баш ишлерине санагъан фахмулу жазычуларыбыз, жашау кертиликни байракъ этип, малкъар, къарачай халкъланы жигитлик төрелерине, сыйлары тауларыбызча бийик адет-төрелерибизни айныуларына себеп болгъанлай келгендиле. Аны хайырындан ёхтемленебиз миллетни бюгюнню литературасы бла. Къара Мусса, Шауайланы Дауут, Кязим, Керим, Къайсын, Танзиля – жазгъан затларыны башы – сёз ёзеге бола келген адамла, дагъыда кёплени атлары халкъны төрюнде кеслеринде жер табып тохтагъандыла. Суратлау литературабыз, бютюнда бег' а аууздан-ауузгъа айтыла, кёп жюз жылланы ичинде төлюден төлюге къала келген, халкъ чыгъармаларыбыз миллетни миллет энчилигин кёргюзтгенден тышында да, тарыхыбыздан да хапар айтхан ниет байлыгыбыздыла. Бу затла барысы да 50 жылны ичинде журналыбызны баш иши бола келгенлери ючюн айтабыз аланы юслеринден къайтарып-къайтарып.

Журналыбызны тарыхы КъМАССР-ни Жазычуларыны союзыну 1958 жылда «Шуёхлукъ» деген ат бла чыгып башлагъан суратлау литература альманахладан башланады. Аны биринчи номери Мечиланы Кязимни «Ленин» деген назмусу бла ачылады. Аны ызындан Шахмырзаланы Саидни «Азатлыкъны жолунда», Отарланы Саидни «Октябрь – азатлыкъ тангы», Гуртуланы Бертни «Ленинни жыры», «Къорасынла урушну кюсегенле» деген чыгъармалары, Къулийланы Къайсынны жангы назмулары басмаланадыла. Отарланы Керимни «Октябрь» поэмасы энчи жерни алады альманахда. Поэт анда Октябрь революциягъа багъаны жюрегини теренинден чыгъарып бичеди.

Альманахда жыйырмадан артыкъ адамны жазгъанлары басмаланганды. Ол санда Залийханланы Жанакъайытны «Таулада» деген повестини ал кесеги. Бир Къайсынны назмуларын («Къыш кече», «Туугъан жерингде», «Тап ёлсем да...», «Жолчукъ», «Таулу окъуучума сёзюм») айтмасакъ, проза, поэзия чыгъармаланы хазна къалмай барысы да Октябрге, Совет властьха аталгъандыла. Аль-

манахны редколлегиясыны членлери: Гуртуланы Берт, Залийханланы Жанакъайыт, Кациланы Хабу, Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим («Шуёхлукъну» редактору) Совет властыны танг жарыгында туугъан, ол ёсдюрген, ол окъутхан, ол юйретген коммунистле эдиле. Заманны ниет иши да жаланда Коммунист партиягъа бла Совет властыха къуллукъ этгенин эсге алсакъ, жазычуларыбыз башха жолну сайлаяллыкъ туюл эдиле, акъылларына да келлик туюл эди аллай ниетни тутаргъа.

Биз, артыгъыракъда жыйырманчы ёмюрде жашагъанла, алгъын – революциягъа дери, малкъар халкъны жазмасы болмагъанды дерге бек ёч эдик. Сёзсюз, бизни ары дери халкъ жырларыбызны, жомакъларыбызны магъаналары накъут-налмас бла тенг бола келгендиле. Алай заманланы саркъыуларында азмы болгъандыла бизни – аз санлы халкъланы, ауазлары хазна эшитилмеген кезиуле. Ол угъай эсенг, аланы ачы кычырыкълары окъуна теренде тунчукъгъандыла, жарсыугъа.

Ол затланы кертиликлерине угъай дер амал жокъ, ким не айтса да, жыйырманчы ёмюрде эшитилгенди миллетибизни ауазы дунягъа, Кязим, Къайсын, Танзиля киби жазычуларыбызны, Энейланы Тимур, Залийханланы Михаил киби алимлерибизни хайырларындан, жыйырманчы ёмюрде чыгып башланадыла китапларыбыз, газетлерибиз, журналларыбыз; жыйырманчы ёмюрде сёлешип башлагъанды радио, хауа чыракъла да ол заманда жарытхандыла жашауубузну, ол заманда ачылгъандыла школла, окъуу юйле да. Башханы къой, тау ауузлагъа жолла окъуна жыйырманчы ёмюрню отузунчу, кыркынчы жылларында ишленип тебирегендиле.

Башда белгилегенибизча, «Минги тау» журналыбыз («Шуёхлукъ» альманах) чыгып башлагъанлы жюз жарымы жыл озду. Тарых кёзден къарагъанда, ол кёп заман туюлдю, азды деп да айталмайбыз. Журналыбызны юсюнде не къадар фахмулу адам ёсгенди. Литературагъа отузунчу жыллада келгенле халкъ чыгъармаладан тирликленген эселе, жазыу ишлерин къолгъа озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында алгъанла уа дуня литературадан, искусстводан, культурадан тынгылы юлюш алгъан, философия оюмлары тохташхан, кыралыбызны менме деген алимлери, жазычулары жыйылгъан конференциялада, съездледе халкъны кеси сёзлерине тынгылатыргъа къолларындан келген – билимлери, фахмулары, эслери ол затха шарайыпсыз жетишген адамладыла. Керти да, биз Къайсын, Керим, Хабиб, Залий, Сафар, Миналдан, Этезланы Омар, Маммеланы Ибрагим киби литературагъа отузунчу жыллада келген адамларыбызгъа жаланда халкъ чыгъармаладан юйрениу бла чекленгендиле деп айталлыкъ туюлбюз. Совет школ алагъа терен билим берип, жашау дерсин да кызгъанмай, культураны, искусствону, литератураны уллу жолуна атландыргъан эди. Аны хайырындан Къайсынны билимини, фахмусуну теренлигине бизни кыралдан озуп, тыш кыралланы адамлары окъуна сейир этгендиле.

Журналыбыз, элли жылны ичинде Къайсынча, Керимча адамла-

рыбызны ишлерин, жашауларын юлгюге тутуп, халкъны ёсюп келген тёлюсюне устазлыкъ этип тургъанды. Назмулары «Шуёхлукъну» экинчи китабында басмаланган жаш къауум: Зумакъулланы Танзиля, Балаланы Осман, Тёппеланы Алим фахмулу халкъыбызны, аты айтылгъан литературабызны намысларына тийишли чыгъармала жазып, поэзияны суйгенлени ыразы этгендиле. Альманахны ол китабында басмалангандыла Шауаланы Миналданни «Кюреш» («Мурат») романыны ал кесеги бла Боташланы Иссаны «Таулада танг жарыйды» деген пьесасы. Халкъ «Шуёхлукъну» бу номеринде энчи эс бургъаны да биз атларын сагъынган чыгъармаланы басмаланганлары бла байламлыды.

Аты дуниягъа айтылгъан Михаил Шолоховну «Адамны къадары» деген повестин Улбашланы Ахия малкъар тилге кёчюрюп, альманахны ючюнчю китабында басмалагъанды. Аны энчи чертгенибизни магъанасы – Шолоховну бу чыгъармасына кёре салынган фильмге къарап, уруш заманда жесирде тургъан совет солдатны кишилигине сейир этмей, аны бла ёхтемленмей бир киши да къалгъан болмаз, мени акъылыма кёре; экинчиден, Ахмадия чыгъарманы тынгылы кёчюргенди, ариу тил бла, малкъар окъуучу бюсюрерча.

«Шуёхлукъну» авторлары кёп болмагъанларын, аланы асламысыны атлары хар китапда да къайтарылгъанларыны сылтауун ангылатхан къыйын туюлдо – жазгъан адамларыбыз аз эдиле эллинчи жылланы ахырында, алтмышынчы жылланы башында.

Аллай къыйын заманлада да «Шуёхлукъну» биринчи редактору Отарланы Керим, ол къуллукъгъа бир бёлек жылдан сора Керимни ызындан келген Гуртуланы Берт редколлегия бла бирге окъуучула жызычуларыбызны азлыгъын сезмезча этгенлей тургъандыла – чыгъармаланы жангыдан-жангыларын басмалагъандыла, халкъ бла байламлыкъны кючлегендиле, журналистлени суратлау очерклерин, фельетонларын хайырлангандыла, къарындаш халкъланы жазычуларын тау тилге кёчюрюп, басмалагъандыла. Аланы ахшы тёрелерине журналны шёндюгю редколлегиясы да эс бургъанлай турады.

Ол заманда басмаланган затланы асламысы пролетар ниетни мурдорунда къуралып эди. Аны ючюн, башда белгилегенибизча, кишиге сёгюм салыр кереклиси жокъду, – къайсы миллет да бир социалист жорукъгъа сыйыныргъа, ол жорукъну; социалист культураны, искусствону, литератураны айнытыргъа борчлу эди. Андан тышында да ниет иште учхара сёз, ары-бери чалпыу дегенча илишанлагъа жол берирге кюрешген адамгъа чыртда кечгинлик болмагъанды. Альманахны бетлеринде «Ленин бла таулула» (Гуртуланы Берт), «Октябрьни поэмасы» (Отарланы Керим), «Коммунист» (Алим Кешоков) дегенча темалагъа жазылгъан поэзия, проза чыгъармала кёбюрек тюбегенлерине тангкёрдю этер кереклиси жокъду.

Альманахда жылдан-жылгъа жангы авторла кёбюрек бола баргъанлары къууанырча эди. 1959 жылда чыкъгъан бешинчи китаб' а бютюнда байды. Ол РСФСР-ни Жазычуларыны союзуну бюросуну

сессиясы Шимал Кавказда бардырылганы бла байламлы эди. Андан 27 адамны жазгъанлары басмалангандыла. Ол санда къарачайлы, къабартылы, ингушлу, чеченли, адыгейли, къалмукълу, оруслу эм башха авторла да бардыла. Къайсынны Кязимни юсюнден статьясы да басмаланганды бу номерде. «Жерини, тилини да жюреги болуп, узакъ жылланы кѣп тѣлюлеге жол нѣгер болгъан поэтлери хар халкъны да бардыла. Бизни миллетге аллай сѣз устазы Кязим болганды. Аны поэзиясы малкъар культураны къууанчыды», – деп башлайды Къайсын статьясын.

Биз тау элдеде эрттегили хуначылары къол ызлары, усталыкълары кѣргенча кѣребиз альманахны биринчи китапларында басмаланган суратлау чыгъармалада литературабызгъа, культурабызгъа мурдор салгъан, аланы айнытугъа къанлары-жанлары бла берилген жазыучуларыбызны ниет байлыкъларын, хунерлерин, фахмуларын, хыйласыз ауазларын да эшитебиз алада. Ала битеу жашауларында халкъны уллу хурметин сынагъандыла, суймекликлерин, намыс-сый бергенлерин кѣзлери бла кѣргендиле. «Кязимни поэзиясы жерибизни эскилик жетмез кюзгюсюдо. Биз аны чыгъармаларында халкъыбызны узакъ жолун, жерибизни тюрсюнюн кѣребиз», – деп жазгъанды Къайсын 1959 жылда «Шуѣхлукъну» бешинчи китабында «Кязимни юсюнден» деген ат бла басмаланган статьясында. Бюгюн биз да Къайсынны кесини юсюнден ол оюмну таукел айтабыз. «Шуѣхлукъну» («Минги тауну») хар китабында да эшитиледи Къулийланы Къайсынны керексиз омакъланыуну, махтаныуну билмеген, халкъ жашауну, ишни, суратлау сѣзю, тарыхны ёмюрлюк кюзгюсюне саналгъанлай турлукъ таукел да, оюмлу да ауазы.

Мен ол затны Къайсынны жазгъанлары альманахны – журналны хар китабында басмаланып тургъандыла деген магъанада айтмайма, аны ауазы суратлау сѣзде неда статьялада болсун, сѣз ючюн, Кязимге жоралагъан статьясыча, – аланы барын да, башхала Къайсынны юсюнден жазгъан затла да, ол адамны халкъына жууукълугъу, фахмусуну, билимини теренлиги, кѣзбаулукъну, жалгъан сѣзю кѣрюп болмаучусу, жаш жазыучулагъа сакълыгъы, адам улу жер башында жашагъан къадар бирде ол халкъыны ёхтемлиги, литератураны байрагъы болгъанлай турлугъуна таза да кѣлюбюз бла ийнаннганыбызны ачыкълагъан шартыды дегенлигимди.

Бир тюрлю даулашсыз, малкъар халкъ кѣчгюнчюлюк тузакъда кеси тилинде сѣлеширге, окъургъа онгу болмай туруп, туугъан журтуна къайтхан жыллада окъуна тауча алай ариу, алай шатык жазаргъа, табийгъатны жашырынлыкъларын алай уста кѣре билген, адамны литература сыфатын алай теренден ачыкъларгъа, фахмусу, билими жетишгенине, башыбыз кѣкге жетгенча болуп, къууаннганыбызны айтмай къоярча онгубуз жокъду. Биз, жаш адамла, аны альманахны биринчи китабында басмаланган жангы назмуларын, тѣртюнчю номерде «Арба ызла» поэмасын, 6-чы китапта – «Литература – халкъ ишди» деген статьясын, 7-чи номерде «Кѣк чынарла» поэмасын окъуп,

Къайсын дунягъа жалаңда поэт болургъа туугъанды деп къууаны-учубузну нутмагъанма.

Былайда «Литература – халкъ ишди» деген статьядан бир къауум тизгинин юлгюге келтирирге сюеме.

«Биз бир-бирде кесибизни сейир ишлерибизге кереклисича эс буралмай къоябыз. Бусагъатда таулу къызы – Зумакъулланы Танзиляны, чыгъармаларын кеси тилибизде угъай да, орус тилде газетледе, журналлада да окъуйбуз. Ол бизни жашауубузда сейирлик жангылыкъды. Ол бир бёлек жыл мындан алгъа боллукъ иш туюкул эди. Энди таулу

Редколлегияны жыйылыуунда.

Солдан оңгизга олтургъанла: Теппеланы Алим, Зумакъулланы Танзиля, Гадийланы Ибрагим, Гуртуланы Салих; сюелгенле: Додуланы Аскер, Созайланы Ахмат, Толгъуланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Беппайланы Муталип.

къызы назмуларын орус тилге кёчюрюп, Москваны журналларында, газетлеринде чыгъаргъанлары халкъыбызны жангы жашаууну шагъаты болады, адамларыбызны, культурабызны да ёсгенлерин кёргозтеди. Аны магъанасы уллуду. Иш Танзиляны кесинде туюклюдю, иш бизни алгъадан-алгъа баргъаныбыздады, алгъын юй ишден башха зат билмеген таулу тиширыуланы ёсгенлеринде, жашауну кенг жолуна чыкъгъанларындады. Аны себпли, биз культурабызны, илмубузну ёсдюрюде хайырлары тийген тиширыуларыбызгъа иги эс бурургъа, не къадар жол берирге борчлубуз.

Шауаланы Миналдан роман жазгъанды. Ол да бизни гитче халкъыбызны жашауунда жангы затладан бириди, бек къыйматлы ишди... Таулу тиширыу роман жазды демеклик бек къууанчлы затладан бири болгъанына сёз жокъду. Романны къой да, бизни таулу тиширыула кеслерини сыйген жашларына къагъыт жазаргъа къолларындан келмей тургъандыла. Энди уа биз таулу тиширыуланы жазыучула болуп, аланы назмулары, романлары чыгъып тургъанларын кёребиз».

Къайсын Зумакъулланы Танзиляны фахмусуна бек эртте эс бур-

гъанды, поэт къадарында аны аты дунягъа айтыллыгъын сезгенди; Танзиляны назму китаплары бир бири ызларындан орус, тау тилледе, тыш къыралланы халкъларыны тиллеринде да чыгъып тебирегенлеринде, къуаннгандан башы кёкге жетгенча болгъанды. Танзиля РСФСР-ни М.Горький атлы Къырал саугъасын алгъанында уа, таулу тиширыу бла ёхтемленнгенин жазып, ара газетледе, журналлада басмалагъанды, бу жерли газетледе бла журналлада да алай, ол санда «Минги тауда» да.

Танзиляны «Тынгысыз жер», «Шайырны жырлары», «Урушха къажау поэма» деген чыгъармалары, кёп санда назмулары бек алгъа окъуучугъа «Минги тау» журналны юсю бла жетгенлерин да белгилерге сюеме. Миналданны назмулары, проза чыгъармалары да алай.

Къайсын башда биз сагъыннган статьясында былай айтады: «Жазыучуну бек баш борчу – иги жазаргъады... Литература къырал ишиди, халкъ ишиди. Аны себепли жазыучуну осал жазаргъа эркинлиги жокъду, – биринчиден, – халкъына, жерине да суймеклигин иги жазыу бла кёргозтюрге керекди. Иш, мен жерими, халкъымы да сюеме деп, ант этиуде тьююлдю, иш иги жазыуда, халкъны жашауун, халын, жерини сыфатын, къуанчын, жарсыуун толу, фахмулу кёргозтюргеди».

Уллу поэтни ол насийхаты, тынгылы дерс болуп, битеу жашауларын жазыу иш бла байламлы этип, атларын фахмулу чыгъармала бла айтдыргъан жашла, къызла кёп чыкыгъандыла миллетде. Аллайланы юйретиуде, керек заманда билеклик этиуде «Минги тау» журналны юлюшю уллуду, Бабаланы Ибрагим бла Мокъаланы Магомет – литературагъа озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында келген жашла, назмулары, поэмалары бла литературабызны, культурабызны айныуларына уллу къошумчулукъ этгенден тышында да, поэзияда жангы сёз айтхандыла, жазыу ишлеринде жангы амалланы хайырланнгандыла – не фахмулула окъуна сейир этерча чыгъармала жазгъандыла. Аны бла бирге «Минги тау» журналны редакторлары болуп, кёп жылланы ишлегендиле.

Поэзияны юсюнден сёз баргъанда, Гуртуланы Салихни, Созайланы Ахматны, Байзуллаланы Алийни, Моттайланы Светлананы, Мусукаланы Сакинатны, Бегийланы Абдуллахны, Додуланы Аскерни, Беппайланы Муталипни, Ёлмезланы Мурадинни, Табакъсойланы Мухтарны фахмулу ишлерин энчи белгилерге борчду. Ала чынтты поэзия миллет литератураны, культураны бек онглу, дайым кёзге кёрюнюп тургъан жетишимлеринден болгъанын сезгенлей тургъан поэтледиле. Аланы чыгъармалары «Минги тауда» терк-терк басмаланнганлары да иги ишледен бириди. Бегийланы Абдуллах а журналны баш редактору болуп да бёлек жыл ишлегинди.

Уяланы Оюс, Геккиланы Магомет, Ахматланы Сафарият бла Люба, Берберланы Бурхан да бизни журналыбызны керти шүёхларыдыла, аланы жангы чыгъармалары «мында» басмалана-басмалана турадыла.

Гуртуланы Салих назмулары, поэмалары, тынгылы кёчюрмелери бла журналны окъуучуларына эртте суйдюргенди кесин. Аны биринчи назмуларын («Эрттен», «Хар кюн сорама кесиме», «Булутчукъ», «Сабийлигим») «Шуёхлукъ» альманахны 9-чу китабында окъугъан эдик. Журналыбызны жылгъа алты кере чыгъыуунда да аны кыйыны уллуду. «Минги тау» сексенчи жыллада сау жылгъа төрт кере чыгъып тургъанды. Салих Госкомиздатны председатели болуп ишлеген заманында былай болургъа жарарыкъ тыйюлдо деп, сёзю тийишли жерледе къаты салып (Москваны юсю бла), «Литературная Кабардино-Балкария» бла «Минги тау» журналланы да хар эки айдан чыгъарча этген эди.

Белгили художник Ахматланы Леуаннга да ыразыды журналны редколлегиясы – ол ишлеген ариу да, магъаналы да суратла «Минги тауну» айбатлагъан кезиуле кёп бола келгендиле.

Миллет литературабызда проза жанр кеч аякъланган, акъыртын айныгъан суратлау сёз болгъаныны юсюнден басмада кёп кере айтылгъанды. Шауланы Миналданны «Кюреш» романыны «Шуёхлукъ» альманахны 2-чи китабында басмалана башлагъаны ма аны ючюно сагъайтхан эди литератураны суйген адамланы барысын да. Ол китап болуп чыкъгъандан сора уа, кёп белгили адамла «Кюрешни» (артдагы аты «Мурат») юсюнден кеслерини акъылларын, къууанчларын къагъытха тюшюрюп, кими газетледе, кими «Шуёхлукъ» альманахта басмалагъандыла. Юлгюге, Тёппеланы Алимни «Мурат» романда халкъ кюреш» («Коммунизмге жол» газет, 10-чу апрель 1969 жыл), Толгъурланы Зейтунну «Миналданны литература жигитлерини юсюнден» («Коммунизмге жол» газет, 19-чу май 1970 жыл) деген статьялары. Миналданны «Кечерлеми?» деген повести да альманахны 1964 жылда чыкъгъан 25-чи китабында басмаланганды. Ол да иги атлам эди. Къара сёз бла жазгъан жаш адамланы арасында биринчи болуп Токумаланы Жагъафарны «Агроном» деген хапары 1959 жылда «Шуёхлукъну» 4-чю китабында басмаланганды. Ол аны трилогиясын, повестьлерин, пьесаларын жазаргъа атландыргъан ышангылы жолуну башлангыуу эди.

Проза – хапарла, повестьле жазгъан адамларыбыз тамата тёлюню араларында да бар эдиле – къара сёзге мурдор салгъан Хочуланы Салихден сора да. Ол игиди, анга бюгюн да къууанабыз. Юлгюге, Этезланы Омарны, Залийни, Хабибни атлары миллетни суратлау литературасыны тарыхына алтын харфла бла жазылгъандыла. Аладан юлгю алгъан жашланы – Толгъурланы Зейтунну, Тёппеланы Алимни, Гуртуланы Элдарны, Токумаланы Жагъафарны, Гадийланы Ибрагимни, Гулаланы Баширни, Хучиналаны Магометни, Биттирланы Аминатны проза чыгъармалары суратлау литературабызны деберин бютюнда кётюрюп, ышангылы къуллукъ этедиле дерге керекбиз. Быланы хазна къалмай барысыны да жазгъан затлары бек алгъа «Шуёхлукъ» альманахта – «Минги тау» журналда басмалангандыла. Бюгюнлюкде да Алимни, Зейтунну, Элдарны, Ибрагимни, Жагъафарны, Магометни,

Аминатны жазгъан затлары «Минги тауда» тийишли жер тапханлай турадыла.

Проза жазыуда Чыпчыкъланы Борис, Глашланы Борис кеслерин халкъгъа фахмулу чыгъармалары бла танытхандыла.

Зейтун, Алим, Салих литератураны ёсюу жолуна тийишли багъа бичип, жазгъан статьялары бла да айырмалыдыла. Толгъур улу бла Тёппе улу прозагъа, поэзиягъа жоралап, энчи китапла да чыгъаргъандыла. Былайда бу адамлагъа белгили алимлерибиз: Биттирланы Тамараны, Мызыланы Исмайылны, Сарбашланы Алёнаны, Къулийланы Жаннаны, Эфендиланы Салихни, Гузеланы Жамалны къошаргъа сюеме. Ала литератураны, тил илмуну, тарыхны юсюнден жазгъан китаплары адам улуну жашауунда узакъ жол жюрюрюк байлыкъды.

Бу арт жыллада бек кёп ишлеген адамлагъа саналадыла Таумырзаланы Далхат бла Хучиналаны Ануар. Аланы жазгъан затлары да «Минги тауда» басмаланадыла.

Альманахыбыз бла журналыбыз миллетни культура жашауунда тутхан къыйматны: суратлау сёзюбюзню айнытыуда, жаш жазыучулары юйретиуде ала этген уллу ишлени юслеринден хапарыбызны жангыз статьягъа сыйындырыргъа онг жокъду. Боташланы Иссаны, Маммеланы Ибрагимни, Тёппеланы Алимни, Токумаланы Жагъафарны, Ёлмезланы Мурадинни журналда басмаланган пьесаларыны, къарачай къарындашларыбызны «Минги тауда» чыкъгъан суратлау чыгъармаларыны юслеринден да керти сёз айтылыргъа тийишлимиди. Малкъар литературада критиканы биринчи болуп къолгъа алгъан жашланы – Маммеланы Далхатны бла Алтууланы Ахматны, тамсил жанрны отун тиргизген Балаланы Османни фахмуларына да алыкъа тийишли багъа бичилир. Бу адамланы атлары альманахны окъуучуларына алтмышынчы жыллада окъуна белгили эдиле.

Бусагъатда «Минги тау» журналны редколлегиясы атлары халкъгъа кенг белгили адамладан къуралгъанды. Ала бусагъатда да сабий литературагъа, драматургиягъа, прозагъа, поэзиягъа, окъуу-юйретиу ишге эм тарых темагъа, миллетни адет-тёресине тийишлисича эс буруп, журналны миллетибизни ышангылы шуёху эм болушлукъчусу этиуге уллу кёл салып кюрешедиле, бу аны хар китабын къолуна алып окъугъан адамгъа туура ишди. «Литература – миллет тилни сууутмай тургъан от жагъасыды», – дегенди Къулийланы Къайсын. Мен а: «Минги тау» журнал бюгюнлюкде литературабызны от жагъасыды», – дейме.

Хар окъуучу, хар жазыучу аны алайлыгъын иги ангыласа, журналгъа ол къадар сый, ол къадар магъана берилгенине бир ишек да жокъду.

ШАУАЛАНЫ Хасан,
«Минги тау» журналны
проза бёлюмюню редактору.

Любой уважающий себя народ имеет свою литературу, развивает и свято чтит ее, ибо народа в первую очередь узнают по ее культуре, а эталоном любой национальной культуры является ее литература.

В становлении и развитии балкарской литературы огромную роль играл и играет журнал «Минги-Тау», на страницах которого она находит приют и возможность проявить себя.

От души поздравляю сотрудников редакции журнала «Минги-Тау», всех балкарских писателей и поэтов, чьими произведениями заполняются страницы этого журнала.

Всех вам благ и долголетия, «Минги-Тау»!

**Президент Кабардино-Балкарской Республики
А. Б. Канок**

Горячо и сердечно поздравляю коллектив редакции литературно-художественного и общественно-публицистического журнала «Минги Тау» и весь балкарский народ с 50-летним юбилеем этого журнала.

Журнал «Минги Тау» за годы своего существования проделал титаническую работу - на его страницах печатались лучшие произведения классиков балкарского и карачаевского народов, которые утверждали светлые начала жизни, своими размышлениями о человеке, о его прошлом и настоящем, приумножали добрые традиции наших народов. На его страницах читатели знакомились с творчеством молодых литераторов, которые призывали щедро любить, страстно бороться за идеалы жизни, побеждать, думать и мечтать.

Этот журнал стал символом национальной гордости балкарцев, ибо в сохранении языка, духовно-нравственных ценностей народа и замечательных горских традиций, передающихся из поколения в поколение, его роль неопределима. «Минги Тау» издается на языке великого Кайсына Кулиева, который нам всем дорог и близок.

Литература - это часть культуры, а культура остров спасения человеческих душ, куда стремятся все: ведущие и ведомые. И потому большая литература - это признак зрелости народа, и в ней трудятся люди, которые поднимают общество в целом на определённую ступень.

«Минги Тау», несомненно, станет колыбелью многих будущих известных поэтов, прозаиков и драматургов, я абсолютно уверен, что балкарский народ очень талантлив и ему есть на кого равняться.

Желаю нашему общему любимцу «Минги Тау» настоящего творческого долголетия, коллективу редакции журнала талантливых сотрудников, неутомимой работоспособности, а читателям в лице балкарского народа хороших произведений, счастья мира и добра.

*С уважением, Президент Карачаево-Черкесской Республики
М. А-А. Батдыев*

Правление Союза писателей России поздравляет с 50-летием два замечательных журнала, выходящих в Нальчике, – «Минги тау» и «Ош-хамахо».

Значение этих журналов трудно переоценить. На балкарском и кабардинском языках они познакомили читателей Республики с произведениями лучших русских писателей-классиков и советских писателей.

Желаем сотрудникам журналов, их семьям и всем читателям крепкого здоровья, новых творческих свершений, мира и согласия в доме, в душе, в стране.

В. Н. Ганичев,
председатель Союза писателей России.

«Минги тау» журналны биринчи китабы чыкъгъанлы 50 жыл болгъаны бла байламлы журналда ишлегенлени, аны окъугъанланы барысын да жюрегими теренинден алгышшлайма!

Къуралгъанлы озгъан заманы ичинде журнал малкъар адабиятха, маданиятха да айыпсыз къулукъ этип тургъанды. Аны ишине терен къарагъанда уа, къониу эм узакъ адабиятланы сайлама чыгъармаларын, аланы усталарыны юслеринден тарых магъаналы статьяланы малкъар тилге кѣчюрюп, кесини бетлеринде басмалап, журнал Къабарты-Малкъар адабиятха, алай бла уа битеу Россейни маданиятына ѳтюрюксюз-омакъсыз къошумчулукъ этип тургъанды. Башха тилледен айырма чыгъармаланы кѣчюрюп басмалау, бир жанындан - халкълагъа эс байлыкларыны юслери бла бир бирни иги ангыларгъа болушханын, экинчиден а – малкъар адабиятны, маданиятны да ѳсдюрюуге себеплик этгенин журналны коллективи уста билгенин кѣргюзтеди.

Озгъан 50 жылны ичинде журнал къыраллыкъ жашауу эки тюрюлюсюн кѣргенди, сынагъанды. Алай, ол тукъум улуу тюрленюлени тарых агъымларында да журналны коллективи абызырмагъанды, кесини баши жолундан - суратлау кючлери бийик, магъаналары терен болгъан чыгъармала, Къабарты-Малкъарны халкъларыны тѳрели эм тарых бирликлерин кѣргюзтген статьяла басмалау жолундан – таймагъанды. Мындан арысында да ишигиз алай барлыгына не аз да ишекли туйюлме.

Сизни да, жазыучуланы, бизни да, къалгъан жашауатны, борчубуз бирди: адамларыбызны ырахат жашауларына, чыгъармачылыкъ ишлеге да себеплик этген мамырлыкъны, ырахатлыкъны, къониу жарашыудукъну, келишиуюлюкню сакълауду, адабиятларыбызны Къулийланы Къайсын бла Кешоков Алим аманат этген бийик суратлау кючлерин эниш этмегенлей, жаш къаламлагъа да эс бура, ана тилибизге сакъ болууду.

Ол огъурлу ишигизден кесигиз да къууаныгъыз, бизни да къууандырыргъыз! Алгыш биргеди!

Черкесланы Георгий,
Россейни Пенсионерлерини союзуна Къабарты-Малкъар
бѳлюмюню таматасы, 1991–1996 жыллада КъМР-ни
Министрлерини Советини Председатели.

Сердечно поздравляю тебя, редакционную коллегию, читателей и народ Кабардино-Балкарии в связи с юбилейной датой – 50-летием литературно-художественного и общественно-публицистического журнала «Минги тау»! Полстолетия – это знаменательное событие в культурной жизни всей республики. За несколько десятилетий существования на его страницах нашли достойное место самобытные высокохудожественные произведения балкарских писателей, поэтов, критиков и литературоведов, которые стали вехой в духовно-нравственном и культурном подъеме общества Кабардино-Балкарии. Заслуга руководства журнала еще и в том, что оно охотно публиковало произведения представителей других республик и регионов Великой России, которые служили делу взаимообогащения, взаимопонимания и укрепления дружбы между народами. Многие романы, стихи повести, рассказы, пьесы и литературоведческие работы, впервые увидевшие свет в журнале «Минги тау», стали национальным достоянием балкарского народа.

Это творения Кязима Мечиева, Кайсына Кулиева, Танзили Зумакуловой, Керима Отарова, Ибрагима Бабаева, Ахмата Созаева, Зейтуна Толгурова, Алима Теплева, Магомед Мокаева, Хасана Шаваяева, Мурадина Ольмезова, Аскера Додуева, Салиха Гуртуева, Муталипа Беппаева и других.

Велика заслуга журнала «Минги тау» и в становлении подрастающего поколения литераторов. Он открыл имена многих высокоодаренных молодых поэтов, прозаиков, драматургов и критиков, давая им путевку в жизнь.

Дорогой Аскер Тауканович, в этот особенный день желаю тебе, всему творческому коллективу журнала вечного вдохновения, творчества и человеческого счастья!

Ваи Саид Чахкиев,
народный писатель Чечено-Ингушетии

50-е годы прошлого уже столетия ознаменовались судьбоносными событиями в общественно-политической, культурной жизни республики, полувековые юбилеи которых уже широко отмечались народами Кабардино-Балкарии. В ряду таких выдающихся событий, как долгожданное возвращение на горячо любимую родину подвергшихся жестким репрессиям балкарцев первый набор студентов в государственный университет, особое место занимает и факт огромной просветительной и культурной значимости – выход первых номеров литературно-художественных журналов на языках титульных наций.

Начавшись небольшими по объёму и формату изданиями типа альманахов на простой газетной бумаге и с периодичностью два номера в год, сегодня журналы «Осишамахо» и «Минги тау» – это шесть номеров ежегодно, отвечающих современным требованиям полиграфии, известных не только в пределах Кабардино-Балкарской Республики.

Но, как и 50 лет назад, журналы сегодня – это окна, через которые душа кабардинцев и балкарцев смотрит на мир. Их редакции, редколлекции, авторы делают всё возможное для решения столь высокой художественной задачи.

Идут годы, проходят десятилетия, меняются авторы и читатели, сменяют друг друга поколения, а «Ошхамахо» и «Минги тау», как и двуглавый Эльбрус, чьё имя с гордостью носят оба издания, по-прежнему служат литературе и народу – сеют разумное, доброе, вечное.

Союз писателей Кабардино-Балкарской Республики, учредитель журналов, поздравляет всех, кто создает журнал, а в их лице – огромную читательскую армию, с золотым юбилеем и желает успехов в дальнейшем служении капризной Лире – музе вдохновения.

**Ахмат Созаев,
народный поэт КБР и КЧР,
председатель правления Союза писателей КБР**

От души поздравляем сотрудников редакции «Минги-Тау», всех балкарских писателей и многочисленных читателей с полувекowym юбилеем вашего литературно-художественного журнала!

Приятно надеяться и осознавать, что наши литературы устремлены к небывалым вершинам для родных словесностей. Олицетворением этой возжеленной вершины является общий для наших двух национальных журналов «псевдоним»-Эльбрус. Так пусть предстоящие 50 лет станут для наших литератур периодом великих восхождений. Естественно, посредством наших журналов.

Всех благ вам, наши братья по перу и тезки по «псевдониму»!

**Редакция журнала
«Ошхамахо»**

Малкъар халкъны республикалы жсамауат биригиую «Аланны» ара Совети «Минги тау» журнал чыгъып башилагъанлы 50 жьыл толгъаны бла байламлы аны редакциясында ишлегенли къызы алгышлайды.

Эли жьылны ичинде журнал малкъар халкъны ниет, культура хазнасын айнытыугъа, ёсдюрюге улуу къыйын салгъанды. Бек бурунгуду малкъар халкъ иш кёллю, мамыр халкъ болгъанын кёргюзте, аны иги тёрелерин, адетлерин окъучулагъа белгиле эте келеди. Улуу магъанасы болгъан ниет иште журналны къыйыны халкъыбызгъа белгиледи. Анга кёре журналны даражасы да жюрюйдю.

Журналда белгиле халкъ жазыучула, поэтле, журналистле ишлейдиле, ала халкъыбызны белгиле адамлары, башиха жазыучула бла да бирликде бардырадыла кеслерини огурлу жумушлары.

«Алан» биригиу «Минги тау» журнал мындан ары да халкъыбызны излемлерине къуллукъ этерине, Республиканы культура эм жсамауат жашауунда кесини энчи ауазын эшитдиргенлей турлугъуна ышанады.

Журналны 50-жыллыгъы бла энтта да бир кере алгышлай, аны аллында тургъан магъаналы ниет борчланы тамамлауда бютюнда иги жетишимлери болурун сюебиз.

Саулукъ, эсенлик, насып, чыгъармачылыкъ жетишим сизге! Ишигизден къууаныгъыз!

**Малкъар халкъны республикалы
жсамауат биригиую «Аланны» ара Совети.**

«Минги тау» журналны хар китабын окъугъаным сайын, ийнаныгъыз мени сѣзюмю кертилигине, жерлениген атха мингенча болама. Алай журналны чыкъгъаны къалай къууанчды бизге! Мени ангылаумда, ол халкъыбызны жашаууну, ишини, тарыхыны, сѣзсюз, адабиятыны кюзюсюдо. Кесини жерин, тилин, миллетин суйген таулу «Минги тауну» суймей къоярыкъ тойюлдо.

Малкъар тилде чыкъгъан китапланы, журналланы, газетни алмай, окъумай къалгъан заманым болмагъанды. «Шуѣхлукъ» альманах – «Минги тау» журнала а мени кѣзюмю кѣп затха ачханды: тарыхыбызны, адет-тѣребизни, жазыучуларыбызны юслеринден анда басмаланган статьяга эс бурмай къояргъа онг жокъду. Мызыланы Исмайыл, жаннетли болсун, тарыхыбыз бла байламлы къаллай сейирлик затла жазыучу эди. Тюркде, Арабда жашагъан адамларыбызны жашауларындан хапар айтхан материалла уа! Жазыучуларыбызны жангы романлары, повестьлери, поэмалары, назмулары бла да бизни бек алгъа «Минги тау» шагъырей этеди. Бирин къой да, бирин айт! Барысы да адамларыбызны билимли, фахмалу болгъанларын, культурабызны ѳсгенин кѣргюзтедиле.

Мен газетге, журналга жазып кюрейген адам тойюлме. Мени юсюмден а кѣпле жаза келгендиле шахтада ишлеп тургъан жылларымда, теѳри, пенсияга чыкъгъанлы да жокълайдыла. Аланы – журналистлени ол дунягъа кетгенлерине жаннет, сауларына узакъ ѳмюр тилеѳме уллу Аллахдан.

Бюзюн журналга къагъыт жибергеними себеби уа, ол чыгъып башлагъанлы 50 жыл болгъаны бла байламды. Бу къууанч бла битѳу халкъыбызны алгъышлайма! Аны халкъ байрам болгъанына киши даулашмаз.

Журналда ишлеген адамларыбызгъа, аны редколлегиясына барыбыз да ыразылыгъыбызны билдирейик. Бет жарыкълы болугъуз, багъалы къарындашларым, эгечлерим.

2.

Мен «Минги тау» журнал бла шуѣхлукъ эрттеден бери жюрютеме. Анда басмаланган тюрлю-тюрлю материалланы бек суйюп окъуйма, хар жангы номерин ашыгъып сакълайма...

Школда окъуучу заманымда атам, Теммоланы Мухутдин, журналда тарыхыбызны, культурабызны, белгили адамларыбызны юслеринден жазылгъан статьяланы окъуп, кесини оюмун бизге, сабийлерине, тохтамай айтып тургъанды. Андан сора да, ол «Минги тауда» чыкъгъан повестьлени, романланы бек жаратып окъуйду. Суйген жазыучулары уа Шауаланы Хасан бла Толгъурланы Зейтундула... Мен билип, атам, «Бийикъны ахыр кюню» деген повестьни бир юч кере уа окъугъанды. Ким биледи, мени журналга да, Шауаланы Хасанны чыгъармачылыгъына да суймеклигим атамдан башланган болур...

Университетни бошан, устаз болуп ишлеп келгенли жыйырма төрт жыл болады. Бир заманда да журналга жазылмай калмаганма. Ол манга жашауумда, устазлык ишимде да бек болушады. Журналда культурабызны, адет-төребизни, тарыхыбызны юсюнден басмаланган статьялары сабийлеге оккуп, ала бла бирге сюземе.

Андан сора, жаш поэтлени, бютюнда Акьболатланы Лейляны назмуларын сюйюп окуйбуз.

Былыр журналны ахыр эки китабында устазлага болушлукьга деп Джангоразланы Лизаны адабият дерслери басмалангандыла. Устазлага ол бек керекли затды. Аллай дерслени кёбюрек басмалай турса журнал, бек иги иш боллукьду.

Былыр журналны 5-чи китабында Османланы Хыйсаны «Тау – таулуны тыпыры» деген статьясын биз, устазла, окуучула бла бирге, сейир этип окугьганбыз. Деменгиле Минги таубузну аллай бир аты болгьанын билмей эдик. Сау болсун Хыйса. Ол Минги тауну атларын айтып кьоймай, аланы магьанларын да ачыклайды. Кьаллай керекли иш этгенди журналист!

Мени окуму кёре, журналда мындан арысында, жазыучуларыбызны чыгармаларын басмалап кьоймай, аланы жашау эм чыгармачылык жолларыны юслеринден (дерс китаплада болмаган) тынгьлыракь статья жазылсала иги боллукь эди, нек дегенде, устазлага аланы юслеринден материалла тапхан кьыйынды. Андан сора да, журналыбызда таурухла, кьысха хапарла, адет-төребизни, халкьыбызны юсюнден статья кёбюрек чыгара турсагьыз, бизге бек иги болушлукьсуз. Бек тилеригим а: устазлага болушлукьга кесамат (критика) статья чыгара турсала, ыразы этериксиз. Ала жокьну орундадыла.

Журналны 50-жыллыгы бла жорегими теренден алгьышлайма, анда ишлегенлени, «Минги тауну» окуучуларын да. Саулукьлу болугьуз, жашауугьздан кьууаныгьыз.

«Минги тау» журнал мени жол нёгеримди десем, ётюрюк боллукь туйюлдю. Узакь, жууукь жолучулукьга атланайым, кеси жазыучуларыбызны китапларындан бирин, сора «Минги тау» журналны алыкьа мен окумагьан номерин биргеме элтмей кьоймайма.

Юлгоже, быйыл январь айны ол ыйыкларында «Минги тау» журналны 2007 жылда чыкьган 6-чы номерин Москвага жол узуну оккуп, зауукь этип баргьанма. Кьысхасы, «Минги тау» бла «Заман» газет мени жашауумда тутхан магьананы айтып ангьлаллыкь туйюлма; аладан миллетими жьылуу урады бетиме – ала акьыллы, билимли ушакь нёгерлеридиле. Мен жерими, халкьымы сюеме деп кьычырып турууда туйюлдю магьана, миллетибизни жашауун: кьууанчын, жарсыуун суратлагьан – аланы юслеринден тынгьлы хапар айтхан журналдыбыз бла газетибиз тутхан кьыйматны терен ангьлап, жыл сайын алагьа кезиуонде жазылып, бу ишин юсюнде баишха халкьладан артха кьалмай, басмадан чыкьган затлагьа тийишли багьа да бичти, кесибиз да алагьа – уллу, гитче да – эс бурурча; окугьганнга хайырлы болурча материалла жибере турсакь, театрыбызны оюнларына, ансамбльбизни тойларына бара турсакь, ма ол заманда билдирликбиз басма сёзюбюзню, миллетибизни сюйгенибизни бла кьалгьаныбызны.

Алгьаракьда «Минги тауну» алтынчы китабыны юсюнден сагьынган эдим. Кьалай кьууанмаз аны окугьган адам! Анда басмаланган

проза, поэзия, драма, чыгъармала, белгили жазыучуларыбызны юслеринден жазылган статьяла, халкъда эрттеден жюриой келген адетледен хапар берген материалла ким да эс бурурча терен магъаналыдыла, мени акъылыма кёре. Не уа «Устазлагъа болушлукъгъа» деген ат бла басмаланган адабият дерслеге биринчи кере туйбейме журналда. Къалай игиди ол да. Не уа жазыу ишин къолгъа энди ала башлагъан жаш адамланы суратчыкъларын да салып, аланы чыгъармалыры бла бизни шагъырей этген журналгъа ыразы болмай къалай къалгъын?!

«Хант къангабыз» деген рубрика бла айранны юсюнден Абдулаланы Марина айтхан хапарны окъугъан адам аны юсюнден эндиге дери билмеген затларын билликди дейме. Журналгъа жан салгъан аллай затладыла.

Бюгюн «Минги тауну» 50-жыллыкъ къууанчын этебиз да, аны ёмюрю узакъ болсун деп тилейик барыбыз да.

Барыбыз да суйген журналыбыз чыгъып башлагъанлы 50 жыл болады деп эшитгенimde, аны бла байламлы бир къууанч кюном эсиме туюгенди.

Отарланы Муталипни жашы Магомед бла мен Къыргызстанны Сузакъ районуну Орта Азия элинде орта школну бошاپ, андан Ош шахаргъа келип, педагогика институтха кирир умутда экзаменле беребиз. Ол 1955 жылда эди. Магомед математик, мен химик болур акъылдабыз. Ол жыл конкурсдан ётмей къалабыз. Аллахха туура ишди, кюнден бла бутдан ючле алгъан жашила бла къызла окъуна (ол жерли миллетни адамлары) кирдиле, биз а – угъай.

Экинчи жылда барабыз ары. Насыпха, кёчюнчюлеге бир кесек жол ачыла тебиреген заман, институтха туюебиз. Бизден сора да бар эдиле ол уллу къууанчдан юлюшлю болганла: Башийланы Хусей, Къаракетланы Юсюп, Холамханланы Нажмудин...

1958 жылны жаз башында Кавказдан почта бла келген бир уллу къагъыт чулгъам алама. Аны къарындашым Хасан жибередиди. Ачып къарасам, «Шуёхлукъ» альманахны биринчи китабы. «Аланла, къарагъыз бу ишге! – деп къычырама, таулу, къыргыз тенгелерими тынгълатып. – Энди бизни да къыргызлыла бла тенг эркинлигибиз барды дуняда жашаргъа!»

Мен а кесими кимден да бек насыплыгъа санадым – альманах мени атым бла келген эди.

Анда Шахмурзаланы Саидни, Гуртуланы Бертни, Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, дагъыда кёплени чыгъармалары. Таулу жашила бирге жыйылып, окъуй эдик аланы. Альманахны кишини къолуна берирге базыммайма.

Биз, студентле, ары дери да Фрунзе шахарда тау тилде китапла чыккъандыла деп эшите тургъан эдик, болсада аладан бири да къолуызгъа тиймегени себепли «Шуёхлукъну» биринчи номери болмагъанча уллу саугъа эди бизге. Аны хар чатырагъын ачханыбыз сайын Туугъан журтубузну от жагъасында жылынганча бола эдик, олсагъатда жоуреклерибизни ишетген да, жылытхан да ана тилибизни ёзеге суна эдик, анда чыгъармалары басмаланган фахмулу жазыучуларыбыз суратлау литературабызны, миллетибизни атларын дунягъа айтдырлыкъларына уа бир да ишекли туйвол эдик.

Насыпха, тюз биз сунганча да болду: Кыайсыныбыз СССР-ни, РСФСР-ни, Кырал, сора Ленинчи саугъаланы алды. Аны ызындан келген фахмулу жазыучуларыбыз бла ёхтемленебиз. Танзиля эгечибиз да РСФСР-ни кырал саугъасыны лауреаты болду.

Жаш фахмуланы ёсдюрюуде, юйретиуде, саулай да литературабызны айнытыуда «Минги тау» журнал тутхан магъанагъа уа ёлчеу жокъду, мени акъылыма кёре.

Миллетни миллет этген, экономикасын да унутмай айтайыкъ, аны культура байлыгъы бла суратлау литературасыды. Хар таулу бек биринчи ким бла ёхтемленеди, кимни атын айтады? Сёзсюз, «Жаралы ташидан» толгъан гитче Малкъарын саулай дунягъа айтдыргъан закий Кыайсынын. Казимни да «Жаралы жугъутуру» бла биледиле эм алгъа.

Не магъананы тутады культурабызда «Минги тау» журнал а? Бек алгъа таукел белгилеригим – ол бек алчы, керти сёзню айтыргъа онг бере келген басма органыбызды. Литературабызны да кюзюсюдю. Сёз усталары, жаш фахмула да анда басмаланыргъа онг табадыла. Ол кёплеге ачханды жолну – литературагъа, илмугъа да.

Аны алчы басма органыбыз болгъанына жаланда бир юлгю келтирейим. 1988 жылда «Минги тауну» 4-чю номеринде мени «Таулу театр болурга керекди» деген статьям басмаланган эди.

Бзы бла «Театрны айныры излейбиз» деген статья (1989 ж., 3-чю номер). Былайда айта кетерге тийишлиди – республикалы газетле ол статьяланы чыгъарыргъа унамагъан эдиле. Жаланда «Минги тауну» баш редактору Бабаланы Ибрагим басмалагъан эди. Ол статьягъа ол заманда обкомда ишлеген Зумакулланы Борис, сау болсун, тийишли эс бурмаса, – обкомну бюросунда сёз кётормесе, айтмаса аны юсюнден, бююлюкде не хазна болур эди театрыбыз. Журналны юсю бла ма алай болгъанды энчи малкъар театрны къралыуу. Бююлюкде уа Кыайсыны атын жюрютген театрыбыз бла барыбыз да ёхтемленебиз: биз да миллетбиз, бизни да барды театрыбыз! – деп.

Алайды да, жангыз да энчи малкъар театрны къралыуунда болушханы ючюн окъуна «Минги таугъа» уллуду хурметим, ийнаныуум да барды. Энттада ол алай алчы журнал болгъанлай кълса сюеме. Бююлюк «Минги таугъа» – 50 жыл, мени статьяларым анда басмаланганлы уа тамам 20 жыл болду. Театр искусствобузну сакълауда эм айнытыуда ма алай сыйлы борчну жигит тамамлагъанды журналыбыз.

Басма сёзню кючу уллуду, миллет болгъанынгы белгилеген шартды. «Минги тау» да анга озурлу иши бла кьуллукъ эте келеди. Мен журналны хар жангы номерин хар заманда ашыгъып сакълайма – аны дайым окъучусу болгъанлы 25 жылдан атлагъанды. Адабиятыбызны, сахнабызны, маданиятыбызны, тарыхыбызны да кюзюсю болгъанлай келеди. Иши Аллах, энтта кёп жылланы болсун алай!

БИРЕР САЙЛАМА НАЗМУ

«Минги тауну» бизни ниет жашауубузда айтып-айтмазча уллу маъанасы барды. Жазычуларыбызны кѐп кьалмай барысы да кеслерини биринчи атламларын бу журналны юсю бла этгендиле. Аны эсге алып, журналны бу китабында жазычуларыбызны бирер сайлама назмусун басмалайбыз.

КЯЗИМ

(1859–1945)

Мен бир инсан. Жашадым. Жанды отум.
Темир да тюйдюм, кѐп китап окъудум.
Таматагъа сакъ болдум, ёрге кьопдум,
Бир Аллахдан, артыкълыкъдан кьоркъдум.

Кьалырла кѐрюгюм, тѣшюм, чѣгючюм,
Жашадым, кьуллукъ да этдим эл ючюн,
Бир адам кетмез кѐрюрюн кѣргюнчю,
Жашауун этип, беририн бергинчи!

Мен ёлюрме, жаназыма келирле,
Жаннет тилеп, ыразылыкъ берирле,
Сѣзюмю, акъсакъ бутуму эсгерирле,
Жарлы Кязим жилай-улуй кетди дерле.

Асыл кьартла, келип, дууа тутарла,
Эгечлерим акъ чачларын жьртарла.
Кьарт парийим да тѣшге чыгъып улур,
Жамауат арбазымда юч кюн турур.

Кьабыр сууукълугъу кьысар этими,
Мункар, Накир билирле ниетими,
Тилегим жарытыр анда бетими,
Ёкюлюнлей кьалырма юмметими.

Тийре кьартла гюрбежими кьатында
Экиндиве ла-иллаха айтырла.
Уятырла кѣр шошлугъун, эсими,
Инша-Аллах эл унутмаз кесими.

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД

(1886 –1974)

Туугъан Тилим

Салам болсун! Сен туугъанса дуньягъа,
Ана тилим, келдинг чалбаш таулагъа.

Туугъан тилим, сенсе мени жарыгъым,
Ана тилим, жан тамырым, чырагъым.

Ана тилим, жаным киби кёреме,
Туугъан тилим, тансыкъ болуп ёлеме.

Анам мени бёлляу айтып ёсдюргенд,
Бушто ашата, кесин манга суйдюргенд.

Осуятын айтды ёлюм сёзюнде,
Жиямукъла бара-бара кёзюнден:

– Эмчек берип, ёсдюргенме бешикде,
Жомакъ айта малкъар юйде, тёшекде.

Кеси тилинг сыйлы болсун кесинге,
Аманатлай, мен салама эсинге.

Тилин билмек – адамланы башыды,
Кеси тили айырылмаз ашыды.

Харам болсун берген сютюм этинге,
Айып болсун, аны унутсанг, бетинге.

Налат болсун унутханны бетине,
Бу сёзлени мен къояма кесинге.

ОТАРЛАНЫ САИД

(1903 –1975)

Чалгъычыла

Эй, жигитле, танг атады, туругъуз!
Жуууртдан бирер гоппан аудуругъуз.
Орайда, гоппан жууурт аудуругъуз.

Танг атаргъа шырхы юсюне жетейик,
Чалгъыланы, сюртюп, жаныу этейик.
Орайдара, сюртюп, жаныу этейик.

Таматаны алгъа салып, тебирейик,
Тизилишип, бирден чалгъы сермейик.
Орайдара, бирден чалгъы сермейик.

Къолтукъ керип, кенгден-кенгден тартайыкъ,
Дуруланы къалын-къалын атайыкъ,
Орайдара, къалын-къалын атайыкъ.

Чий кырдыкны, сыгъынышып, жыгъайыкъ,
Кирип, дуруланы тизип чыгъайыкъ,
Орайдара, дуру тизип чыгъайыкъ.

Жыйын башчы пелиуансырт Науурду,
Аны ызындан жетип барыу – ауурду.
Эй, тулпарла, жетип барыу ауурду.

Къучакъ керип, эки атлам алады,
Толан кирик, къалын дуру салады.
Эй, машалла, къалын дуру салады!

Аны кирик, жерни киши тепдирмез,
Чачмасанг а – дурусун кюн кепдирмез.
Эй, тамаша, дурусун кюн кепдирмез!

Тынч туююлдю дурулау биченликни, –
Силдей кетсенг, сылыт этер билекни.
Юйренгинчи, сылыт этер билекни.

Аллындагъы жетип кел деп къачады.
Арый тебиресенг, аягъынг удады.
Жыйындан артха къалыргъа жарамаз!

Жыйын – колхозну биченчи жыйыны,
Бизни жунчуталмаз ишни къыйыны.
Эй, жигитле, силдегиз чалгъылары!

1933

АХМАДИЯ МАЛКЪАРЛЫ

(1905 – 1965)

...Хатасыз сибирьге ийип,
Анда жыйырма жыл тыйып,
Къойдула борбайымы къыйып,
Къайтдым, ауруула жыйып.

Энтта къоймайдыла жашаргъа,
Къол къыйынымы ашаргъа,
Халкъыма хайыр къошаргъа,
Жюрегим къууанып жашаргъа.

Жазгъанымы зарфха урмайла,
Закон айтханлай турмайла.
Хар атламымы чырмайла,
Тарыкъсам да, эс бурмайла.

Тарыгъыуум сизге жетип,
Къыйнымы тергеу этип,

Манга бир кёзююз жетип,
Болушугъуз, оноу этип.

Мени бир алыгъыз сёзге,
Болушлукъ этигиз тюзге,
Хар халымы иги сезген –
Къайсын, Керим айтыр сизге...

1958

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ

(1910 – 2001)

Мардакемле

1

Атасы айтханны жашы этмесе,
Анасы айтханны къызы этмесе,
Юйюрден даулашыу, дауур кетмесе,
Ол юйюрню киши да тюзетмесе,
Юйюр ушар буз ууатхан терекге,
Не – тот кесген эски темир челекге.
Жарашыулу жашамагъан юйюрге
Ырысхы, насып да болмаз ёмюрге.

2

Жырсыз, тойсуз, оюнсуз кечинген эл
Жемишсиз терек бахчагъа ушайды,
Аны андан-мындан урса сууукъ жел,
Мудахлыкъда дыккы-мыккы жашайды.
Хар той-оюн болгъан эл белгилиди.
Аллай элде жашагъан бек игиди.
Оюмламай, жел къакъгъанлай, тюрленме,
Халкъда ахшы тёреледен жиргенме.

КЪУЛИЙЛАНЫ ХАДЖИМУСА

(1910 – 1971)

Чапыракъла бир бирине шыбырдай

Жаз башында эртте чыкъсанг аулакъгъа,
Чий кырдыкдан ариу ийис урады,
Эрттенлик чыкъ, инжилеча жылтырай,
Кёк кырдыкны аз ийилте турады.

ТAUDAN келген сууукъ чыран сууладан
Сезилирча салкъын аяз урады,

Къарт сюрюочю, ашыкъмайын, сызгыра,
Эл ийнегин кёк талагъа бурады.

Баш кётюрюп, чырпы таба къарасанг,
Къалын чырпы ариу кёкге кийине,
Чапыракъла бир бирине шыбырдай,
Кеслери да ары-бери ийиле.

Кёз къакъмайын къарап турсанг туурадан,
Булбул жырдан, ариулукъдан тоймайса.
Сейир болуп табийгъатны кючюне,
Сагъыш этип, кёп затланы ойлайса.

Ма ол жер а мени туугъан жеримди,
Ол ариулукъ жаш жыллагъа ушайды,
Кишиликте сырты жерге тиймеген,
Мени халкъым ма ол жерде жашайды.

ТЕММОЛАНЫ ХАМИД

(1909 – 1937)

Жангы эл

Табийгъат ариулугъундан юлюш берген,
Ичи бла тау чырандан суула келген,
Къаялары наратлагъа кийинген,
Адамлары къууанч жашауда сюйюнген,
Мени элим жарыкъ жашауну къойнунда
Мекям салгъанды Бахсан сууну бойнунда.
Жангы демей не айтайым да мен анга,
Жангы болуму къууанч береди манга.
Кёреме чаллыгъыны жашнагъанын,
Эскиликни букъулатып ташлагъанын.
Ариулугъу кёз аллымдан кетмей турад,
Юсюнде тауладан салкъын аяз урад.
Сууларында фары чабакъла ойнайла,
Гаралары, боркъулдап, ёрге къайнайла.
Гелеу бла сыланып кюнлюм чатлары,
Шош-шош ийилелле чегет наратлары...

1936

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ

(1912 – 1974)

Танг жулдузум

Жол мени чакъырады тангны аллына,
Умутча, жарыйды кёкню этеги.
Мен бюгюн къама да тартмам къанлыма,
Тюбесе да... Къууанчымы жокъ чеги.

Хорлам байрамы жюрекледe дертни
Эритгенди, балхам салгъанча берчге.
Эрни эрлиги бар къадарда керти,
Хурмет төреди, берилмейди ёчге.

Кюн тейри кылыч тартханды жолума,
Къууанчымы жер да, кёк да кёрдюле,
Къадар алдамады мени: жалыма
Туугъан жерими жылыуун бердиле.

Кёкюрегими ол жылытса, боран,
Палах да душманлача жанысынла! –
Жыгълмазла! Мен ышыкъ излей бармам,
Терсликчиле ачыудан жарылсынла!

Жашлыгъымча, келеди танг къууанчлы,
Чынгылла ётюп, ауушла да аууп.
Унутмагъанбыз, эсдедиле къоранчла,
Бушуула да – къоргъашин жюклей, ауур.

Жолда уа, тюшюмча, тюбейди атлы,
Къутулуп келе терслик дауларындан.
Танг аязы – бешик жырынлай, татлы...
Жолум элтеди туугъан тауларыма!

1956

ЭТЕЗЛАНЫ ОМАР

(1913 – 1964)

Жашауну суюногюз

Жарыкъ кюнню жылыуун хайырлана,
Аманлыкъны сёге, жолдан тайдыра,
Бу жашауну жарыкъ жолун арыта,
Жашагъыз сиз, иш ахлусу адамла.

Жашау жолу тюрлю-тюрлю болады,
Биреу жашаун хайыргъа бурады.
Биреу хар бир кыйынлыкъны жыгъады,
Жыгъа билмеген тюпге жыгъылады.

Бал чибинле батманнга бал жыйгъанча,
Ургъан сууда тирменлени бургъанча,
Жашауунгда арымагъан ишчи бол,
Хар адам юлгю алырча киши бол.

Ол заманда сен къууанчлы кюлюрсе,
Ахшылыкъны тизгининде жюрюрсе,
Сен ёлсенг да, ёлмез сени ишлеринг,
Эсден кетмез тюз жолда жюрюгенинг.

1960

БУДАЙЛАНЫ АЗРЕТ

(1915 – 1942)

Мараучуну хапары

(Поэмадан юзюк)

Жашым, тынгылачы сен,
Хапарны башлайым мен:
Мындан алгын кѐп заман
Жашау болуучед аман.

Мен сенича заманда,
Бир жол ууда, туманда,
Нѐгерлерим – юч «батыр»,
Тизилип, бараек сатыр.

Айлана, узакъ кетдик,
Уллу агъачха жетдик,
Агъач – кийикден толу,
Аз да жокъ чыгъар жолу.

Биз алайда тохташдыкъ,
Таплыкъгъа оноулашдыкъ,
От этип, олтурушдукъ,
Къаты ушакъгъа болушдукъ.

Биз да алай тургъанлай,
Шырт деп, ма жел ургъанлай,
Чартлап чыкъды бир жанлы.
Къарасакъ – ъхтем санлы!

Къауаллагъа жабышдыкъ,
Жан-жанындан чабышдыкъ,
Къачханны тикге тыйдыкъ,
Юсюне окъла къуйдукъ.

Къачхан, бизге айланып,
Кѐзю къандан байланып,
Ачыуланып къарады,
Мени юсюсмю марады.

Тишлерин бир бирге уруп,
Залимленип, шиш туруп,
Ачыудан тилин къапды,
Арсарсыз манга чапды.

Нѐгерлерим къачдыла,
Чапханнга жол ачдыла.
Жетип тутуду ол мени,
Кѐрейим дегенча сени.

Алдыкъ бир бирни къолгъа –
Булгъаша оннга-солгъа,
Ташайдыкъ тик энишге,
Киши уа жокъ ёрюшге.

Къол ичинде кѐп заман
Къарыу сынашдыкъ хаман.
Онглу онгузуну хорларгъа
Мурат этди онгларгъа.

Алай эте, сермеше,
Къажалукуъда демлеше,
Тартып, тюбюме урдум,
Къопмазча, бойнун бурдум...

1936

КЪОБАНЛАНЫ ХАМЗАТ

(1916 – 1998)

Жугъутурла

Тийген кюн – базыкъ мюйюзлеригизде
Аякъ тюбююзде – къая бийикле,
Къабыргъаладан курт юзюлгенинде,
Баш къалгъан жерге къачасыз, кийикле.

Къарангы кече кѣк жашнау юркюте,
Тау къушлары киралмагъан тарлада
Сиз жюрюйсюз, бир биригизни кюте,
Бузла кирик уччалауукъ къарлада.

ГЫТТЫУЛАНЫ МАГОМЕТ

(1916 – 1985)

* * *

Ингир аласы тѣшледе –
Биченликле,
Биченликле.
Алтын сууну ичирирле
Эрттенликле,
Эрттенликле.
Биченликле
Гюлден толуп,
Гюл тенгизде бир жюзейим.

Жомакълада махтанылгъан
Жаннет деген жерчадыла.
Гюл тенгизде бир жюзейим,
Кюннге тюбей,
Кюнню тилей,
Чыкъ кюмюшно бир элтейим,
Кюннге тюбей,
Кюнню тилей.

КЪУЛИ КЪАЙСЫН

(1917 – 1985)

Къара ат акъ къарда ёледи

Ёлюм сормагъанлай келеди,
Къара ат акъ къарда ёледи.
Жингирикден ушок атылды,
Къара ат акъ къаргъа жыгъылды.
Кѣп чаришде атланы озгъан,
Кѣп жолда туякълары къызгъан,
Кѣп кечеги кѣпюрден ётген,
Окъла сызгыргъанларын эштген,
Кѣр ариу келинле келтирген,
Къылыч суурулгъанын кѣрген
Къара ат акъ къарда ёледи,
Ахыр сагъат алай келеди.

Жютюкзулакъ, бийиктуякъ ат,
Сыйдам белли, жукъажыякъ ат,

Харамлыкъ билмей чабыучу ат,
Кючюн аямай барыучу ат –

Къара ат акъ къарда ёледи,
Кёзюнден жиялукъ келеди.

Ёледи огъундан бетсизни,
Ариулугъу ташлайды бизни,

Къара ат акъ къарда ёледи,
Таулары туманда кёреди.

Къара ат жыгылды акъ жолда,
О, къаллай ариулукъ жоюлду!..

Ёлюм сормай-ормай келеди,
Къара ат акъ къарда ёледи.

1965

МАКЫТЛАНЫ САФАР

(1917)

Зурнукла

Жаз башында зурнукла
Башы бла элими
Келелле, кёк кырдыклы,
Ёхтем, ариу жериме.

Келигиз сиз, келигиз,
Сюйген къанатлыларым,
Халалды – жыйыныгъыз,
Къонакъбайды тауларым.

Кюз артында зурнукла
Къайталла ызларына,
Келе-келе турлукъла
Жерими жазларына.

Сизден уллу хаталы
Учмасын кёгюбюзде,
Душман ууу арталлы
Жетмесин жерибизге.

МАММЕЛАНЫ ИБРАГИМ

(1919 – 2004)

Артиш къая башында

(Тамсил)

Алаша Артишчик, къая
Башындан къарап энишге,
Субай наратла ырахат
Ёсген къая аллы тёшге:
– Мен нечик бийик ёсгенме,
Башым булутха жетеди!
Шо энди ол нарат терек
Кесин манга тенг этеди!
Анга быллай бир ёсерге
Не аздан жюз жыл керекди,
Ары деричи уа мени
Башым кёкге жетерикди, –
Деп махтанады Артишчик,
Къая эрнинде соелип.

Аны эшитгенде, Чыпчыкъ
Къарнындан тутады, кюлюп:
– Махтанма, тели, чырпычыкъ, –
Деди сора анга Чыпчыкъ, –
Иги эслеп бир къарачы,
Бийик ёсгенинг къайдады?
Сен эки къарыш да жокъса,
Бийик, сен угъай, къаяды.
Ол Артишчикге ушагъан
Адамла да тубейдиле,
Бийик шинтике чёкселе:
«Менича жокъду!» – дейдиле.
Бийиг а, ала угъай, шинтик
Болгъанын нек билмейдиле?

КЪУДАЙЛАНЫ МАШТАЙ

(1927 – 1988)

Жангы кьар

Къышны жумушакъ акъ къары
Къучакълап жатад дунияны.
Къар – жашлыгъымы хапары,
Жюрегим тансыкълайд аны.

Акъ къары къагъа жагъамы,
Келеме ёрге орамны.
Къар басхан кенг орамланы
Тобукъгъа жетед къарлары.

Къар мени эсиме салды
Узайгъан жашлыкъ заманны.

Хайнукну, чынар чананы,
Къар басхан агъач таланы.

Эски тончугъум сап-сары,
Этеклери тюксюз, жары.
Акъырын сюйрей чанамы,
Ёрлеучем башына жарны.

Къургъакъ бутагъын чынарны,
Туурап, жюклеучем чанамы.
Эсиме сала быланы,
Къар шош жауады, зауаллы...

БОТАШЛАНЫ ИССА

(1925 – 1991)

Ана сютю

Сабийге ана сютча кюч берген
Жокъду, жокъду, жокъду дунияда бир зат!
Олду аны саулугъун, кюнюн керген,
Ол аны ючюндю тау, кийик, азат!

Ана сютю алайды хар инсаннга –
Къушну къанатыды, юйню мурдору.
Ол адамсызлыкъ да этдирмез санга,
Мен излеген – бузулмасын бу жорукъ.

Мен къатлап-къатлап айтама, базынып:
«Ана сютюн ичмеген ёксюздю!» – деп.
Нек жазгъанса десегиз бу назмуну, –
Бош алай, мен аны айтырыкъ эдим!..

АХМАТЛАНЫ АХИЯ

(1927 – 1987)

Къара булут

Къара булут, чаба келип,
Кюнню аллын тыйгъанды.
Чаришчи ат силкиннгенча,
Терлегенин къуйгъанды.

Бюртюклекча, келип тийип,
Жумушакъ къумну тешеди.
Букъу ийис этдиред да,
Алгъа чабып ётеди.

Къамичилейди сакъ жауун,
Чорбатладан агъады.
Къанжал башлы юйлени уа
Барабанча къагъады.

Тауукъланы къуугъанды да,
Ышыкълагъа ургъанды.
Тереклени букъуларын
Нечик ариу жуугъанды.

Жылкъычыны жамычысын
Дорбун таууш этдирди.
Дырынчыланы, жибитип,
Юйлерине жетдирди.

Кёк ачы кюкюреди да,
Мыдых накъышла салды

Арбазда къурта парий да
Тынгысызына къалды.

Ма ырхычыкъла бардырды
Къулакъландан, тарладан,
Боз этдиле чыран сууну,
Агъып сары жарладан.

Жарыкъ кюн тийип къызартды
Бийик къая башланы,
Тили бла жалагъанча,
Жылтыратды ташланы...

Къара булут, жюгюн атып,
Акъсыл болуп, ташайды.
Къысылып тургъан къаты жер
Солуу алды, бошайды...

БАЛАЛАНЫ ОСМАН

(1928 – 1983)

Бёрю бла къоян

Тамсил

Бёрю тамата болгъанлы
Ючюнчю жылы жетгенди.
Ма аны конторунда уа
Къоянчыкъ жумуш этгенди.

Биринчи кюнде окъуна
Бёрю айтханды къояннга:
«Мен сау болсам, бир кюнде да
Къыйнлыкъ жетдирмем санга».

Алдау бла Бёрю анга
Этдиргенди жумушларын,
Бир-бирде уа ол жазыкъгъа
Жуудургъанды галошларын.

Къоян бёрюге ийнанып,
Айтханын этип тургъанды.
Ол насыпсыз къарт къуртаны
Халал жюрекли сунганды.

Ол халда ишлей, Къоянчыкъ
Кёп къыйынлыкъгъа тёзгенди,
Бёрю аны аямазын
Эм ахырында сезгенди.

Онгсузгъа таянганда уа,
Айтханды Бёрюге Къоян:

«Энди мен эталлыкъ жокъду,
Жанынга тиймесин, ийнан».

Жаратмагъанды къарт Бёрю
Къоянчыкъны ол сёзлерин,
«Сюймемисе сен ишлерге?» –
Деп, жандыргъанды кёзлерин.

Сора Бёрю башлагъанды
Къоянны ырбынга тыйып,
Хар жыйылыу болгъан сайын
Ол жазыкъны «къапха» жыйып.

«Мен санга, – дегенди Бёрю, –
Не этерге да эркинме,
Жангыз бир жууап къайтарсанг,
Къуллугъунгдан кетерирме».

Ма буюкъгъанлай жашайды
Ол Къоянчыкъ андан бери,
Аллай «халаллыкъ» этеди,
Жалынып турмасанг, Бёрю.

Тилейме жаныуарладан,
Сиз терсликге хорлатмагъыз,
Аллай хыйлачы Бёрюге
Ол Къоянча алдатмагъыз.

АКАТ

(1928 – 1957)

Кёп кёрдюм

Аз жашасам да, кёпню кёргенме,
Башымдан кёп иш ётдюрдюм.
Ажалым шырт деп жетерин билмей,
Кесими алгъа жетдирдим.

Сабийлигимден ойнап ёсмедим,
Къарт эди атам, ауруулу.
Кесим жетгенли тынчлыкъ тапмадым,
Ёмюрюм ётдю жарсыулу.

Акъылым толмай, сюегим къатмай,
Мен къууанмадым, кюлмедим.
Жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер,
Эркеленгенни билмедим.

Сабийлигимден ауурлукъ басып,
Кётюрюлмеди жюрегим.
Ата болушлукъ не къардаш кёрмей,
Ичимде къалды тилегим.

ГЮЛЮЛАНЫ МАЖИТ

(1932 – 1998)

* * *

Кёп сагъыш этгенме, жулдузлу кёкге,
юллю жерге да къарап,
Эки къудуретликни да мен оюм
бармакъларым бла къармап.
Да, къадар жулдуз – ёлгенни жаны,
юл а аны тери эсе,
Сен бош кюрешесе, жюйюсхан,
адамланы ажал бла къаргъап.

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

(1932)

* * *

Боламыды адамны артыкъ заты –
Заманы, къарыуу, атламы? – Угъай!
Тенгин сакъларгъа деп тохтатхан атын
Заманы артыкъданмы тохтатды? – Угъай!

Арыгъанны жюгюн кьолундан алгъан
Къарыуу артыкъдан алмайды аны.
Къыйын ауругъанны къатында тургъан
Къарыуу кѣпден къыйнамайды жанын.

Жангыз къабынын ач болгъаннга берген
Аны ъз къарны токьдан бермегенди.
Кече белинде бешикни эхчеген
Ана жукьу жокьдан эхчемегенди.

Къазауатда бир санын кьоюп келген
Саны артыкъдан кьоймагъанды санын.
Жанын жашлайын жашау ючюн берген
Жашаудан тоюп бермегенди жанын.

Угъай, адамны жокьду артыкъ заты:
Артыкъ жашауу не артыкъ гыржыны,
Артыкъ жукьусу не артыкъ сагъаты,
Не артыкъ кючю, неда артыкъ жылы.

Не узакь болса да адам ъмюрю,
Айтыгъыз, ол кимге кѣп кѣрюнеди?
Не аз асыуну да адамгъа берген –
Ол кесинден юзюп, бѣлюп береди.

Кеси дуняда жашауну бек суйген
Адамлыкь ючюннге кеси ъледди.

БАБАЛАНЫ ИБРАХИМ

(1936)

Жангы айны бешик жыры

Жашау! Сени кеченг бла кюнюнг
Кезиу бола келгенлерин кѣрдюм.
Сени исси солууунгдан къачхан
Киши болсам, иймез эди къачынг.

Сууукь къырпакь уруп чыкьгъан жерде
Да кюн жылыу алды жүрегимден.
Жауун жаугъан нартох бахча – жибип,
Кѣк жулдузла иедиле жибек.

Акь къанкъазла, къар булутла кибики,
Учуп баргъан кюз ингирле келип,
Болама мен – айтхан кибики анда
Жангы айны бешик жырын анам...

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ

(1937)

* * *

Сени суйдюм, суймекликни кючюнден
Адам билмез къайгыы чегип ичимден,
Керти суйюп, санга жүрек таралды,
Аталмадым суймекликни юсюмден.

Артыкъ суйюп, артыкъ санга сукъланып,
Артыкъ суйюп, суйгениме къууанып,
Сени кёрюп, мен биринчи тохтадым,
Келе эдинг Уллу суудан суу алып.

Бир къарадынг, мен да санга къарадым,
Къарап турдум юзюлгюнчю къарамынг.
Андан бери аз кетмеди Бахсан суу,
Мен а санга, суу ташыча, таралдым.

Ышараса, жерге къарап, ийменип,
Къойчу, жаным, терилтмечи тийренги!
Сени суйдюм, сени къара къашларынг,
Ийнелеча, жүрегиме тюррелип.

Сен жууап бер, мен кълунгу тутайым,
Ёчулейим неда кёкге учайым.
Неда манга тейри эшиги ачылсын,
Неда сенсиз мен мискиннге ушайым!

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ

(1938)

* * *

– Заман, тюрю тешилген къапчыкъ кибик,
Къайгыынг кёпден, тыйганса бизни таргъа.
Асыры къапдыргъан сунаса жилик,
Алайсыз да кюню къысха адамгъа.

– Да ма сен да кесинги дырын жыйгъан
Суна эсенг, жангыласа, жангыла...
Сенсе къайгыыны урлугъун да жайгъан,
Анга жер да сюрюп берген жайлада.

– Мен адатма! Адам а абынады.
Сен а нек боласа абынганладан? –
Ариу жерибиз, къркъуп, алынады,
Тюз жерлери да толуп обаладан.

– Да обала болдургъан а кимди да?
Дерс алыргъа уа болгъан эди кезиу...

Бюгюн адам акъылы эркинди да,
Аны ючюн тыялмайды ол кесин.

Ырхы талагъан жагъагъа ушадым,
Заман деп да къалмагъанды магъанам.
Адам айырады кесин жашаудан,
Керексиз затны чѳрегей бармагъына.

Сала эсенг, сал да барчы назмугъа,
Мен да ма алай саркъама: сен кѳрген,
Жерни бетин обалы этген угъай,
Эзилген чумну кѳрсем да – сескене.

МОТТАЙЛАНЫ СВЕТЛАНА

(1938)

Жаннет чыпчыкълары жанымы

Жанымы жашнайдыла терек бахчалары,
Жаннет чыпчыкълары жырлайдыла кѳпюнде,
Халаллыкъны, чомартлыкъны шагъатлары,
Башын кѳтюрмезча зорлукъ ѳмюрде.

Суу суратлай, айбат бетли жанымы
Ариу макъамлары жерни жасайдыла,
Бийик таугъа ушаш умутларымы
Ниетлери гокка хансха ушайдыла.

Жанымы кѳпюню ала кюйюзю,
Жомакъдача, насып бере, ойнайды.
Игиликлерими да нюр бетли ызы
Игилик бла дайым мени жокълайды.

Хант къангамда сыйланган нѳгерлерим
Адамлыкъгъа кертичилей къаладыла,
Ариулукъдан таза суу ичгенлерим
Ол суусапха дайым баш урадыла.

МОКЪАЛАНЫ МАГОМЕТ

(1939)

* * *

Манга алай кѳп зат керек туйюлдю.
Кѳкде минг жулдуздан жангыз бир жулдуз
Жолуму жарытса, – тюшюм, тюнюм да
Жангырырла, къалмазма жолсуз, жырсыз.

Жыры баргъа кѣп зат керек туююлдю.
Жерде минг терекден жангыз бир терек
Манга чагъа турса, кюнден тюнгюлмей
Жашарыкъма, – олду мен этген тилек.

Манга мермер къала керек туююлдю.
Арысам, солуу алыргъа бир тѣммек,
Бир таш тамамды. Байлыкъгъа терилмей,
Барама, ауур жол жасагъын тѣлеп.

Манга минг махтау да керек туююлдю.
Махтау – учхан булут, желле азыгъы.
Махтау излеген шыйых да телиди.
Бир излемим – халкъны ыразылыгъы.

Манга минг шаудан да керек туююлдю.
Жан тенгим, ахыр кюнюмде бол асыу:
Жерге бата туруп тюшюм, тюнюм да,
Бир уртлам суу бер манга, бир уртлам суу!

АЛИ БАЙЗУЛЛА

(1939)

Эски романс

Жарлы сабанчыны иши
сабанды... Будайы битди.
Аны оргунчу ол, киши
танымай, обагъа кирди.
Аны кѣрге элти фикир:
дуния да бир – жукъу да бир.

Адам тюнде бла тюшюнде
айтып-айтмаз кирик батыр
махтаулукъну тенгизинде
тапханды кесине къабыр.
Аны да ашырды фикир:
дуния да бир – жукъу да бир.

«Сизни ючюн!» – деп
тургъанлай,
кергендиле аны жоргъа.
Кѣкден, сансыз халдача, ай
жарый, Исса фыйгъамбаргъа
ѣле туруп келди фикир:
дуния да бир – жукъу да бир.

Къабыр къоркъутмайды мени,
алыкъа – жулдузум кѣкде.
Манга дерича кѣплени
ашыргъаны кирик, жерде
мени да ашырсын фикир:
дуния да бир – жукъу да бир.

УЯНЛАНЫ ОЮС

(1939)

Парийиме

Баш ийип, къуйругъунгу булгъай,
Сен чыгъаса мени аллыма.
Кѣзбаулу жойкъулланып угъай,
Ушамайса ниет къанлыма.

Жарсыуум бийлесе кьойнуму,
Излемейсе ол кюн ашынгы.
Жатаса, созгъанлай бойнунгу,
Чуругъума салып башынгы.

Баурунгу саласа жерге,
Сезгенча жанымы къайгъысын,
Жарсыгъанча мудах нёгерге,
Сен болсанг да итни баласы.

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ

(1941)

БИЙЧА СЮЕЛГЕН ТЕРЕКНИ НАЗМУСУ

Сюеле эди терек,
Табийгъатны бийича,
Тёгерекде кьудурет
Аны кеси юйюча.

Ол кёрмеген кьалмады:
Боран аны туйгенди,
Чыгъа келген кюн да бек
Алгъа анга тийгенди.

Кёп кьанатлыгъа юй да,
Аш да берди бу терек,
Жаш зыгытланы битеу
Кьоруй келди бу терек.

...Бир кюн а балталыла
Тёгерегин алдыла.
Аудурур хыйсап этип,
Терекге кьадалдыла.

Солдан-онгдан уралла,
Жыртхычлача кюкюрей...
Балта тийгени сайын
Эти-жени титирей.

Алай сюеледи ол,
Кеси жеринден тепмей...
Къаны бара турса да,
Кишилигин тас этмей.

Жарылмайды, таланнган,
Къаты бола къатыдан!
Анга къарыу-кюч бере,
Сау юйюрю къатында.

Алай кюреш бардырды:
Агъачха да ушамай, –
Жанларындан этгенди,
Жыгъылыргъа унамай.

Темирле да уралла,
Салталаны кьыздыра,
Табийгъатны сынсыта,
От жилтинле сыздыра.

Чакъырылмай келгенле
Кетедиле, къайталла...
Терс къарайла терекге,
Аман-аман айталла.

– Чюйле этип кесимден
Урмасынла ансы, мен
Неге да тёзаллыкъма, –
Хорланмайын кьаллыкъма, –

Деп, шош шыбырдай эди
Терек кеси кесине...
Мени уа бу сагъатда
Халкъым тюшдю эсиме.

МАГОМЕТ ГЕККИ

(1947)

Кимден соруп

Кимден соруп атады танг?
Кюнде чёкген кирик атам?

Кимден соруп жауун жауар?
Келин бетин алай жууар.

Кимден соруп кетди анам?
Къайда аны тыяр амал!

Кимден соруп жашайым мен,
Кеси ёсген кирик эмен?

Кимде да кёп болур соруу,
Кеме да бир кюн бир солур.

Кесилгенде барыр жолум,
Кимге да эталмам чурум.

Кюнде чёкген кирик атам,
Кимден соруп атады танг?

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП

(1949)

Ай

Ай-ай-ай!..
Къалай жаланды
ай:
Къышхыда
къабыша,
къалтырай,
Кёкню
кёк бузунда
учхалай,
Баргъан
ай...
Ай-ай-ай!..
Къалай жаланды
ай:
От жагъа
жылыугъа

учханлай,
Мияла
кёзлени
къучакълай,
Баргъан
ай...
Ай-ай-ай!..
Къалай жаланды
ай...
Жылы жай...
Баллиде да
жырлай,
Хар будай
бюртюкден да
къарай,
Баргъан
ай...

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН

(1949)

Кюн таякъ бла жаздым

Кече бла кюнню чеги –
танг, акъ къанатлы кибиқ,
кёкню жулдуз туююн чёплей,
шош атады, къанат керип.

Жерге салкъын ауанала
жая, кюн да шыхыртсыз,
отда кыызгъан арауанлай,
чыкъды танг шыхырындан.

Багъыртамакъ хораз жууурт
шошлукъну чагъа кыстау,
эрттен жетди, бет-къол жуууп,
кезлеуден келген кызлай.

Гюрбежиде жарыкъ жырдан
юзюп къача тёбенги,
тас эте да жарты жолда,
чаба-жорта, терледи.

Мен да, танг хауадан иче,
кёп жумуш этдим жазгъа.
Бу назмуну да биринчи
кюн таякъ бла жаздым.

БЕГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХ

(1950)

Танг атды.
Юйден чыгъып,
арбазда къар кюредим.
Кёлюбюз сейир чууакъ,
сейир терен кёрюндю.

Быллай танглада келип
къалыр жазны хапары,
бир да жокъ кибиқ ёлюм,
жокъча къартлыкъны къары.

Бауурун таугъа салып,
кенг тюзлеге керилген
эрттенлик манга сабыр,
акъыллы да кёрюндю.

Быллай эрттенлик хазна
туумагъанча дуниягъа,
быллай кыыш эрттен жазны
келирине ийнандым.

САФАРИЯТ

(1951)

Жауундан сора

Учуп-учуп, жулдузну жеталмайма,
Жангыз кьалдым бу дуняда, тенгсиз.
Не десенг да – сенсиз мен туралмайма,
Не айтсанг да – болалмайма сенсиз.

Упла этип, кёзлеринге кьарайма,
Чайкьалады ичлеринде тенгиз,
Бу дуняда сени ючюн жашайма –
Жауум кьалсын бу дуняда сенсиз.

Мен да сени кюерик жулдузунгма,
О, сен манга эс тапдыргъан жауун
Болгъан эдинг. Будагь оргъан кюзюм да...
Кюйдюм. Кюнден болур эди жанынг.

ДОДУЛАНЫ АСКЕР

(1953)

Таш бла кырдык

Къаядан юзюлюп,
Таш жатады кьырда.
Аязда сюзюлюп,
Кёк кырдыг' а – сырда.

Ташны билмей жугъун,
Ийнакълайды аны,
Бийикде жуугъун,
Къаясын атханни.

Ол, жауун бла бирге
Аязгъа эрише,
Ойлады теберге,
Кёрюне эриши.

Агъачны да кьыра,
Жукъ аямады таш.
Жетгенлей а, кьырда
Кырдыкга – кьарындаш...

Анда кьаллайды жол?! –
Эсге алмайды ол.
Жугъун билмей эсенг,
Терс излеймисе сен?..

Таш жатады кьырда,
Кёк кырдыг' а – сырда.
Жугъун билмей эсенг,
Жаулаялмайса сен...

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ

(1957)

Тиширыу арбазны сыйпайды

Къарачы сен, кьалай ариуду танг,
Таза болуп, жангы болгъанча жан.

Тиширыу арбазны сыйпай турады,
Жангы кюн жылыуун анга бурады.

Алма терек алай ариу чагъады,
Анга саулай тийре да къууанады:

Шауданчыкъгъа энип баргъан суучукъ да,
Юйге къайтып келе тургъан тойчу да.

Арбаз сыйпай тургъан жангы келин да... –
Дуния болуп жаппа-жангы, сейир да.

Тиширыу арбазны сыйпай турады,
Анга кюле келген эрттен туады....

ТАБАКЪСОЙЛАНЫ МУХТАР

(1959)

* * *

Ангыладым: санга башха
туйюлдю, –
Къалай болсам да болайым...
Алай
Ариулугъунг сокъур этгеннге
кюлме,
Къалады ол санга табынганлай.

Татлы атынг кюнюн да,
кечесин да,
Тохтамай, жарытып турур аны,
Унутдуруп юйюн, юйдегисин да,
Жастыгъыны мюйюшюнде жанып.

Насыбына ийнанмай, алгъадан да
Туйюл эди бошдан тюнгюлгени...
Кюлсенг а, кюл, анга да
багъалыды,
Анга да хычыуунду кюлгенинг.

МУСУКЛАНЫ МУРАДИН

1961

* * *

Сау къал, патчах Тамараны жери,
энди мен келалырمامы бери?
Мындан ары, бююнча, къууанып,
кемсиз суйгениме гюлле алып.

Сени бетингден кёрдюм халкъынгы,
тёшюнгю, тауунгу уппа этдим.
Кеч, бералмадым барын хакъынгы,
муратымдан айырылып кетдим.

Нечик толду борчдан жазыкъ жаным,
жарыкълыгъынгы къайтаралмадым.
Тансыкълыкъ сынады мени ангым,
кенгде къалдым, санга баралмадым.

Сюерме ташынгы, агъачынгы,
Жашауну суйгенча, кёлюмден.
Кёк кёзлеринги, къара чачынгы,
Аллах сакъласа мени ёлюмден.

Жюрегим ишлеген къадар бирде,
билеме, жарсыудан къуру болмаз.
Башымы сагъыш басар ингирде,
бек суйген суйгенин хазна алмаз...

БАКУЛАНЫ АРТУР

(1968)

Чарх

Танг аласы тереземи къагъады:
Акъылыма жангы ниет салады,
Къадарыма жети жолну чертеди,
Жюрегиме жети сезим береди.
Ачыкълайды узакълыгъын Аламны,
Жууукълугъун билдиреди адамны,
Кёзлерими ууа-ууа къарайма,
Жашаууму хар тамчысын санайма.
Таралмайма озгъан кюнню ызындан,
Келир кюннге бар ангым бла базына,
Тас болгъанны – къоранчлагъа тергейме,
Алан халкъым минип баргъан арбаны
Бир чархына, Тейри, мен да тегейме!..

АХМАТЛАНЫ ЛЮБА

(1972)

* * *

Жулдузланы алып кетгенди жел!
Алай жукълайды тынч, солуйду эл.
Манга уа жокъ тынчылыкъ да, эсенлик да,
Жюрегимде озгъан, болгъан, келлик да
Тамырларын ийгендиле терен.

Жулдузланы алып кетгенди жел!
О, нек жукълайды, нек солуйду эл,
Излемейин мадар да, болушлукъ да,
Къарангылыкъ, бу огъурсуз шошлукъ да
Тамырларын ийгинчиге терен?!

АКЪБОЛАТЛАНЫ ЛЕЙЛЯ

(1989)

Умут

Суусуз болмайды тенгиз.
Ташсыз болмайды черек.
Жанынча кѳрген тенгсиз
Болмайды суйген жүрек.

Жюрек чирчиги – умут,
Ол чакъгъан терек болур.
Этген умутунг толур,
Кѳкню басса да булут.

Жетсе да къалын туман,
Ёчюлмейди бир жулдуз.
Нюр жаннган умутуму
Жоймазла не къар, не буз.

ХУТАЙ

Роман

(Баргъаны)

Юсюне кърар тюшюп, аны тюбюнден чыгълалмай, Аслан кѣп кюрешди. Чыкъмаса окъуна иги болур эди – олсагъат сууукъ аяз бетин кюйдюрдю. Къолларын къоюнуну сугъуп, жылытыргъа умут этди да, тон тюймелерин тешалмады – бармакълары, сыгын кибик къраралып, къатып, жукъ сезмейдиле. Аякълары бармыдыла-жокъмудула. Алгъаракълада ачий эдиле, энди уа томуроуладан башхалыкълары жокъду.

Кимни эсинде бар эди, Эбизеден бери – туугъан, жашагъан элине жол алай къыйын боллукъду деп?

Аны нѣгерлери, Кълмукъ улу Беталны башчылыгъы бла Дагъыстаннга барып, андан Къабартыгъа жолну сайлагъан эдиле. «Аслан а Тибилисден Дюгерге неда Малкъаргъа ётерге керекди», – деди Кълмукъ улу.

Аслан Эбизеге Дыхтан тауну ауушу бла тигелеген эди. Ол заман жылны иги кезиюу эди: кърар жаумагъан, хауа жылы. Аны ючюнмю уллу кѣллю болду – артха да ол жол бла къайтыргъа таукелленди. Къара къышда аууш тюрленген болур, кърар, буз да басып деп арсарланмай.

Тауну Эбизеге айланган бети бла ауушха дери Аслан къыйналмай ёрледи. Ёрледи да, былайы ауушду дерча жер кѣрмеди да, ангылаялмады: кърар тауну батыуун, чукуюн да, ташын, жолун да бирге къошуп, сыйдамлап. Кенг, акъ дунияда Аслан иги кесек сюелди. Энишге тигелеген аууш ызны табаргъа керек эди. Табалмады. Не тюрлю эсе да, аууш жолгъа ушатхан, тап, ишекли болгъан жерни сайлап, энишге тебиреди. Аслан алданмагъан эди: жангы кърар терен эсе да, аны тынч жырып, келип турду. Кюнню кѣзю ачыла, дагъыда къара булутлагъа чулгъана, бугъумуч ойнагъанча эте, талай заман да озду. Хауа да сууукъдан-сууукъ бола. Аслан андан къоркъмай эди. Тауланы халын билген адам жангы жаугъан кърар къозгълалыр, жел урса, кѣтюрлююр деп къоркъа эди. Бу жерледе аязгъа ышаныргъа жарамайды. Ташла артында жукълап туруп, элгенип уянганча, ол не хыйсапдан мычымай къозуп, чамланганын билмезсе.

Азмы-кѣпмю заман озду, хауа сууукъ болуп къалып, кърар алашада кенгден-кенг жайыла, энишге-энишге сюзюлгени Асланны сагъайтды, ашыкъдыргъан да этди. Тау аяз андан да бек ашыкъды. Къарап-къарагъынчы тийре къраралып, сызгырып, гюрюлдеди. Тау бетни жалап баргъан аяз бораннга айланды. Аслан жукъ кѣрмей эди. Кѣрмесе да, абына-къоба, жюрюшюн тохтатмады. «Не да болсун, энишге, энишге, ачыкъ жерден къутулуп, агъач этегине жетсе, сора эталлыгъын аямасын...»

Ол оюм эсине келир-келмез, боран бютюн бурдумланып, Асланны къадау ташха абындырды. Кюреше, кърарны къалын «жууургъанындан» азатланып, къуймучундан чѣкдю. Чѣкген халында учуп барып турду. Сора, чана жыякълача болуп къалгъан аякъларын ташха тиреп, тохтады. Жыгъыла-къоба, дагъыда иги кесек жол къоратды. Къоратдымы, огъесе

алаймы сунду – жангыдан жыгъылып, къар, таш къатыш энишге толанды. Къалайда, къалай бла тохтагъанына Аслан билялмады.

Эси къайтып жайыкъгъанда, тийре шош эди. Боран тохтап, кюн да ариу тийип. Къар кюмюшленип, сыйдамланып, жылтырай. Анда-мында ёсген терекледен эсе алгъа аланы ауаналарын кёрюп, Аслан къууанды. Сора олсагъат артишге тирелип тургъанын да ангылады. «Насыбым да бар эди, – деди ичинден, – бу котурчукъ болмаса, къайсы тикден кетип, къар тюбюнде тунчугъур эдим».

Аслан, къыйналып атлай, тау бетни агъач ёсген жерине жетди. Хомухлукъгъа хорлатмаса, энди къоркъуу жокъду. Не десенг да, агъачны ышыкъ жери кёпдю, терекле жылыуларын берип, жол нёгерлик этерикдиле. Туугъан жерини, Ата журтуну тереклери... Алай энди мында, къара къышны суугъу ёчюлюп, шошлукъ бийлик этеди.

Терекле адамла кибикдиле деп келди Асланны эсине, бийик наратха жагъы бла къысылып, жылына. Бир-бирлери – пелиуанла, башчалары – къызлача, субай, акъбелле. Юслеринде жемишлери-кёгетлери бла сюелгенле: тукъузгюле, тюртюле, юлёкъула. Аяз ургъанлай неда къанатлыла къонуп элгендиргенлери сайын инжилери бла къаргъа къызыл кёзчюкле тюшюре да, дагъыда симсирей.

Терекден терекге ётюп, солуй, къарыу ала, Аслан барып турду. Кюн батып, къарангы жайылгъынчы ачыкъ жерге чыгъар умут бла. Андан ары, хазнамыды, жол тынчыракъды, элинден отуннга келип къалсала да, ким биледи. Къадар этеме дегеннге мадар азмыды! Бютюнда Асланча адамгъа, къыйынлыкъланы жыгъаргъа юйренмейми къалгъанды! Ол – малкъар полкнун командири. Энди мында жунчуп, партия буюргъан борчун толтуралмай, айыплы болмагъа эди ансы. Айып неди, айып кёз чыгъармайды, кёз чыкъгъандан эсе бек ачытырыкъ тамам этилмеген борчду...

Аслан, ачыкъ жерге чыгъып, акъ аулакъла бла келе, суу шырылдагъан таууш эшитип, сагъайды. Арыгъанын-талгъанын да унутуп, сууаплыгъы эсине тюшдю. Сейир эди юшюй-къабыша тургъан адамны суу ичерге термилгени. Къар-буз тюбюнде тунчукъмай, шаудан жырчыгъын мурулдагъанына кёлленип, тирилип, жан кирди. Жастыкъланып, юсюн басып тургъан къарны буруулап, суучукъ гыйы ташха жайыла эди. Андан энишге саркъып, къара-къолан сыйдам ташчыкъланы жуундура.

Аслан анга къапланып иги кесек мычыды. Эринлери, сакъал тюбю бир тюрлю уюп къалгъанларын ангылап, башын кётюрдю. Суу тогъугъан жеринде къуймучундан чёкдю. Олсагъат титиреп, санларын къалтырауукъ бийледи. Къатхан къайишлей болуп къалгъан эринлери, бурун къыйыры бла хауаны ачылыгъын сезди. Ингирлик сууукъ кюч ала бара эди.

Энди солумай бла, жылынып, эс тапмай, жолгъа атлангандан хайыр жокъду деп, Аслан кеси кесине тырман этди. Тийрени сынчылап, сора барып, уллу жалпакъ ташны сайлады. Ашхам къарангысы бла бирге келген сууукъ аяз шошайгъаны хычыуун кёрюндю да, жукъугъа хорлатды.

Аслан, танг жарыгъы бла уянып, юсюн къар басханына сейирсинди. Таш жалпакъды, сора ол къайдан эсе да оюлупму келди, огъесе жел кюнбатышданмы урду? Не тюрлю эсе да, жолгъа чыгъаргъа керек эди...

Бу аякъларым-къолларымдыла деп сезмеди. Кюч бла, зор бла атлай-

тохтай, къарны теренинден къутулду. Тап, жерни къарасы, кырдыгы окъуна ачылды. Сора, аякъларын дагъыда бираз суйреп бара, тийре-ни кёзлери алас-булас кёре башладыла да, тохтап къалды. Кеси кесине ийнанмай, кёзлерин женг кыйыры бла сюрте, сюелгенлей турду. Ол заманда эшитген эди Аслан туякъ тауушланы. Ала, келе келип, тюз да къатында ёчюлдюле.

– Аслан кёреме, тейри, олду, – деди ауаз.

– Ол а олду, бери, къайдан ажашханды ансы? – деп сёлешеди башхасы.

– Аслан, сенмисе, бу не ишингди? – деди биягъы ауаз.

– Мени таныгъансыз, кесигиз кимсиз? Ауазынг Къазакъны ауазына ушайды.

– Мени уа асыры унутханса, огъесе танымазча тюрленипми къалгъанма?

– деди Къазакъ, атындан тюшюп. – Нёгерим а Жаккайды. Къоншунг.

– Унутхан а бир иги этмеген эдим, кёзлеримден тохтагъан болурма ансы.

– Эй, эй, таланган, – деди Къазакъ, экиге айланган къарындашын къучакълай. – Ангылаялмай турама, бери къалайлыкъ бла ажашханса?

– Гюржюден келеме. Не да болсун, элге жетерге болушугъуз, маржа.

– Халынги жаратмайма, алгъа жашла жашагъан жерге жетдирейик, – деди Къазакъ.

– Къалайыды ол, узакъмыды, жууукъмуду?

* * *

Кишиге ышанмай, Хутай Асланны тешиндирип, къулакъ, къаш башы, къол-аякъ деп къалдырмай, къар бла ышып, сора от жагъагъа жууукълашдырды. Жастыкълыкъ этген ат кёпчекге жамычы да къошуп, юсюн тон бла жапды. Къазакъ агъач аякъ бла жылы шорпа келтирди. Асланны бармакълары агъач аякъны ауурлугъуна тёзмедиле, аны ууакъ къалтырдыла.

«Иш кыртыды, – деп жарсыды Хутай ичинден. – Бармакълары ушкок, керох тутарча туюлдюле».

Асланны уялгъанын ангылап: «Охо, къайгъырмаз, эки-юч кюнден хар не да тап болур, Аллах айтса», – деди дагъыда Хутай.

Дорбунда ауур шошлукъ тохташып, иги кесек турду. Асланны таныгъан жашла бусагъатда аны жунчугъанын, къарыусузлугъун да кёрмегенча этип тынгылайдыла. Малкъар полкнун командирини къулакълары, ууртлары, къол сыртлары да мор болуп къалгъанларын кёргенин Хутай да билдирмезге кюрешди.

– Сууукъ аман затды, – деди ол, – мени кесими да бир-эки кере жунчутханды. Къыямада Эбизеден къарлы таулары башы бла бери келалгъан, сен этмезлик жокъду.

Аслан, ышарып, къарамы бла «бош жапсарыргъа кюрешесиз» дегени билдирди.

– Хомухлукъ этген болурма, керексиз кесиме базынып... Биреуню хомухлугъу минглеге топ болуп атылгъан заманда тууарылгъаныма жарсыйма.

– Табийгъат бла киши да демлешалмайды, – деди Хутай, – энишге къарай.

– Тургъан жерими ташы-агъачы ёге аналыкъ этерикди деп кимни эсинде бар эди? Иги адам болмам ансы, таула мени ачытмаз эдиле. – Ас-

лан жатып турургъа ийменип, къуйругъундан чёкдю. Тонну юсюнден кетерди.

– Табийгъат а, тейри, кишини апчытмайды, сени да, бизни да башха зат апчытады. Табийгъатны андан къорууламасакъ, туугъан жерибиз сокъур бугъа этерикни этер бизге. Уллубузгъа, гитчебизге да. – Командирни бети кюйсюз хал алып, тобугъунда жумдуругъуну жиклери агъардыла. – Эллилеге къыйынлыкъ жетген кюнледе Аслан да, Къалмукъ улуну адамлары да Тау артына кетгенлерин жангыдан эсине тюшюрюп, ачыуун ичине кючден жыйды. Кетерге керек туююл эдиле – баш сакълангандан эсе, эл сакъланса игиди. Ол заманда биригип сюелсе эдиле, эллеринде кишини ачытыргъа базынырмы эдиле? – Хутай, Асланнга сагъышлы къарап, айтыргъа умут этгенин айтмай къойду.

– Къалмукъ улу Дагъыстанны чегинден тынч ётерча жолну сайлап, сени быллай зарауатлыкъгъа нек къалдырды? – деди сора, – чеченлиени жерлеринден бери ётерге нек жарамай эди? Тейри, былайда ол биягъы бир хыйлалыкъ эте болур...

– Жолну къысхасын сайлагъандан башха сылтау жокъду. Керексиз гурушханы унут, – деди Аслан, ачыуларыгъа бла къалыргъа билмей. – Он-биринчи аскер Терк башына жетип тохтагъанлы эки ыйыкъ озду, биз а анга не бла болушабыз? Партизанлары жыйышдырыгъа ашыгъа эдик. Ол ишни энди болжалгъа салырча туююлду.

– Ол иш мында эртте башланганды. Биригирге керек болгъанын барыбыз да ангылайбыз, – деди Хутай.

– Ненча адамынг барды, Чегемни, Лескенни партизанлары бла байламлыгъыгъыз не халдады?

– Эштада, ёзге уа туююл ушайбыз да.

– Сора сени жумушунгу башлап турасыз сиз. Игиди... – Аслан, нек эсе да тынгылап къалып, къолларына сагъайды. Бармакъларын бюгалмагъанын Хутай ангыларын скоймеди. – Партиягъа киргенми эдинг, огъесе турупму тураса?

Асланны сорууна Хутай онгсунмады, алай абери сездирмей сёлешди:

– Сиз барыгъыз да Тау артына кетген эдигиз, мени партиягъа алыгъыз деп кимге барлыкъ эдим?

Экиси да тынгылашдыла. Мылы къайын отунла, энди къызып, тири жана башладыла да, Асланны бла Хутайны бетлери жангыдан жарыдыла. Жашла жокъ эдиле: тышына чыгып кетгендиле. Къайры, нек, агъач тюбюне жайылып кечине эселе, анга юйренчек болуп къалмазламы?

– Мен элге барыргъа керекме. Болушуп, ары жетерча этигиз. Партияны борчун толтурур ючюн Терк башына бармай амал жокъду. – Аслан, кётюрюлюрге тебинип, ашыкъгъанын ангылатды. Дагъыда сабырланды.

– Партияда болмагъан партияны борчуна жарамаймыды? – деди Хутай, – сен этерикни мен этерме, жашла да эталлыкъдыла, элге барыргъа уа жарарыкъ туююлду, душманны къолуна тюшюп къаллыкъса.

– Элде теркирек аякъларыкъма. Къайын атамы юйюнде мени киши излерик туююлду. Элlege влaстьны къайтарыр ючюн бусагъатлада партияны адамлары бек керек эдиле.

Хутай, не угъай, не хау демей, тынгылады. «Бу Асланча адамла «партия» деселе, хар зулмуну башы кесилип къаллыкъ нек сунадыла? – деди ичинден. – Керекмиди Хутайгъа уа ол сёз бла ёхтемленирге, аны

бла къаргъанып, уллу сѣлеширге? Огъесе, анга эллилери «комиссар» деп аны ючюнмю айтадыла, паритияны адамы сунуп? Ол берген къагъыт журунну жюрютмегенни кишилиги жокъмуду, ол элине, жамаутха керек болмаймыды? – деген соруу бла Хутай кеси кесине тынгылады. – Ай-хай, партия дегенинглей, онгсуз жамаутха насып табылып къалса эди, юйлерин къоюп айланган жашла барысы да ары тизилир эдиле. Хутай кеси да «Аллах» дерни орунуна, кече-кюн да аны айтып туруп эди. Омакъ сѣзледиле ала барысы да. Адам, киши дегенинг эллилери ючюн партиягъа угъай, отха кирирге керекди. Была уа, – Хутай Асланнга къарады, – ол къагъыт журунларына жабышып, аны къуйругъу болуп, Тау артына къачхандыла. Энди уа, кѣресе, хазыргъа бисмилляла. 11 полк аскер Терк башында тохтамаса, хуржунларында ол къагъытларына базынырыкъ болурму эдиле? Тейри, не хазна!»

– Аслан, мен айтханны эт да, мында къал. Элде душманынг кѣпдю. Къайын атанг да базынырча адам тьююлдю. Къолу-аягъы къыяулугъа хуржунунда партия берген къагъыты хайыр келтирirmi дейсе? – Комиссар, зыбыр жаякъларын сылай, сабыр сѣлешди.

– Къайын атамда кѣп мычырыкъ тьююлме. Терк башына ашыкъмай жарамаз, – деди Аслан.

* * *

Къайытны юю Уллу элни Черек жагъагъа тигелетген орамындады, Къарындашы Нух эфенди жашагъан жерден узакъ кетмей. Къабакъ эшиклеринден чыкъсала, экиси да бир бирлерин кѣрюрча.

Бийни юю ташдан къаланган, топуракъбаш, алаша мекамды. Тѣгерегинде таш хунасы жарты оюлуп, юсюн лыбыта, мурса басып.

Къазакъ нѣгер жашы бла Асланны ашырып келгенлеринде, кече ортасы болган эди. Къайытны юйюне ючюсю да бирден кирмедиле: терезени шош къагъып, Нухну къарындашын тышына чакъырдыла.

– Кимсиз, не айланасыз кече белинде, кимге къан жаугъанды? – Къайыт, жалан этине эски тонун къаплап, босагъа юсюнде сюелди.

Паризан жаш къарангыда аны бетин кѣрмеди, бир кѣзю, чыракъ барып, жылтырап, ѣчюлгенин эследи.

– Сен элгенирча адамла тьююлбюз, къоркъма. Мен Къазакъма...

– Къазакъмы дейсе? Ананг бергенни тѣгерик...

– Сабыр эт, – партизан жаш ушкок бурунун Къайытны быгъынына тиреди. – Акъырын сѣлеш дейме... Юйюнде тыш адам бармыды?

– Аны бла не ишинг барды? Къачандан бери уллу сѣлешип башлагъанса?

– Жауап эт, бармыды, жокъмуду? – Къазакъ ушкок буруну бла Къайытны быгъынына игирек къатылды.

– Жокъду, этеригизни этчигиз...

Къайын атасыны айтханын эшитгенлей, Аслан, туурагъа чыгъып, кесин танытды.

– Менме, – деди Аслан, – къыйнарма деп турмай эдим, башха амал болмай келгенме.

– Угъай-угъай, айтханымда унамай эдинг да. Сен – кеме, мен – къайыкъ эсем да, тубюме бир тюшерсе демегенми эдим? – Къайыт, анасындан жангы туугъанча болуп, кѣл кенгдиргенин жашыралмай сѣлешди.

– Охо, сен айтхан. – Аслан къайын атасын сиймей эди, ол да киеуюм келди деп къууанмады. Эки жыл мындан алгъа элге кызыл аскерчиле жангы властьны келтиргенлеринде, Аслан Къайытны тутдуруп, Налжикге ашыргъанын киши унутмагъанды. Къазакъдан къоркъуп, абери да сездирмегге кюрешди. Аслан да къайын атасыны асыры оспар сѣлешгенин бармакъгъа чѣргемеди. Не тюрлю эсе да, ол къартды, кесингден таматаны уа кѣзюне тебинирге керек туйюлдю. Жууукълугъу ючюн намыс этмей эди Аслан, эллиле сен-мен деп сюелгенде, жууукъ-мууукъ деген бош сѣзледиле. Партия да аллай текоталыкъны унамайды. Партияны ишине жарарыкъ эсе уа, жууукълукъгъа да кѣзбау этгенни хатасы жокъду. Не ди да, Аслан да тѣзер, хазнамыды, эки-юч кюн.

* * *

Къазакъ нѣгери Даулет бла, Къайытны арбазындан чыгъып, кѣзге урунмазгъа, хунагъа кысылып олтурдула. Ышанырча туйюлдю Нух эфендини къарындашы: аны эсине не келлигин ким билликди, барып, тил этсе, мычымай жетерле да, сора сау керейим. Бираз сакълап, сынаргъа керек эдиле.

Кече къарангыды, шошду. Анда-мында ит юрген, улугъан болмаса, элде башха таууш эшитилмейди. Юйле, къара кийип, неге эсе да, сагъайыпдыла.

– Къарны шошлугъуна, элни мудахлыгъына нечик тынгылайды элибиз. – Къазакъ, Даулет таба бурулуп, шыбырдады.

Даулет жаш адамды, жыйырма бла беш-алтыжыллыкъ. Жугъурбет, иничке саргъылдым мыйыкълары бла. Элде айтханларына кѣре, Къуранны кѣлжюнден билген. Сагъышына хорлатып, нѣгерини сѣзлерин эшитген болмаз эди, тынгылап туруп, алай сѣлешди:

– Анамы кѣре кетерге сюе эдим, сен не дейсе ансы? Бу аманла кыйнагъан хапарлары барды.

– Мен а не, угъай демейме. Жарарыкъ болса, анама мен да барлыкъ эдим. Мени анамы уа кыйнагъандан тышында да юйюбюзню кюйдюргендиле.

– Къайда кечинеди да ананг?

– Атасыны къарындашы бла турады... – Къазакъ, сѣзюн бѣлюп, къолун Даулетни тобугъуна салды. – Бир тынгылачы. Эшитемисе?

– Хау, эшитеме...

Аякъ тауушла, узакъдан келе келип, ѳчюлдюле. Бираздан дагъыда эшитилдиле. Сора, эки орам бирге къошулгъан жерде юч къарелди кѣржюндю. Къазакъ, къолу бла Даулетге дып этме дегенни ангылатып, шукогун огъары аягъына миндирди, белинде кыамасына узалды. Экиси да, солууларын тыйып, къарап турдула. Къарелдиле, хуна жанындагъылагъа жууукъ келип, кѣрмей, орусча сѣлеше оздула.

Къазакъ, солууун айландырып, ушкогун тобукъларына кѣнделен салды.

– Уруп, къаплап, къояргъа тап эди...

– Керек эди, тейри.

– Айхай, жараса уа.

– Нек жарамайды сора?

– Былайда ушкок тауушха жыйылып къаллыкъдыла. Бирлерин ёл-
тюрсенг, тамбла хатасыз эллилени ачытырыкъдыла.

– Ушкокла кётюрюп, агъач тюбюндеми айланып турлукъбуз биз?
Эллилени быланы аякъ тюплерине атып?..

– Хутай айтханнга кёре, энди кёп къалмагъанды. Хар затны зама-
нында этерге керекди.

* * *

Аслан, тапчанда таянып, юй бийчеси Зайнафны сакълай эди. Ол аны
кёрмегенли эки жылдан озгъанды. Къызчыгы да къаллай болгъан болур?
Къайытны юйю не заманда да хазна туююл эди, энди уа бютюнда тозу-
рагъанды. Тышы, ичи да онгуп, къабыргъаларыны ташлары да ачылып,
босагъалары ашалып, бармыдыла-жокъмудула билинмейдиле. Аслан ке-
чесин оздургъан отоуну къабыргъаларындан, тюбюнден да сууукъ, мылы
ийис тартады. Жангыз терезесини сыннган кёзюнде эски-бюскюледен
буштугъу бла. «Зауаллы Къайыт, – деп кючюндю Аслан, – къарындашы
Нухдан абериго юйреналмагъанды. Балын мысты этип жашагъан».

Къайыт кеси да, эски тонун юсюне хаух къаплап, кирип келди да,
отоу мюйюшюнде шинтикге олтурду. Эки жыл хазнамыды, алай Зайнафны
атасы тюрленгенди: жаякълары ичине батып, сёлешгенде тишсиз кириу-
лери ачыладыла. Жаягында тамгъасы да алгъындан къараракъды.

Къайыт, киеуюне жашыртын къарай, дагъыда баштёбен бола, иги
кесек тынгылады. Къууанч тыпырлы эди Асланны къайын атасы, не
затха къууаннганын билмей эди. Огъесе кеси кесинденми жашырады
жюрек къууанчыны сылтаун? Киеуюню къолларына чулгъаннган кисей
журунла бла морланнган бети кёлюн кётюргенлери сейир эди. Алай керек
эди анга, ахлусуна аман – халкъгъа да аман. Ёзге уа кесин оюлмазлыкъ
къала суна эди да, мычымай алаша хуна болду. Алаша хунагъа уа ит да,
бит да минеди.

Къайыт, нек эсе да тирилип къалып, ёрге турду. Билегин белине
салып, отоуну узунуна барып, къайтып, сора тапчан аллында тохтады.

– Ыхы, энди умутунг неди? – Къайытны къыяулу кёзю бирсиден эсе
кенгирек ачылып, мияланып, жылтырады.

– Нек соргъанлыгынгды? – деди Аслан.

– Мени киеуюм балчебик болгъанын билселе, не айтырыкъдыла? Бир
абериго жарарыкъ заманында итлик этген эдинг, энди уа арбазымда – тём-
мек, юй башын тешерик таш.

Аслан чамланмады, сабыр сёлешди:

– Бир кесек тёз, адамлыкъсыз этеди кимни да тёммек, таш да, эки-
юч кюн чыда.

– Эки кюнден, къанатла битип, учупму кетериксе?

– Бизни къанатларыбызны киши кесмегенди. Аллай кюч да жокъду.

– Биз деп сёлешме манга, энди «сиз», «биз» да, «шиш» да туююлбюз.

Ёз башынгы къайгысын эт да, мени жеримде къой. Зайнафдан да артынгы
айыр. Туудугъума балчебикни къызыды дерлерин суюмейме. – Къайыт
сол къолунда гулош таякъчыгъын жерге-жерге къакъды.

– Большевикледен къачар адам туююлсе сен. «Ат чапханда, макъа да
аягъын кётюре эди» дегенлей этме. Большевикледен къарындашынг Нух

кьоркъсун. – Аслан, тапчандан туруп, терезе аллына барды да, дагыда кьайтып, олтурду: кьарт адамны юсюне сюелип селеширге суймеди.

– Кьарачы анга, дагыда ол уллу селешеди, – Кьайыт кезлери, жилтинлеге кьарагъан киштикни кезлерича, бир тюрлю жылтырадыла да, тынгылауну ийди. Не тарт-соз болуп кьорешеди муну бла? Башына ауруу алмай, махтау алса уа оруслу «энералдан». Аллах буюрса, «жална» да берирле. Бермей а, излеп айланган фыргъауунларын кьолларына тутурсам, угъаймы дерикдиле? Ол берликлерин алдатмай алагъы эдим ансы. Кьайыт Асланнга кьараргъа базынмагъанча, бир жанына бурулуп, жаурунларын эледи, нек эсе да терлеп кьалып, бети кьызгъанын сездди. Ким эсе да бирле андан алгъа «энералгъа» барыр да, хапар билдирип деп кьоркъду. Эртте-кеч болса да тутулукъ адамны нек букьудурады, эллилеге хатасы жетген адамны жерин тапдыргъан сууап окьунады деп, кеси кесине кёл этдирди. Кишилик этерге онг табылгъанына шукурланып, тышына чыкъды. Чыгъып бара, Зайнафха жолугъуп, чамланды:

– Не атангы башы кьалгъанды мында, бу сабийни да суйреп, не айланаса, айтчы бир. Манга тансыкъ болуб а келмейсе, тейри. – Кьайытны бла Зайнафны араларында эки-юч жылдан бери суу сюзюлмей эди. Юй бийчеси Кермахан кьызын, туудукъчугъун да кёрюрге эринден жашыртын бара эди. Асланны юсюнден хапарны Зайнафха ол чалындыргъанды.

Керамахан жашауу келген тиширыу, бирси бийлеча, мюлк-ырыскы кьурап жашамай эселе да, чыкъгъан жери бла ёхтемлене билгенледнди. Адети, намысы бла жюриуп, кийиннгени, сёз жюриутгени да анга кёре айыпсызды.

Эрттенли да ол, кьоншу отоудан чыкъмай, шош чёгюп тура эди: эр кишилени сёзлерине тынгыларгъа, кьатышыргъа неге керекди? Жаратмай эди Кермахан эрини халын: бир тюрлю тынгысыз эди Кьайыт, аллынган адамча, жеринде туралмай. Акъылы, сабырлыгъымы тыйып кьаллыкьды, кьаны кьартыкъгъа сыйынмагъан кишини деп, кьоркъуп, кьызына да андан ашыкъгъанды. Айт, ангылат Асланнга, ышанмасын атанга, кетсин бир жанына деп. Киеуюне алай айтыргъа кеси базынмай.

Аслан, кьызчыгъын тобугъуна олтуртуп, тынгылагъанлай турду. Кьарамы бла Зайнафны тансыкълай. Тиширыу а жаулукъ кьанатын кёзлеринден айыралмай, сытыла да тохтай. Нек жиягъаныны сылтаун кеси да шарт билалмай эди: эл багъасы киши онгсуз, мадарсыз болуп олтургъанымы инжилте эди, огъесе атасыны хатасы жетер депми кьоркъады?

– Не жияуу этесе, эртте-кечден, ёллюк туююлме, кьоркъма, – деди Аслан ахырында.

Зайнаф, жорексинип, бютюн бек бушуу-бушман болду.

– Тын дейме.

Зайнаф, шошайып кьалып, кьайры кьараргъа билмей, жаулукъ кьанатыны чачакълары бла жубана мычыды. Сагъышлы эди тиширыу. Элни «кьазакъла» бийлеп тургъанлай, кьызчыгъыны атасы бери келгенине онгсунмай эди, аны сылтаун да ангыламай эди. Асыры женгиллик этмегенмиди Аслан, кьазыкъ башына кьаргъа кьоннганлай туююлмюдю иши, андан эсе Хутайны адамларына кьошулуп мычыса керек эди. Хутай да аны бери, от ичине кир деп, кьалай жиберип кьойду? Аслан ашыгъышлы болду эсе да, Хутай сабыр акъыллы, тергеулю адам... Энди уа Зайнаф не хадагъа этсин, кьайры чапсын, кимден болушлукъ излесин?..

– От ичине кирип келип, мени эшигиме нек жапдынг? – деди тиши-
рыу, отоуда шошлукъну бузуп. Аслан кызчыгъын Зайнафны тобукъла-
рына сакъ олтуртуп, къолларына айып этгенча къарады.

– Отдан-ёртенден къоркъгъан борчун толтуралмайды, – деди сора, – жа-
нын къолуна алып айланган тынчды: эсингде болсун – жан берилмей, жан
алынмайды.

– Ийнан, киши, сен, ашыгъып, жанынгы урходук этгенликге, душ-
манны башындан бир тюк окъуна тюшерик туююлдю, – деди Зайнаф,
жангыдан жияямсырап.

– Жахил селешесе, – Аслан, сёзюн бөлүп, сагъышлы бет алды. –
Душмандан къоркъмай бла, аны сансыз этгенинги да кёргюзте билирге
керексе. Муну бир ышанган заты болмаса, келмез эди дерле да, эллиле
келленирле.

– Эллиле, асыры къоркъгъандан, кысылып жашайдыла. Тутуп, бю-
гюн илишаннга салсала да, киши кынгкъ эталлыкъ туююлдю. Жолну
таныйса – къайыт ызынга, Хутайны адамлары болгъанлай болурса сен
да. Жойма кесинги.

– Мен этер иш туююлдю ол, кеп хапар айтып турма. Ёлсем да, эли
ючюн, халкы ючюн жоюлду дерле.

– Сен бусагъатда кызынгы, мени да къайгысын этип селешмейсе,
«балчебикча» селешесе, – деди Зайнаф, нек эсе да сурланып.

– Угъай, большевикча селешмейме, адамча селешеме, айтдырмай
къоймай эсенг а – таулуча. Чычхан бол да, башынгы букъдуруп тешик изле
дейсе сен, – деп, Аслан юй бийчесине ыразы болмагъанын билдирди.

Зайнаф, тынгылауу ийип, кёлзлерин кыргъакъсытды. Ачыуланып къала-
ма деп къоркъуп, кызчыгъын кююнуна кысыды. «Жарлы балачыкъ, – деди
ичинден, – атасын танымай бла кёрмей ёсген. Энди уа босагъабызны
андан да аман палах марап турады».

Тиширыу, бир тюрлю шошайып, мудахланып, Асланнга къарады.
Къадарыбыз алай болур эди, Аллах мангылайынга жазгъандан азатланыр
онг жокъду деп келди эсине.

– Ашынг-сууунг жетемиди, кыйналмай кечиналамысыз? – деди
Аслан, ушакъны башха жанына буруп, юй бийчесини мудахлыгъын чачар
муратда. – Къурта уа, харип, саумуду?

Зайнаф, элгенген этгенча, башын хыны кётюрдю. Сора билинир-
билинемез ышарды: сейирди бу киши, энди итмиди муну къайгысы?

– Сауду.

– Къарт болгъан болур...

– Билямукъ бла кечиндиреме.

Экиси да тынгылашдыла. Зайнафны анасы, къарт Кермахан арбазда
ким бла эсе да селешгенин эшитип, сагъайдыла.

– Охо, турма, бар, – деди Аслан, – ананг бла селешген бери кирип
келмесин...

Къайыт акъ аскерчилени тамата апчарларыны отоуунда кепден бери
олтура эди. Кирген-чыкыгъанла онг бермей эдиле Иван Петрович бла
жашыртын ушакъ этерге. Адамла эшите тургъанлай, киеуюн сатарча тели

уа ол да туйюлду. Элни аузуна тюшерин къарындашы Нух эфенди да унамаз. Жашау къайсы жанына ауары да белгисизди. Сора Къайыт, бий адамы, мешхутха кире эсе, нек киргенин, андан анга не чыгъарын да билирге сюеди. Керексизге жойкъулланып, алданып къалмай, хакъын алыргъа тийишлиди. Хутай ючюн аллай бир ахча берирге айтхан Иван Петрович эрингенми этерикди? Аслан анданмы аман кишиди, угъай тейри, Къайытны киеую малкъар «болкуна» командир болуп окъуна тургъанды. Аты беш да тау элде айтылып. Ойнагъанмы этесиз?..

Ахырында, кирген-чыкъгъанла азайгъандан сора, Иван Петрович Къайытха соруулу къарады: не жюриюсе, мында олтуруучу нек болгъанса дегенни ангылатып. Суймей эди Къайытны акъ апчар, ышанырча адамгъа саналмай эди – къарындашы Нух эфендиге бир заты да ушамай эди. Алай кет, чыкъ мындан деп да айтмады: сухуланып, тынгысыз олтургъанына кёре, абери билдирирге излей болур: мындагъыла кеслери айтычулай, жукъаерин адам хыйлачы болады. Къайытдан жукъаерин, жютюбурун кишини тапхан кыйын эди.

Апчарны аллында олтуруп сёлеширге тийишли болмаз деген оюму бла Асланны къайын атасы ёрге турду. Онг къолун эски къаптал тюбю бла белине салып, алгъаракъ ийилди. Сёзюн, бий адамыча, тап башларгъа керек эди. Кесин эниш этмей, жюрек къоркъууун чыртда сездирмей. Нек болгъанын билмей эди, алай жюрегини тыпырдагъанын тыялмай эди. Онг къолун букдургъанлыкъгъа, сол къолу, жан ала турмай эсе, асыры силкингенден тыйлмай эди.

– Айт жумушунгу, мени да, кесинги да кыйнама, – деди апчар.

– Санны кийим омакълай эсе, жанны шуёхлукъ омакълайды, – Къайытны тин-тери басды, болсада тийишли сёзле тапханына ёхтемленди. – Башха жумушум жокъду – санга ол шуёхлугъуму билдирейим деп келгенме.

– Тынгылайма, айт.

– Эчки бер да, эчки ал дейдиле бизде. Макъырлыгъы уа артыгъы. – Кесин бийге санагъан кишини тобукъ тюплери къалтырадыла, – эчки дегенлигиме, эчкини да эчки биледи, – деп къошду дагъыда, кеси кесине ыразы болгъанын жашырмай. Алай Иван Петрович да ыразы болуп, секирип, туруп, алына келсе сюе эди ол. Апчар жеринден тепмеди, бетинде бир илишаны тепди деп да билинмеди. Къайыт, жангыдан жунчуп, тынгылады:

«Эшекни эти харам, кыйыны халал», – дейдиле была». – Акъ апчар Къайытны сёзлерине сансыз тынгылагъанына сокъуранды.

– Эчкинг жарагъан мал эсе, биз санга аны орунуна ат окъуна берирбиз, – деди.

– Аллах ыразы болсун санга. Игини неси да иги, – деп къууанды Къайыт.

– Айтырыгъынги айт, жомакъ туйюл эсе бу, – деди акъ апчар.

– Сизни душманыгъыз – къоркъуулу «балчбик» Асланланы Аслан кече ортасында келип, мени ююмде букъгъанды. Мындан эки жылгъа жууукъ малкъар полкнун командири.

Билмей тургъанлай, Аслан кирип келип, уруп къоярыкъча, бети кетип, апчар секирип ёрге турду. Кёзлери алынган адамны кёзлерине ушап, сюелгенлей иги кесек мычыды, сора жерине олтурду. Отоуда шошлукъ тохтады. Экиси да тилкъаула болуп, кёпмю-азмы турдула – Иван Петрович мангылай тюбюнден Къайытха ауур къарады.

– Большевик Аслан сени киеуюнг туююлмюдю?

– Болуучу эди киеуюм, душманыма санагъан киеуюм, – деди Къайыт.

Иван Петрович, башын шош чайкъап, эринлерин къаты къысды. Сейирсиннгенин жашырмады. Не затха сейирсиннген эди акъ апчар, ахлу ахлусун сатхангамы, огъесе Аслан къолларына алай байтамал тюшюп къалгъанынамы?

* * *

Аман хапар, жюз болуп, элни орамлары бла ёрге-энишге жортуп, юйлени эшиклерин, терезелерин да къакъды-сокъду этди. Адамла, жашкъарт да элгенип, титиреп, тышына чыкъдыла да, къайры чабарларын, не этерлерин билалмай, арбазларында симсиредиле.

Асланны, аны ахлуларын, кесин да элде танымагъан киши жокъду. Асланны суйгенле, аны керти адамгъа санагъанла, кёлкъалды этгенле да элде аз туююлдюле. Алай малкъар полкнун командири – ётгюрлени ётгюрю, къайын атасыны юйюне келгенлей тутулду деп эшитгенле – барысы да тышында эдиле. Ким кёргенди аллай сейирликни – ахлу ахлусун сатып? Таулула жашагъан жерде ёмюрде ол тюрюлю кир иш болмагъанды.

– Къайыт барып, тил этгенди дейдиле, кертимиди, эшитгенмисе? – Уллайгъан акъ тонлу киши, ашыгъышлы атлай, орамны бир жанындан экинчисине сёлешеди.

– Алай айтадыла, – деди.

– Аллах, Аллах, не кюнлеге жетдик биз жарлыла, – деди тиширыу ауаз.

– Бийлени хыйлалыкъларыды ол...

– Къайыт бий туююлдю, айтдырмай къоймай эсенг.

Къарап-къарагъынчы эллиле, андан-мындан чыгъып, бирге къошула, кёпден-кёп бола, межгит тийресине, къуллукъ юйню арбазын тыкъ-тыкъ-ма толтурдула.

Ушкоклу аскерчиле да, шынжырланып, къуллукъ юйню босагъасына эллилени жууукъ келирге къоймай, сагъайып.

Сора бир аздан, бери, бу тийрелеге ашыкъ-бушукъ кийинип келгенле: тиширыу, эр кишиси да сабырландыла да, жерге жамычы жайылгъанлай, шоллукъ баурланды. Асланны къайда тутханларын, бусагъатда ол не болуп тургъанын киши билмей эди. Саумуду-шаумуду, бу аманла жоюп, бир жерде кёмюп къояргъа да угъай демезле.

Къуллукъ юйню тийресине басынганла бла Зайнаф да, анасы Кермахан да суюледиле.

Къайытны юй бийчеси, къатангы, арыкъ тиширыу, морланган сабыр бети, къансыз эринлери бир бирлерине къаты къысылып. Къызы, Зайнаф, кёзлерине мылы ау чабып, кишини буду, олду деп таныялмай эди. Арлакъда, жыйылгъанлагъа къошулмай, Къайыт. Бирле къатына келип, жапсарып сёз айтсала керек эди. Ол аны сакълай эди, аны излей эди: «Не тюрюлю эсе да, Аслан киеуюдю, жарсый келген эселе, Къайытдан изгилтин болуп, нек шошайгъандыла? Къашларын туююп да бош къарайдыла. Кёрмегендиле, эшитмегендиле Къайытны апчар бла хапарлашханын. Аман адамла, гурушхагъыз, гебох болуп, башыгъызгъа тиерикле».

– Э къыз, киеуюгюзге санамай эсегиз да, къонакъ туююлмю эди,

алай къалай этип къойдугъуз? – деди сюелген тишируладан бири, Кермаханна къагъып.

– Айтмагъыз бир да, эки да, кюрешир ючюн кълалмагъан эдик, не этерин билмеген кеси терсди, – Кермахан алайда сюелген ахлуларындан патыуа излеп сёлешди.

– Сенде терслик барды деп эшитмегенбиз. Къатхан чабыр кибики, алайда сюелген итликден чыкъмай жашай келди ансы. – Акъсакъл къарт таягъын Къайыт таба чюелтди.

– Ол аны ишиди, – деди дагъыда кълайсы эсе да, Кермахан бла аны эрине кезиу къарап.

Андан-мындан сёлешип, кълычырышып, межгит тийреси бла арбаз гюрюлдеп башларгъа Асланны тышына чыгъардыла да, жамауат шум-шумалакъ болду. Эр кишиле, къарт, жаш да, жашагъан тиширула – барысы да бирден жесирге къарап. «Кюнюм кзуругъан, муну юшюген кълларын нек байлагъандыла. Къачар къларыууму барды?» – деди кълайсы тишируу эсе да. Зайнаф кълзчыгъын, кълюнуна алып, ёшюнюне кълты кълсды. Кълайыт, юй бийчеси бла кълзыны туураларындан таша жерге кетип, баш тёбен болду: жыйылгъанланы кёлзлерине къарап сюелирге базынмады.

– Жамауат, – деп сёлешди Аслан, – бир адам минг адам туююлдю. Бирни хорлагъанла мингни хорлаялмайдыла. Сизге болушлукъгъа кълзыл аскерчиле келе турадыла. Жунчумагъыз, хайт дегиз. Халкъ болгъаныгъызны унутмагъыз.

Асланны андан ары сёлеширге кълыймадыла, чынлы акъ, аскерчи аны инбашына кълтылып, алгъа атла дегенни билдирди. Тёрт ушкюкю аскерчи эки жанына тохтап, ат арбагъа ашырдыла. Сора, Кундур бешинчи болуп, тёрт да аскерчи атларына миндиле.

Ат арба жеринден тебип, жолгъа бурулур-бурулмаз жамауатха жан кирип, аны таба тебинди. Олсагъат шынжыр болуп сюелген аскерчиле да, ушкюк сюнголдерин алгъа мюйюзлендирип, жыйылгъанлагъа кълыйрылдыла.

– Кълюгъуз, гузаба этмегиз, – деп сёлешди Аслан. – Бирлеригизни ачытырла. Онгу болмаса, кълуш да учмайды. Кёлге тёлзгенсиз, энди азгъа тёлзюгюз.

Андан ары жесир не айтханын жамауат эшитмеди: арба асыры терк узайып бара эди.

Жамауат бла бирге Зайнаф арбаны ызындан иги кесекни барып турду, кёлзюнден жилимукъ чыгъармай, ичи таралгъанын сездирмезге кюрешип. Артдаракъ, эллиле тохтагъанларында уа, алгъа ычхынды да, кълзчыгъын жол жанында кълюп, жангызлай кеси чапды. Жамауатдан уялып, артха тартынмай чапханына кеси кесине сейир да этди. Да нек уялыргъа керек эди ол: Асланны, бармакъ кибики, жангыз сабийини атасын, тойгъамы алып бара эдиле?! Кёлзкёрмез жерге ашырыргъа алып бара эдиле... Айыпмыды сора Зайнафны кълуулуп баргъаны, кишисини къларамына термилип, башха зат керек туююлдю, дуния мюлкю да керек туююлдю – бусагъатда аны къларамы керек эди, жангыз бир къларамы.

– Бери бир кълара, юйюнге от тюшмеген эсе, – деп кълычырды Зайнаф адыргысындан. Алай Аслан аны эшитирча туююл эди.

Зайнаф, кълзчыгъыны атасы кълайытып келликча, кетип кълалыргъа ырыслап, кёлзю кълыймай, кълпахкъ башында сюелгенлей турду. Ызына

къайытып да не этерикди: атасыны арбазына кираллыкъ туююлдо. Ёз юйюню да от жагъасы ёчюлдо. Кеч, эртте болса да, Аслан къайтыр, дуня былай турмаз деп жашай эди. Ол умуту аны жаннган отунладан эсе бек жылыта эди. Энди от жагъасына жауун да, къар да жаудула. Умутсуз къалган тиширыу – къанаты юзюлген кёгюрчюнлей, тыгъырыкълагъа къысылып жашар, кёкню бийиклигине термилип.

Зайнаф, кетерге кёлленип, кеталган да этмей, къапхакъдан эниш-герек тюшдю. Сора, биягъы кюйюне хорлатып, сагъышлы тохтады. Бу сагъатда эс бурган эди ол тийрени къары эрип, анда-мында кырдык жашилленип башлагъанына. Хауаны жылыуу хычыуун кёрюнюп, кеси кесине кёл этдирди. «Аллах айтханлай болурбуз», – деди тиширыу, къанатлыланы тириликлерине сейирсинип. Ала нек эсе да кёп эдиле, кёкню сыйырып, учушуп, къуушуп, жерде, кырдыгы кёгерген талачыкълагъа бла ташлагъа къонуп. Къызгъыл дёрденлиле, къолан къанатлыла, бир тюрсюнюлю жугъурла.

Зайнаф, къапхакъдан тюше келип, ынжыр-мынжыр этген, сынсыгъан таууш эшитди да, тохташды. Тийрени жокълады. Къалпакълы уллу ташха энди эс буруп, аны къатына барды. Сары гажай маскечикни кёрдю да, тюлкю сунуп, сейирсинди, алай мычымай таш тюбюнден чыгъып, алданма дегенча, тиширыугъа жалынчакъ къарады.

Тюлкюге ушагъан сары гажайчыкъ арыкъ эди, иегилерин санарча. Жю-тюжух, къарын тюбюнде, къара оймакълача, тизилишген эмчеклери бла.

– Кесингми ажашханса сен бери, огъесе иенг арбазынданмы къыстагъанды, жазыкъ? – Зайнафын ауазы шошду, жумушакъды.

Сары итчик, тиширыугъа ангылаулу къарап, къуйругъун къымылдатды. Эшитилир-эшитилмез сынсыды.

– Адамладанмы тарыгъаса, ашынгы-сууунгу кимге сыйыртханса?

Талгъыр кючюк да арыкъ эди, киштик баладан хазна туююлдо. Къуйрукъчугъун бут арасына къысып, артха къачып кетип, дагъыда къайытды. Зайнаф, энишге ийилип, талгъырчыкъны къоюнуна алды.

– Тюк кибики, не женгилсе. Ананг тойдуралмаймыды сени?

Кючюк, тынчайып къалып, тиширыуну къол жылыуу хычыуун кёрюнгенин билдирди.

– Юйге алып кетсем, ананг жиляр, хайран болуп, тюзге-таугъа кетер, – деди тиширыу, талгъырчыкъны ёшюнюне къысып.

Сора, неге эсе да таукелленип, жолуна атланды. Тюлкюге ушагъан гажайчыкъ да – ызындан. Анга къууанып, тиширыу кючюкню ёшюнюне къатыракъ къысып, жаулукъ къанаты бла юсюн жапды. Олсагъат аны къарыусузлугъун, арыкълыгын да жангыдан сезди да, кёлю такъырланып, баралмай тохтады. Къарамы бла чёгер жер изледи.

Кючюкчюкню жореги асыры къыстау ургъанына жарсып, аны башын сылай, шыбырдады:

– Къоркъма, жазыкъ, къоркъма. Тюз тюзелир, къынгыр юзюлюр.

Зайнаф, алай айтып, жангыдан сагъышланды, тийреге сагъайды. Кимни жапсара эди тиширыу? Кеси кесинми, огъесе кючюкнюю? Аны билалмады. Ол сёзлени жылы аязчыкъ алыпмы келди, неда Черекни эжиююн эшитипми къойду – ангылаялмады. Тийре шошайып, къалкъыу эте, дагъыда сескенип, мудах макъамын учура, ёрге-энишге чапдыра тура эди...

Атлыны кыстау келгенин Къазакъ жаратмай, дорбуннга кирип, Хутайны уятды. Ол, эки-юч кюн айланып, Чегем тарында партизан къауумла бла келишип, танг аласында къайтхан эди.

– Къайдан билдинг аны къуугъуннга келгенин бла къалгъанын? – Хутай, юсюнде жамычыны бир жанына хыны тюртюп, ышым бауларын тартдырды.

– Аллай затланы билмезча туйюлбюз: аман хапар жойрюк болады, – деди Къазакъ.

– Аны уа керти айтаса. – Хутай, сагъышлы бет алып, тынгылауну ийди. Узакъ жолдан азып-арып къайтханы къарамында билине эди. Замансыз акъ ура башлагъан сакъалы жетип, кёз тюплерине ау тюшюп.

– Барыгъыз, келген ким эсе да, жокълагъыз, – деп, комиссар кийимлерине узалды, сора мычымай тышына чыкъды да, олсагъат келгенге сёлешди.

– Аха, Манаф, не хапар, атынгы бошха терлетген болмазса?

Манаф жыйырма бла оннга жууукълашхан орта ёсюмлю жаш, Къызайны ючге айланган къарындашыды, къамичисин Къазакъгъа узатып, Хутайгъа жууукълашды.

– Иги хапар келтирмегенме...

– Охо, айт, бусагъатда иги хапарны аякълары жокъдула.

– Асланны алып кетгендиле, – деди Манаф, терслик кесинде болгъанча, Хутайгъа туура къараялмай.

– Бара баргъанлай къолларына тюшюп къалгъанды сора.. ийи, алаймыды? – комиссар, кимге эсе да, неге эсе да чамланып, хыны сёлешди.

– Къайын атасы жесирлендиргенди дейдиле.

– Болур, болур... болмаз деме, – Хутай, бетинден къаны къачып, хуржун башында жумдурукъ жиклери да агъарып сёлешди. Дорбун аллындан бир жаныракъ кетип тохташды. – Душман душманлыгъын этер, алай ахлу ахлусуна къол кётюргени сейирди, – деди ичинден. Ол аны ангылаялмай эди. Уллу халкъланы ишлери башхады. Бир бирлерин таныр онглары болмай жашагъанла кёпдюле. Танымагъанынга сырсызлыкъ этип да къоярса. Аз санлы халкълагъа не жетмейди, бютюнда бир эллилеге, бир шаудандан, бир черекден суу алгъанлагъа? Эллини эллисине бичакъ билетген не затды? Мюлк, ырысхы, зарлыкъ, огъесе биреу адам, башхасы уа бёрю болупму тууады? Урушну-туйюшню сылтауу ырысхы эсе, бютюн аны тенг эт, тенгизликни къурут, тамблагъа уа не мадар? Тамбла дагъыда биреу бай болур, башхасы – жарлы. Сора Хутайны къыйыны зырафмыды, бошунамы кюрешеди, кеси кесин алдап?

Комиссарны сагъышын Паша элгендирди. Чотай да келди.

– Не оноу, не этебиз? – деди Паша.

– Арба узайгъан болур, алай жетерге керекбиз, – деди Хутай.

– Не хазна жеталайыкъ, – Паша неден да тунголген адамча сёлешди.

– Ала тюрт жол бла барлыкъдыла, биз а баш жол бла барайыкъ. Баш жол бла баргъаннга къанатла битедиле, – деди комиссар, къалын къара къашларын кётюрюп. Уллу элден энишге эки жол баргъанын бусагъатда биле тургъанча кёлленди. Къууаннганын да жашырмады. Тюрт жол кенгди, ёгюз, эшек арбала эркин сыйынып жюрюген. Саудюгерчиле аш-азыкъ,

хапчук, юй керекле ташыгъан жолду ол. Элге душман киреме десе да, аны бла келеди. Баш жол а Черекни онг жанында бийик тау къабыргъаланы беллери бла ызланганды. Къачан, не заманда – къалыубаладан бери. Аны бла жюриген кёкню къыйыры бла, неда тейри къылычха минип жюриген кибики эди да, кёпле базынмагъандыла. Ол уучуланы жолларыды. Урлап, ата-анасына келин келтиргенлени жоллары. Къуууп, ызларындан киши жетмезча.

– Энишгеден къарагъанла бийикдегилени кёрюп къоядыла. Ол жол бла барсакъ, бизни илишаннга алырла, – деди Паша, кеси кесине сёлешгенча, шош ауаз бла.

– Биз барыбыз да илишандабыз. Андан киши къачалмайды, – Хутай жашланы къайсына эсе да къолу бла атын кёргозтюп, иер салыгъыз дегенни билдирди. – Окъ да, ажал да бирча теркдиле. Жете эселе, бийикде жетсинле. Ол хар эр кишини къадаарыды.

– Паша, хомухлукъгъа хорлатма, Хутай тюз айтады. – Чотай, атын адеж алып келип, мен хазырма дегенча этди. Экисини къатында бютюнда ёсюмлю, мазаллы кёрюндю.

– Бош ашыгъасыз, не бийикде жоулсагъыз да, къаныгъыз анда тохтамаз, жерге саркъыр. – Паша алай нек айтханын тынгылауну ийип сюелген жашладан киши ангыламады. Хутай, сагъышланып туруп, сёлешди:

– Тёшегинде ёлген артыкъ ыспаслы болмайды: аны къаны да кёкге сиймейди, – деди да, сора: – Чотай, Къазакъ, Паша, минигиз атларыгъызгъа, – деп буйрукъ этди.

* * *

Атлыла тизилишип, къууушуп баргъанларын тюбюнден къарагъанла кёрюп турдула. Боз булутланы жырып, хурттак этип. Алдагъы – Хутай. Элгенип, бир бирден айырылгъан булут «бёркле», «жаулукъла» атыны жалкъасына къонуп, башлыкъ къанатыча, ызындан созулуп.

Атланы туякълары ташланы зынгырдатханлары, от чакъдыргъанлары энишге, тереннге – суу жагъагъа саркъып, анда Черекни шуулдагъанына къошуладыла.

Анда, тюбюнде, баргъан арбаны тыхырдагъанын тунчукъдуруп.

Тюп жол бла баргъанла, башындагъылагъа энди сагъайып, ёрге къарашып, жюриюшлерин селейтдиле.

– Кимдиле была, къайдан чыкыгъан атлыладыла? – деди аскерчиледен бири, Кундургъа соруулу къарап.

Кундурдан эсе Аслан терк болуп жууаплады:

– Хутайды ол, Хутайны адамлары.

– Хутайдымы?! – Кундур ушкогун тартыргъа къармашды, алай тартмады. Аскерчилеге да къоймады.

– Сабыр этигиз, бизден ол онглуду, керексиз къозутмагъыз, – деди.

Алай къайсысы эсе да, кесин къоркъуугъа хорлатып, ушкогун тартды. Аны тауушу, хампукланып, сууну башы бла жайылып келип, тауну къабыргъасында тунчукъду.

– Не кюнюбюзге къарайбыз, ала эталмагъанны биз этейик да, Асланны къутултайыкъ, – деди Къазакъ, душманны огуу къайда эсе да энишгедесе суугъанын ангылап.

– Угъай, боллукъ иш туйюлдю ол. Жанларына кьоркъсала, Асланны уруп кьоярыкъдыла. Барсынла. Марар жерибизге жетейик. – Хутай кьарамын энишгеден бурмай селешди. Анда, энишгеде, ат арба алай гитче кьорюннгенине да сейирсинди.

– Бешикмиди ол, огъесе арбамыды? Атла да гылыу чычханла кибики. Мангамы кьорюнедиле алай, жашла, сиз не айтасыз? – деди Хутай.

– Нечик? – деди Чотай.

– Ол аскерчиле быстыр гинжиле кибики нек кьорюнедиле дейме?

– Тюз кьорюнедиле, алайдыла.

– Игиди сора. – Хутай, андан ары жукъ айтмай, жашланы ашыкъдырды. Олсагъат, желге да жан кирип, атланы жалкъаларын шуулдатды, ушкок быргылагъа тыгылып сызгырды. «Игиди», – деди дагъыда ичинден Хутай, неге эсе да хошланып, кьууанырыгы келип. Кьушла бла тенг учуп баргъанларынамы кьууанады, огъесе анда, энишгеде, душман алай амалсыз кьорюннгеними келлендирди?! Бийикде жашагъанла хомухлукъ этерик туйюлдюле. Кишиден кьоркъмай барырла, тау беллени бийлеп. Кьоркъурукъла душманладыла. Эртте, кеч болса да, быстыр гинжилеге ушап да къалырла...

* * *

Налжан, кече белинде уянып, кезюне къалкъыу кирмей жата эди. Аны жюрегине къайгы салгъан, сагъышландыргъан Хутайны юсюнден кьрген тюшлери эдиле. Айхай, эки да тюш. Экисинде да жюрексинип, элгенип-элгенип уяннганына бютюнда бек ырыслай эди.

«Не этейим да, Аллах игиге букюрсун», – деп, къыз кез тюплерин сюртдю. Сора дагъыда сагъышы узакъгъа алып кетди.

Хутай, къайдан эсе да келип, Налжанланы таш хуналарына таянып, арбазгъа къарады.

– Налжан, къайдаса, нек кьорюнмей къалгъанса? – деди комиссарны ауазы узакъдан, ол терен уруда селешгенча эшитилди.

– Тоба, ийнан, мен сени кюн сайын жоллада кереме, тау жолла бла жюрюгенинги да билеме, – деди къыз.

– Бусагъатда уа къайдаса?

– Аллында сюелип турама.

– Мен сени нек кьормейме? Ауазынги эшитеме, кесинги уа кьоралмайма, – деди Хутай.

– Ол дегенинг? Сенден жютюкөз жокъду беш да тау элде, нек кьоркъутаса мени?

– Ауазынги эшитеме, кесинги уа кьормейме. Аякъ тюпде чеп сыннганын, черекде таш тенгерегенин эшитеме, абери уа кьормейме, ёзенни туманы кез байлау болгъанды.

– Охо, жарсыма, туман чачылыр.

Экиси да иги кесек заманны тынгылашдыла.

– Атынги къайдады, жаяу жюрюучю нек болгъанса? – деди сора Налжан.

Хутай, мудакъ ышарып, бир жанына къарады.

– Ата миннген атдан тюшген да этеди. – Комиссар, андан ары жукъ айтмай, сезюн тунчукъдуруп, бурулуп кетди.

– Къайры кетип бараса, мени къоюп? – деп сѣлешди Налжан.

Хутай ызына къарады, алай жукъ айтмады. Айтхан эсе да, къыз эшит-меди: уянып къалып, тюшюн аманнга, игиге жораларгъа бла къалыргъа билмей, Аллахны эсгере, шошайды.

Бусагъатда ол жатып тура эди. Къалын къара чачы акъ жастыкъгъа жайылып. Отоуну жангыз терезесинден мутхуз жарыкъ ура башлагъанды. Туургъа керекди, юй-арбаз жумушлагъа къараргъа. Болалмады, жюрегин сыйыргъан жарсыуу къымылдаргъа къоймады.

Тыш отоуда аякъ тауушла эшитип, атасы болгъанын ангылады. Кирип келир деп къоркъуп, жуургъанын тамакъ тюбюне дери тартды, чачын да жыйды. Алай атасы къызыны отоуна кирмеучюдю. Дагъыда сакъ анасы жилямаз дейдиле – уялыргъа ким сюеди? Атасын-анасын уялытыргъа, ахлуларын жерге къаратыргъа чыртда суймейди. Налжан андан эсе ёлсе игиди. Не медет, суймеклик нохтагъа юйренмеген атды. Неге да барды мадар, амал – суймекликге жокъду. Жарсыуу, къууанчы да бирча ауур болгъан суймеклик, къайдан келип Аллахны саламы болдунг сен Налжаннга? Жарлы Налжаннга...

* * *

Къыз, кийинип, тизгинин жыйды да, тыш отоугъа чыкъды. Атасы Жабраил гѣн чарыкъларын ийлеген сылтау бла от жагъа башында чѣгюп тура эди. Мудах эди ол, сагъышлы.

Налжан да нек эсе да сагъайып, атасыны халын жаратмай, тышына ашыкъды.

– Къызы, алай мычычы, – деп сѣлешди Жабраил. Налжанны атасы юч жыйырма жылдан атлагъан кишиди. Акъ сакъалы. Агъаргъан къалын къашлары бирге къошулуп. Сабыр акъыллы, сабыр сѣзлю. – Олтур, ашыкъма.

Къыз, тапчан къыйырына хаух чѣгюп, тынгылады.

Айтыр сѣзлерин тил тюбюнде айландыра, Жабраил да тынылагъанлай турду. Не десенг да, ашыгъып сѣлешип, сабий къызны жюрегин элгендирген иги туююдю. Хазнамыды, Налжан сабий болмай кимди? Атасы-анасы да жыйырма жылы толмагъан.

Жабраилни башына кѣп сагъышла келип, къууушуп оздула, тийишли сѣзле уа, къайда къалгъан эселе да, табылмай эдиле.

Ахырында ол къарамын шош кѣтюрдю да, къызыны мудахлыгъын эследи. Сокъуранды, алай элни ауузу къапчыкъ туююдю. Айтырыгъын айтыргъа керекди. Борчду.

– Къызы, энди сен сабий туююлсе, жууукълугъу болмагъан эр кишини ызындан къарасанг, санга да, тукъумубузгъа да ушамаз, – Жабраил гѣн чарыгъын жерге салып, дагъыда алып, ийлеп башлады.

Атасы кимни, нени къагъып айтханын Налжан ангылап, абери сормады. Мен кишини ызындан къарамайма деп да даулашмады: артыкъ сѣз – артыкъ мюйюз.

– Терми сѣлешеме, нек тынгылайса? – деди Жабраил.

– Угъай, атам.

– Дунияда адамны насыбы – намысды.

– Хау, атам.

– Намысын сакъламагъан, кеч-эртте болса да, кюймей-бишмей къалмайды.

– Алайды, атам.

– Бютюнда юйор къурагъан кишини кёзюне кёрюнюп, аны лакъыр-дасына, чамына тынгылагъан айыпды.

– Хау, атам, – деди Налжан, атасына терс айтаса дегре базынмай. Хутай анга бир заманда лакъырда-чам сёз айтмагъанды. Аллай адам туюлюдю ол. Налжанга айтырын ол къарамы бла билдире эди. Мудах сагъышлы къарамы бла.

– Эслемей, сагъыш этмей, айып алгъандан эсе жерге кирген игиди. Айыпны суу бла жууалмазса, тап, Черекге кирип турсанг окъуна, айыбынгы энишге элталмаз. Суу толкъунладан ауурду ол.

– Алайды, атам.

– Бир кишини къатында кёп сюелсенг, орамда кёп кишиле дау болурла санга.

– Хау, атам.

Сёлешгеним тамамды деген акъылда Жабраил тынгылауну ийди. Отоу шум-шумалакъ болду. Сора Налжанны анасы кирип келди. Эки жыйырма жылгъа жууукълашхан чырайлы тиширю. Жашил гюлменди-си чох къысылып, акъсыл, жукъа бетли. Баям, юйор тамата къызы бла нени юсюнден сёлешгенин биле болур эди – абери айтмай, Налжанны къатында чёкдю.

– Къызчыкъ, атангы сёзлерин жерге тюшюрючю болма, – деди сора.

– Не сёзле айтханымы къайдан билдинг, билгичингми барды? – деди Жабраил.

– Башха туюлюдю, къаллай сёзле болсала да, – деп, Мариям то-букъларында акъ, назик къолларына къарап тохтады.

– Охо, анам, – деп, Налжан ёрге турду. – Суугъа барайым, юйде суу жокъду.

Босагъадан тышына атлагъанлай, Налжан эрттенлик хауаны тазалыгъын, хычыуун сууукълугъун да сездю. Кюнню кёзю тау артындан къарап, алаша юлени анга айланган терезелерин эрите эди. Хауаны алтын таякълары жетип, тешмеген юй артларына бла арбазлагъа жайылгъан къарамдыл жабыула къачмагъандыла. Жаз башы къарны этеклерин жыйдырып, къоркъутуп, хуна тюплерине, юй, халжар артларына юркютгенди.

Орамла алыкъын шошдула. Анда-мында ётген-сётген аскерчиле болмасала, хазна киши кёрюнмейди. Налжан анга къууана юйреннген жаяу жолчукъ бла суу жагъагъа тигеледи. Хутай бла сюелиучю жерлерине барып, челеклерин шауданны къатында гыйыгъа салды. Былайда хар таш, хар юлкую, жерни кырдыгы окъуна Хутайны эсине сала эдиле.

Налжан суу алып, олсагъат кетип къалалмады – ырыслады: сюелип, кюнлюмде таулагъа къарагъанлай турду. Тюнене анда, бийикде, белгиленнген жолда Хутай бла аны адамларын эллиле кёргендиле. Асланны къутхарыр муратда учушуп баргъанларын. Ызларына къайытдыла деб а киши айтмай эди. Не болдула сора? Жутулуп, тутулупму къалдыла?

Налжан, шауданны жагъасында чёгюп, суугъа къарады. Анда Хутайны кёрюп къоярыкъча, сакъ, термилип. «Мени наным, мени жомагъым, – деп шыбырдады, – жомагъым тауусулса, мен да тауусулурма. Бу дуниядан

думп болуп кетерме», – деди. Башын кётюрюп, биягы таула бели бла баргъан жолгъа къарады. «Кыйынлыкъмыды, насыпмыды бу суймеклик дегенлери? Аны Налжаннга ким айтсын? Азап туюл эсе, насып эсе, жастыгы болгъан кишиге термилирча эллилерине, уллу Аллахха да нек ассы кёрюнгенди жарлы жаны? Огъесе сантланамы турады, телиле жаншап? Шукур этергеми керек болур? Аллах бергеннге ыразылыгъын билдирип. Охо да, суймеклик да, кыйын ауруу киби, Аллахны саламыды. Ыразыма. Ыразыма Аллах берген жомагыма. Къызайгъа дауум болмаз, аллына чапма. Аллахны саламын юйор тынчлыкъгъа алышмам. Кишини босагъасына алданып, жангызлай кётюргенлей жашарма ауур жоююму, насып, къууанч жоююму. Бююлмем, сытылсам да, жомагым тауусулмасын, кёгюм, жулдузум, акъ чакъгъан терегим... акъ чакъгъан терегим, къайдаса, къайдаса сен, Хутай?..»

Алай айтып шыбырдагъанынлай, Налжан жангыдан тийреге сагъайды. Хутайны алып кетген бийик тау жолгъа, аны тенглигинде учушуп айланган къушлагъа, Черекни аргы жагъасында мугурайгъан кюнлюм элни юлерине – барысына да къызы ауазы къарылгъач болупму жетди, Налжанны эниклегенча, Хутай деп къычырышдыла. Тау башына ёрлеген кюнню таякълары кюмюшлендирген Черекни толкъунлары да: «Хутай, Хутай, къайдаса?» – деп шыбрдашдыла.

Адамла эшитип къойган сунуп, Налжан элгенди, неден эсе да уялып, ёрге турду. Суу алып, жолуна атланды. Кюн жайылып, тийрени къудуртине бет алдыргъанды. Эллиле – жаш-къушла, кишиле малларын суугъа къууалап башлагъан кезиу эди да, къыз, абери сездирмезге кюрешип, ашыгышлы озду.

«Хутай, къайдаса... къайдаса, Хутай?» – бу сёзлени ким айтханын, ким эшитдиргенин комиссар тынгылы ангылаялмай, къулакъ салып туруп, сора эрлай къуйругъундан чёкдю. Жалан аякъларын ундуругъундан энишге салындырып, кёзлерин ууду.

– Не болгъанды, нек сескендинг? – Къазакъ къоншу ундурукъда Хутайгъа сагъайды. – Тюш-затмы кёргенсе? – Къазакъ жингиригине таянды.

– Бош-бош, – деди комиссар, – тюшдю деп да билмейме. – Тиширюу къычыра эди, атымы айтып дерге ийменип, Хутай тынгылауну ийди.

Аны жарсытып, къайгыландыргъан затланы биринде да тохташаламай, сагъышланды. Бек уллу ачыуу уа Аслан бла байламлы эди. Хомух-лукъму этдиле, огъесе аскерчиленими хаталары жетди – не тюрлю болду эсе да, Асланны къутхаралмадыла, ычхындырдыла. Чирик кёлню тийресинде – эки жол бирге къошулгъан жерге базынып келе эдиле да, суудан ёталмадыла: кёпюр бузулуп эди. Тюнюлюп, ызларына къайытмай, Аууш жерге ашыкъдыла – былайда да жолла бирге къошулуп, артда айырыладыла – бири Нарт уягъа, экинчиси, Къасай элни ичи бла ётюп, Налчикге элтген уллу улоу жолгъа чыкъдыла. Хутай Кундурну адамларын Ауушда сакълар умут бла келе келип, аскерчилени юслерине чыгып калмаймыды. Ала иги кесек эдиле, ёшюн урурча туюл эди. Аууш жерде атлы аскерчиле ёрге-энишге нек жортханларына, кимни, нени сакълагъанларына Хутай былайды деп айталмады. Ызларына къайтыргъа Хутайны кёзю къыймай, Къазакъны нёгерлиги бла Нарт уяны башы бла баргъан жолгъа чыкъды. Ол къалын агъачны ичи бла бара эди. Айхай, Асланнга бу затла бла

болушаллыкыма деп да билмейди. Къазакъ да экиге айланган къарындашына сюегенинглеи бол деп, бурулуп кетерге ыразы тойюлдю. Артда ажим этмезча болурга керекди. Сора Дауутокъ улуну аскерин Идил сууну тийресине жибередиле, онбиринчи къызыл аскер жетип келеди дегенча тюрлю-тюрлю хапарлагъа къулакъ салып, сакълап тургъандан файда жокъ эди – кеси кёзо бла кёргенден иги не барды. Аз-кёп болса да, душманны юсюнден оюм этерча бир затла билирге керек эди. Себепсиз иш аякъланмайды.

Аллай, кёл этдирген оюм бла, кёз байланнгандан сора Нарт уягъа знип, Чотайны ахлусунда къонушлукъ изледиле.

Дауутокъ улу кеси жангыз эди. Ол, олтура, къоба, асламында терезе аллында сюелип, Асланны келтирирлерин сакълай эди. Орта бойлу, гырхы адам, юсюнде – акъ чепкени, белинде – кероху. Зауурбек Асланны эрттеден таныйды: тенглик, шуёхлукъ жюрютюп, Герман бла Ариссейни араларында уруша къатышхандыла, бир аскер бёлюмде къуллукъ этгендиле. 1917 жылдан бери уа Дауутокъ улу, шуёхуну хапарын эшитген болмаса, кесин кёргеменди. Балшибикле хорлай башлагъандан сора уа экиси бир жагъагъа сыйынамадыла. Кимде эди терслик – балшибикледеми, огъесе деникинчиледеми эди? Ол соруугъа Дауутокъ улуну жауабы бар эди. Энди жокъду, энди бу уллу къазауатда была тюздюле, была уа терсдиле деп айталмай эди ол.

Къуллукъ межамны эшик артында Асланны тохтатып, эки аскерчи аны эки жанында сюелдиле. Дауутокъ улу, анга магъана бермегенча этип, тынгылагъанлай турду. «Зауаллы, заманны койсюзлюгю муну да аямагъанды, – деди акъ аскерчи ичинден, жюреги неге къыстауланнганын кеси да ангыламай. – Бетинден къууаты къачханды. Эки-юч жылгъа адам алай тюрленемиди? Заманнымы койсюзлюгюдю, огъесе бизге къайнатхан уууму элгендиргенди бет чырайын?...»

Дауутокъ улу, Аслан бла бирге уруш этген жылларын эсинде чапдырып, озуп-къачып кетген шуёхлукъларына жарсыды. «Иги жаш болуучу эди, чомарт, жигит... Къайда къалдыла энди ала? Тюзледеми жоюлдула, тау артындамы жутулдула?» – Акъ аскерчи, кеси да артха болмаса, алгъа бармагъанына жюрегин инжилтип, Асланны эки жанында сюелген аскерчилеге «чыгъыгъыз» дегенни билдирди.

– Не болгъанды къолларынга? – деди Дауутокъ улу, саламлашыргъа бла къалыргъа арсарлыкъда.

– Аны сорур ючюнмю келтиртгенсе мени бери? – деди Аслан.

– Охо, чамланма. Айтыргъа суймей эсенг, айтма. – Охо да, – деди Дауутокъ улу, жесирге сабыр сёлешгенине бир тюрлю ёхтемленип. – Большевикле сени бузуп кыйгъан кёреме, тёзюмлюкюнюгю эмилек этип. Иги затхамы юйренеди адам, керексизге къан тёгюп турса?

– Сиз да къан тегер ючюн къалмайсыз, – деди Аслан, энишге къарап.

– Аны да керти айтаса, алай ким терсди, биз бир бирге керилдик эсе, къылыч кётюрдюк эсе, айт, тынгылайым, – Дауутокъ улу, олтургъан жеринден туруп, дагъыда олтуруп къалды.

Экиси да тынгылашдыла, Дауутокъ улу узун иничке мыйыкъларыны кыйырын эме. Асланны да бардыла мыйыкълары – кысха, гымых. Мындан төрт-беш жыл алгъа акъ аскерчи бла шуёх заманында къулакъ артына жетер-жетмез эдиле.

– Нек тынгылайса, айт хапар, большевик шуёхларынг Гюржюден сени бери нек жибергендиле? – Кесингден онгсузгъа сабыр сёлешген, кюч-къарыу да сенде болгъанын билдирген хычыуунду. Дауутокъ улу да бююн кеси кесине бек ыразыды. Къычырып, чамланып неге кюрешеди? Алгъаракълада онглугъа саналгъан кызыл командир бусагъатда аны къолундады: скойсе эзер, угъай-угъай десе уа, азат этер. Ол да бийни къолундан келлиқди – тамбла не боллугъун ким биледи – ким баш, ким тюп болады. Мен быланы къолларына тюшюп къалсам а? Иш анга ушап турады. Былайда, нек эсе да, Дауутокъ улу, ачыуланып, ёрге турду, терезе аллына барып сюелди. Орам, алгъынча болмай, бир тюрю тар кёрюндю. Аскерчиле да, кими атлы, кими жаяу, къайры барлыкъларын билмегенча, гузabalанып, ёрге-энишге озадыла. Уллу желден бугъар жер излеп къачханча, бир бирге ал, жол да бермей.

Дауутокъ улу, ауур кючсюнюп, артха бурулду. Асланнга иги кесекни къарап туруп, жерине олтурду. Акъсыл, жукъа бетинде узун къара мыйыкъларын сылай да мычыды.

– Сорууума жаууап бермегенсе, не жумуш бла жибергенди Къалмукъ улу сени бери, не затыгъызгъа базынып, тёгюлюп келесиз сиз бери Гюржюден?

– Тюзлюгюбюзге базынып. Тюзлюгюбюз хорларына ийнанып, – деди Аслан сабыр ауаз бла.

Къабартылы бий ышырмыш этди.

– Тюзлюкню жеринде кьой, – деди, – сиз тохтамай тюзлюк, тенглик деп тургъанлыкъгъа, ол болмазлыгъын сен да, мен да билебиз. Кеси кесинги нек алдайса?..

– Ол тюрю затладан сен юркгенликге, мен ийнанама. – Тынгылы жауап табалмай сёлешгенин Аслан ангылай эди. Керти да, тюзлюк, тенглик деген сёзле адамланы эрикдиргендиле. Керек эди бир башха патыуа, жамауатны кёлюн кётюрюрча тюрлениу. Алай къайдады ол ансы, къалайда, къачан ажашдырып излейбиз аны?

– Эки шуёхну бир бирден айырып, душманлыкъ этдирген, къан тёкдюрген тюзлюкмюдю? – деди Дауутокъ улу. – Тап, сени бла мени окъуна алайыкъ. Тенгле эдик, къарындашлача жашай эдик. Унутханмыса аны? Энди уа не сен ёлюрге керексе, неда мен – олду сизни тенглик деп кюрешгенигиз.

– Экибиз да бир жол бла барсагъ а? Халкъларыбызгъа ол керек туюлюмюдю? Халкъым ючюн кюрешеме дейсе. – Аслан айтханына кеси да ийнанмай эди, Дауутокъ улуну кюйсюзлюгюн, бир тутханын иймеучюсюн унутмагъанды. Алай, ким биледи, сокъуранып къалыр эсе уа? Бююнда кызыл аскер, деникинчилени ууатып, жууукълашып келгенлерин билмей, эшитмей турмайды. Большевиклеге къошулуп, кюрешге чыкъгъан аскер башчы аладан артда изгилтин болгъанын унутмагъан эди комиссар. Адамлыгъын малтап кьойгъан болмаз, таланнган?

– Сен халкъ деп кимге айтаса? Сен менден акъыллы нек болгъанса деп юсюнге чапханлагъамы? Сен мюлк эте билесе, къолунгдан келеди,

мени кьолумдан нек келмейди деп сюелгенленими айтаса? Аллах биреуге акьыл берип, башхагъа уа сен жарлы бол демегенди. Большевикле аны билмеймидиле? Бек уста биледиле. Бу динияда хар ким да кесине таплыкъны излейди. Ёмюрден бери жашау алай келеди. Башха тюрлю боллукъ тьююлдю.

– Ол барысы да жомакъды. Эртте айтылып бошалгъан жомакъ, – деди Аслан ийнаныулу ауаз бла.

– Жомакъдымы дейсе? – Дауутокъ улу секирип туруп, дагъыда жерине олтурду. – Сени къайын атанг Къайыт бла Нух эфенди къарындашладыла. Экиси тенг нек тьююлдюле? Айтчы аны. Нух эфенди да бий, Къайыт да бий. Башын тутта билмеген, тенг юлешинген ырысхысын чачып, къуру жерге къарап кългъан. Сомла ючюн сени сатхан ол тьююлмюдю? Нек тынгылайса? Иш сен бий, мен къл дегенде болса эди, большевиклеге ийнаныр эдим. Иш акьылдады. Аллах акьыл бермегеннге сиз да бераллыкъ тьююлсюз.

– Артыкълкыкды адамланы байлагъа бла жарлылагъа юлешген. Киши кишиге артыкълкык этмей жашаргъа жарамаймыды? – деди Аслан. Дауутокъ улу айтханла барысы да ётюрюкдю демей эди ол. Алай адамла бир бирлерине артыкълкык этгенлерине не мадар? Зулмуну башы кесилирге керек тьююлмюдю?

– Артыкълкыкны да жеринде кьой. Анга уа тишле сиз, большевикле, бергенсиз. Бир ююрюню гыржынын сыйырып, башхаланы аны бла тойдурургъа кюрешип. – Дауутокъ улу сансыз бет алып сёлешди. Керексизге сёзюн нек кьоратады? Даулашладан экисине да келлик хайыр жокъ эди, хар зат сауут-сабаны оноунда болгъан заманды. Къарыулу къарыусузну буугъан тёре болуп кългъан эсе, не этсин да кълбартылы бий?

– Тойгъанларын кётюралмагъанладан сыйырып, ушхууурсуз кългъанлагъа беребиз. Тюзлюк деп биз анга айтабыз. – Аслан турургъа умут этди. Болалмады: юшюген къллары, бутлары да жангыдан ачып, таралдыла.

– Агъачда жаныуарлада окъун жокъду тенглик: бири бирин ашай, талай кечинедиле. Алай болмаса, жашау дегенинг тунчугъуп къллыкъды, – деди Дауутокъ улу.

– Биз жаныуарла тьююлбюз, адамлабыз, – дерге ашыкды Аслан.

– Башха тьююлдю, адамла да къларыулулагъа, къларыусузлагъа, акьыллыла бла эссизлеге юлешинедиле.

– Элдеде асмакъла кълрап аны ючюнмю айланаса? Ол эссизлеге чыгъаргъанынгы асып бошасанг, кимге бийлик этерикдиле сени кибикле? – деди Аслан, Къатханланы Назирни атасын намаз эте тургъанлай сырпын бла ёлтюргени эсине тюшюп, кълбарты, малкълар элдеде асылгъанланы асыргъа кьоймагъаны да.

– Керти айтаса, – деп женгдирди Дауутокъ улу. – Кълраллыкъ кесин сакълар ючюн жазыксыныууну унутургъа керекди. Урушда кълылычны хаух неда омакълкыгъа бермейдиле. Большевикле уа кълрарыкъ тьююлмюдюле кълрал? Кълрал къллукъчула да сойгенлерича жашайдыла. Мюлк, оноу да аланы кълраларындады. – Кълбартылы бий, нек эсе да кълсюнюп, билеклери бла кесин кълчакълды. – Анга амал жокъду, – деди дагъыда. – Дунияда алтын да бар, топуракъ да бар.

– Топуракъ бермегенни киши да бермейди. Алтын да аны кълююнунда кълбулады, – деп, терк жууаплады Аслан.

– Охо да, сен мени ангыламайса, мен да ангыламайма сени...

– Къызыл аскер жетип келгенин а билемисе?.. Ол ангылатыр экибизге да ким терс, ким тюз болганын, – деди да комиссар, алай айтханына мычмай сокъуранды. Къолундан келмегенни ауузундан келеди дегенча этди.

Дауутокъ улу, арыкъ акъсыл бетине къан къуюлуп, ёрге турду. Тийишли жууап излей мычыды. Болсада сабырлыгъы къачхан эди – артха къарамай сѐлешди.

– Билеме, алай андан санга не хайыр? Сени ажалынг инбашында, къызыл маскеле уа бери жетемидиле-къаламыдыла...

– Жетерле, – Аслан да, санлары сынсый-улуй тургъанларын да унутуп, ёрге турду. Гырхы, назик санлы къабартылы бийни къатында комиссар кеси кесине асыры уллу санлы кѐрюндю. Экиси да, шуѐхлача, Ариссейни аулакъларында уруш этгенлери жангыдан эсине тюшдю. Ол заманда ниетлери, умутлары да бир эдиле. Къабартылы бий жаралы болуп, атындан тѐнгереп тюшгенде, кичи къарындашынча, къоюнуна къысып, жаралылары мекамна элтгени да эсине тюшдю. Жукъ айтмады. Душманлыкъны бла шуѐхлукъну араларына чикина бармакъ окъуна кирлик туюкдю. Не этериксе, жашау алайды: бусагъатлада мени къолума ол тюшсе, мен да аямаз эдим аны...

– Позвать сюда Константина Александровича, – деп сѐлешди Дауутокъ улу, эшик аллында сир къатып тургъан аскерчиге. Сора къарап-къарагынчы башында тѐгерек бѐркчюгю бла жаш адам суху кирди. Узун, субай санлы, узунжаякъ эбизени Аслан да таныды. Ол да малкъар элине келип, комиссарны юйюнде кѐп кере сыйланган эди.

– Уведи комиссара... – Къабартылы бий ол эки сѐзге сѐз къошмады. Эшик таба атлагъанны ызындан къарап мычыды да, дагъыда сѐлешди:

– Аслан...

Аслан, тохташып, артха бурулду.

– Сен тамырсыз терекге таянганса, къой аны. Анангы сютоу бла кирген акъылынгы сабыр эт да, бир къош болайыкъ, – деди Дауутокъ улу.

Комиссар угъай дерге ашыкъмады. Сагъышлы бет алып, къабартлылы бийге мудах къарады.

– Тели болсанг да, халкъынг бла бирге бол дейдиле эслиле, – деди сора. – Сен халкъынгдан юзюлгенсе, мен а, терс-тюз эсем да, халкъымдан айырылыргъа скоймейме.

– Охо да, не этерикбиз? – деди Дауутокъ улу, – бу дуняда бир бирни ангылаялмадыкъ. Ол дуняда ангыларбыз бир бирни... Къабырларыбыз экибизни да тенг этерле.

Дауутокъ улу, терезе аллында сюелип, орамны ары жанында юйлеге къарап турду. Ётген-сѐтген, ёрге-энишге баргъанла, атлыла, жаяула да бир тюрлю сухула, къайры ашыкъгъанларын да билмей, гумулжуклача кѐрюне эдиле. Тизгинли, сыйдам орам алай тизгинсиз нек болуп къалганын къабартылы бий билмей эди. Жокъ эди жюрегинде тынчыкъ, кѐз аллында ашыгъышлы сюркелген дунягъа ийнаныулугъу да. Асланны да кѐрдю, аны ызындан баргъан аскерчилени да. Комиссар къыйналып атлай эди. «Алгъа багъып, Асланны тирилтирге керек эди», – деп келди

эсине. Алай жокъ эди заманы, 11-чи кызыл аскер, тенгиз толкунуча, уруп, жуууклашып келгени керти эди. Ашыгыргъа керекди. Къайры, нек? Кесине да Идил сууну жагъасына барыргъа хазырлан деп буйрукъ келгенди. Мында халкы жашагъан жерге от тюше тургъанлай, аны къайры да не хыйсапдан жибередиле? Сейир туюлмюдю ол оноу? Дауутокъ улу большевиклеге къошулуп, дагъыда аладан къачып, аскер къурады эсе, туугъан жерин, халкын къорууларгъа деп къурамагъан эди аскерин. Байладан, чанкаладан, жарлыладан да. Аны аскерини асламы жарлыладанды. Жер сюрюп, мал ёсдюргенледен. Жерибизни, миллетлигибизни къоруулайыкъ, биз эр кишиле эсек, деп тизген эди ол эллиени ызындан. Энди уа не айтсын Дауутокъ улу аскерине, анга ийнанган малчыла бла сабанчылагъа, туугъан жеригизден узакъда жоюлугъуз деп къалай терилтсин ызындан?..

Не этерин, къайры барырын Дауутокъ улу шарт билмей къалганды. Комиссарланы асханлыкъгъа, элден элге барып, анга баш урмагъанланы отларын ёчюлтгенликге, ыспас, махтау да келмей эди, бёрю деб а кёпле айта эдиле.

Комиссар да: «Сен энди адам туюлсе, бёрюсе, – деди, – адам терисине кирип, туугъан жеринги къаннга боягъан, аны богъурдагъына илинген бёрю...»

– Хау, керти айтаса, бёрюме мен. Биз барыбыз да бёрюлебиз...

Асланны киши ашыкъдырмай эди. Орамны эки жанында къалын чалы болуп сюелген адамлагъа къарамай, къараргъа да суймей, акъырын бара эди. Къарамаса да, биле эди ол кимле тизилишгенлерин. Кеслерин халкъдан энчи этген, гоккаланган тиширюла, къанлары къартыкъгъа сыйынмагъан чынлыла, шахарны ауузачыкълары. Кёл кенгдирип, тиш билеп сюелгенле... Элледен сатыу-алыу этерге келип, энди уа бери ашыгып жетгенле да. Ажалын инбашына къондуруп баргъан адамгъа жанмы аурутадыла, огъесе биз барыбыз да, Зауурбек айтханча, бёрюлебизми, къан тёгюллюк жерде жыйын болуп къалып, улугъанла? Аслан жанын къурман этген адамла къайдадыла, нек кёрюнмейдиле?.. Санлары, бети, къолу да ала ючюн деп къуругъан комиссар, кызыл полкнун командири...

...Аз заманны ичинде Асланны эсине кёп затла тюшюп оздула. Балыкъ сууну жагъасында Шкуруну аскер къаууму бла уруш этгенде, къылычын сууруп алып, желни озуп баргъаны. Жел жашланы кылычларын сызгыртханы къулагъына чалынып узайды, ёчюлдю. Атлы аскери, къая оюлгъанлай, аулакъны гюрюлдетип, душманны сюрдени. Орус-япон урушда аскерчи антына кертичи болуп, кишилигине чып тюшюрмегени да эсинде къабынып, ёчюлмей, Асланны иги кесекни ашырды. Жыйырмажетижыллыкъ малкъарлы жаш, бууун кирик, бели иничке, кенгжауурун жаш, ёшюнюн саугъала бла жасап, жылтыратып, элине къайтханы... Элни ийнагъы эди ол. Кетдиле заманла, чынгылгъа тёнгеренген ташлача, гюрюлдеп, мычымай оздула жыллары. Атлы аскери, жерни титиретип, къайры эсе да къууулуп кетгенлей, оздула, суугъа кёмюлдюле. Энди уа санларыны ауурлукъларына хорлатып,

кюден атлай барады. Ахыр сагъатына ашыргъан ахлу, тенг да жокъ. Кёл кенгдирип къарагъан кёзле уа кёп.

Не сейир, Аслан кеси да кишини кёрюрге термилмей эди, кёлкъалды эди ол. «Кимге, не ючюн?» – деп сорду комиссар кеси кесине. Жуабы жокъ эди...

Аслан, кёпмю-азмы барды, билалмады. Къаугъалы, дауурлу таш орам, таш болуп, уюп къалгъанча, шошайды. Сора кеси да тохтап тургъанын ангылады. Асмакъны къатында. Сан этмеди. Эки чыпынны арасы бла узакъгъа къарады. Алай къарамы узакъ бармады: жылтырап, толкъунланшып, ашыкъгъан сууда къамады. Аны мудах шорхулдагъан таушулу эшитип, жүреги хошланды, неге эсе термилди. Неге эди ол термили? Черек суун жангыдан бир къарап кёрюгеми, огъесе башха затхамы?.. Къалай ариуду мудах суучукъну жыры, анасыны къобуз тауушуча... Огъесе анасыны къобуз тауушунму эшите турады? «Алай кёреме», – деди Аслан. Тутуп, жолгъа атландыргъанларында тилеген эди мени сиймегенлеге, душманлагъа кёл кенгдиртме, къобузунгу сокъ, анам, деп.

Жашыны айтханын этип, тишируу къобузун сокъду да, аны тауушу тийрени тауушун жутуп, тунчукъдуруп къойду. Туякъ, арба тауушла, къычырыкъла, жилигъанла – барысы да кёкге учуп кетип, булутлагъа къошулдула. Анасыны къобуз тауушу Черекни жагъаларына къюлуп, аны шуулдауун, ёнюн, жырын ёрге чапдырды. Тийреде терек бутакъланы сызгырышханларын, тау бетледе, ёзенледе кырдыкланы шох сюзюлгенлерин, бал татыулу аязын келтирди.

«Жерими ауазы», – деп хошланды Аслан. Бир Аллахдан сора олду мени жол нёгерим, адамны ахыр сагъатына дери ёчюлмей турлукъ. Солууум юзюлор аллында аны ангыладым: бай – бай бла, жарлыла – жарлыла бла. Къуллукъ иелери да ёз къайгъылары бла. Бармыды жашауну ол сырын тюрлендирип, адамланы тенг этерик кюч?

– Аслан, биз мындабыз, кёрюп турабыз, – деген ауаз комиссарны сагъайтды.

– Сенмисе? – деди Аслан, Хутай деп къошарыкъ эди да, къошмады, сёлешгенни атын айтмады.

– Менме, мен, жангыз келмегенме. Сен да жангыз туюлсе, – деди Хутай, адамла ичинден, къатында Къазакъны инбашына къол аязын салып.

– Охо да, ким алда, ким артда, – деди Аслан, ауаз эшитилген жанына къарамай. – Боллугъу бирди.

– Алай айтма, биз сени унутурукъ туюлбюз.

– Билеме, жер жылы жууургъаным болур да, аны ауазын эшитгенлей турурма, анамы жилимукълары булутлагъа къошулуп, къабырыма жауа турурла... Къабырсыз къоймагъыз, маржа. Ёсген жеримде эки къарыш юлош чыгъарыгъыз.

– Аны айтмасанг да боллукъ эди, – деди Хутай. – Бизни къоюп, кетип бараса, – деди дагъыда. – Тутхан ишингден ёнгелемей барамыса?

– Былайды деп айталлыкъ туюлме, къарындашым.

– Сора бизге не оноу?

– Сизге иги оноуну Аллах этсин.

Хутай бла Къазакъ шахар тийресинде Барамта элде кечинген эки-юч кюнню кѣп жангы хапар эшитип, билгенлерине къуанганларын жашырмай бара эдиле. Агъачы къалын жерлени сайлап.

– Асланнга болушлмадыкъ эсе да, ол хапарланы эшитгенибиз иги болду, – деди Къазакъ шох ауаз бла.

– Нек болушмагъанбыз, болушханбыз, – деди Хутай да. – Ахыр сагъаты жетген адамгъа ол жангыз болмагъанын, анга жарсыгъанла болгъанларын ангылатхан сууапды.

Экиси да жангыдан тынгылауну ийдиле. Жолгъа танг аласы бла чыкъгъан эдиле... Март айны эрттенлик суугъу сынганды. Энди уа тийреге кюн жайылып, къанатлылагъа жан кийиргенди. Къыш шошайып, тынгылауукъ этип тургъан терек бутакъланы женгил ючгюл чапыракъларына жашил суу бюркюп, жылтыратханды. Агъач ичинде анда-мында акъ бѣркюл юлкюлеге къарап, Къазакъ кеси кесине ышарды. Сейир эди тѣгерекде къудурет – акъбел къайынла, жѣгеле, эменле – бирден солуу айландырып, шыбырдашып, эжиу этгенлери. Хутай эшите болурму аны? Жерни макъамына къулакъ тиге болурму?

Абери сормады. Терек тюплеринде, ачыкъ жерлеринде да сары къалпакълы баппаханлагъа къарап, жюреги хошланды. Хутай а атыны жютю къулакълары бла къалын жалкъасындан жукъ кѣрмей эди. Элине къайытып келгенине сокъурана, дагъыда сагъышланып, кеси кесине таукел этдире тура эди.

Онбиринчи къызыл аскер Ставропольну, Армавирни, Кизлярны, Бештауну, Исси-Сууну деникинчиледен азатландырды эсе, Хутай къайры барады, Беков-Черкасскийни аскери бла уруш этгенлеге къошулургъа керек туююлмю эдиле экиси да? Сермеш Нальчикни бла Мисостовону арасында барады дейдиле. Сора, уруш этген партизанлагъа къошулургъа къыймай, элинге терк жет дегенлери тюзмюдю, терсмиди?

– Жашлагъа къошулургъа керек эдик, хомухлукъ этдик дейме, – деди Хутай, Къазакъ таба къарамай.

– Биз эллилерибизни къайгысын этерге керекбиз, – деди Къазакъ.

– Не айтханлыгъынгды ол? Шахарыбыз тынчайса, элибиз да тынчайыр.

– Даулашмайма, алай биз Нальчик бла Мисост элни арасында жоулсакъ, дорбунлада бизни сакълап тургъан жашла жунчумазламы, не этерлерин-къалырларын билмей?

– Къайда да жоул, не ючюн жоулгъанынгы билерча болсанг, башха туююлдю, – Хутай мудахлыгъын жашырмай сѣлешди. – Керексиз омакъ сѣзле айтхандан не файда, – деди дагъыда ичинден. Балчебиклени жуу-укълашханларын билгенлей, элден серябряковчула да къачарла. Къача туруб а ачыуларын эллиледен алыргъа кюреширикдизле.

Юч-тѣрт кюнден бери жюлюнмеген сакълалы жетип, Хутайны бетин бютюн гырхы, арыкъ да кѣргюзте эди. Юй бийчеси Къызай бла жашчыгы эсине тюшюп, жюреги къыстауланды: Хутайгъа жетдиралмагъан дертлерин юйюрюне жетдиребиз деселе, ким тыярыкъды алларын? Налжанны уа ким къоруулар? Не уа Къазакъны къарт анасынмы аярыкъдыла?.. Кишини да аяп, артха турлукъ туююлдюле...

Къарап-къарагъынчы комиссарны бет шаугютлери тартылып, бети, морланып, кюйсюзленди. Ич кюйюн жашырмай, Къазакъгъа къарады.

– Сен тюз айтаса, мен ташдан, агъачдан да терсме.

– Нечик? – деп сагъайды Къазакъ.

– Эллилерине этмеген игиликни адам башхалагъа этмейди. Башхалагъа игилик этеме деп, элинги унутхан айып окъунады...

– Мен да аны айтама: юйюнге от тюшсе, алгъа аны ёчюлтюрге борчду. Юйюнг кюйюп, жюрегинг сынса, сенден кишилик ёнгелемей къалырма?...

Экиси да тынгылашдыла. Къайдан эсе да узакъдан суу саркъгъан таууш тунукъ эшитилип туруп, ёчюлдю. Агъач, сангырау болуп къалгъанча, шошайды. Жаз башыны жумушакъ аязы тереклени чукуйларын сылап озуп, тунчукъду. Сора, гузabalанып, къычырышып, къаргъала оздула. Къара булут болуп, узайып, тас болмадыла. Къайтып келдиле да, къара айланма эте, дагъыда узайдыла. Тийре жангъдан сангырауланды.

– Неден элгенип, гузabalандыла была? – деди Хутай, атыны жюрюшюн селейте.

– Адамлада тынчылыкъ болмаса, табийгъатдан да тынчылыкъ къачханы сейирмиди. – Алай айтыр-айтмаз, Къазакъ атын тохтатды. Сакъал тюбюн кётюрюп, къарамы бла Хутайны эсин арлакъда терекге бурду.

Комиссар абери кёрмеди.

– Кёрмеймисе, эменни артына бугъа, дагъыда чыгъа тургъан жаныуарны?

Жютюкъялакъ кёксюл жаныуар, базыныулу болуп къалып, терекден берлакъ келип чёкдю. Таш мангылайлы, сабыр къарамы бла, уюп къалгъанча, жеринден тепмей, къоркъмагъанын билдирип, атлыладан ауур къарамын бурмады.

– Бу бери къайдан чыкъгъанды, бизни бёрюбюздю да? – деди Хутай.

– Агъачда бёрю азмыды? – деди Къазакъ да. – Бёрюле барысы да ушашдыла.

– Тейри, кеси окъунады. Къошубузну тийресинде жашайды. Кюндекечеде кёрюне тургъан, – Хутай айтханына толу ийнанган ауаз бла сёлешди. – Мен бу бёрюню эрттеден таныйма – сабий заманымдан бери.

– Бу жол а сермединг, Хутай. Бёрю дегенинг анча жыл жашаймыды?

– Адам ненча жыл жашай эсе да, бёрю да аллай бир жашайды. Сен анга ийнан, – Хутай айтырын айтып бошагъынчы, экинчи бёрю да келип чёкдю. Гитчерек, чюйрежалкъа.

Къазакъ, ушкогун сермеп алып, ауур мангылайлыны тутудуруп атды – эки бёрюден бири да жеринден тепмеди, терек тюплеча болуп, къымылдамай, атлылагъа къарагъанлай турдула.

– Ма санга, – деди Къазакъ, кеси кесине сейирсинип, – атхан огъум терсине кетмеучю эди...

Хутай мудакъ ышарды.

– Кюрешме, огъунгу къоратма. Бёрю дегенинги иши алайды. Адам жашагъан къадарда ол да аны ызындан айланады. Уруш-туйюш да аны ючюн тохтамайды.

Комиссар сёзлени не магъана бла айтханын Къазакъ ангыламады – къайтарып, соруп да кюрешмеди.

Экиси да атларына къатылып, жол жанында эменни къаты бла озуп бара, бёрюлени эслемедиле. Къайры думп болдула, ёрге-энишгеми кетдиле, огъесе бугъуп, ызларынданмы келедиле?..

Иван Петрович, кече узуну кёзюне жукъу кирмей тургъандан туююл эсе, ырмахлыгына хорлатып, сакъал жолюп, бет-кьол жуууп кюреш-меди. Керохун жангыдан кьолуна алды. Анга иги кесек заманны къарап туруп, окъларын санады. Алай нек этгенин кеси да билмей эди. Аскер таматалагъа, Деникинден башлап, Даутокъ улуна дери, чамланып, аман-ла айтып, ачыуун чёкдюрюрге кюрешди. Ачыуу чёкмедди – жангыдан къайнап, тышына тёгюлдю...

Беков-Черкасский къачханды, Нальчикге большевикле киргенди-ле деген хапар, жоюз аякълы болуп, бери жетгенди, Иван Петрович а не этсин, анга не оноу? Башын алып къачаргъа керекди. Мычымай къайры къачсын? Кимге керекди энди ол, аны аскер къаууму да? Къуллугъу тауусулгъан аскер башчыны жашауу да тауусулады. Ким болушсун энди Иван Петровичге? Бу хужулукъ жерде, къаяла ичинде бегитилип тургъан жерде, къалын агъач терен тохтап, аскерчиле кибик, басынып, кирип келген элде...

Айхай, тюбюнден болушлукъ сакъларча болса, жарсыгъанмы этерик эди орус апчар? Жокъ эди аллай онг, зауаллы акъ аскер жан къайгылымыды энди? Былагъа уа болушлукъ къайдан да чыгып къалады. Таш тюбюнден, таш башындан да. Хар терек артындан болушлукъ. Кёкге, жулдузлагъа къарап жашагъан окъуна юзмелтле болуп салынадыла арбаларына. Илинип, басхычлагъача минип, ёрлеп, тау дорбунлада, кьоюнлада тас болуп къалырча. Иван Петрович а кьол аязда, ачыкъ, тюз жерден чыгып, тёшлеге, сыртлагъа ёрлеялмагъан орус апчар. Къайда да орус апчар онглу болургъа керк эди, алай сунуучу эди ол. Огъесе, кеси кесин кёралмай, башха адамгъача къарапмы кечингенди, энди бюгюнледеми кирди кеси терисине?

Иван Петрович туруп, терезе ауузунда кюзю сыныкъгъа къарады: бети – ийленген тери кибик, акъсыл кышхырлы кёзлери кызарып.

Сакъалын жолюмей кийиннгенине сокъуранды. Жунчугъанын, тозурагъанын киши кёрюрюн суймей эди.

«Тамбла, бирси кюн дегенча бу хужу элден кете эселе, элни тюп этерге керкди, – деди ичинден. – Былайда эл бар эди, энди жокъду дерча. Дынгыл тюз болсун былайда, кёкге, жулдузлагъа да къарарча, адамлары да къалмазча. Ол болсун аны, орус офицерни, Россиягъа саугъасы, мында кечинген кюнлерине эсертмеси... – Иван Петрович неге эсе да жарып, кёл кенгдирип, тирилди, керохун хомпурасына салып, бел бауун тартдырды. – Мен жоюлуп унутулсам да, кюйдюрген элими унутмазла. Кюйген элни тютюню кёкге созулуп, анда къара булутлай жайылып, жулдузланы жабар, сора аралсынла да турсунла жулдузлагъа».

Иван Петрович тышына чыкъды: алыкын эрттеди, хауа да сууукъду. Элни шошлугъу да элгенмегенди. Къуллукъ межамны къатында гёзетчи аскерчилеге Петрович кёз-къаш бермей, сюелип туруп, сора, аланы таматарына чакъыргъанларын ангылатып, ызына къайтды.

Тышында кёп тургъаны ючюн болур, сууукъсурап, бети да кёгерип, сир турду.

– Замёрз, голубчик? – деди Иван Петрович, – по утрам здесь прохладно бывает.

– Так точно, господин майор.

– Вот что, голубчик Басманов, приведите сюда этих, так называемых князьков, будь они неладны. Да не забудьте старосту... – Иван Петрович, айтырын айтмай, башха, олсагъатда тил тюрбюне тюршенни айтып ийгенине сокъуранып, сагъышлы бет алды, – исполняйте, – деп къошду, нек эсе да шошайып.

Мында ол кишиге да ышанмай эди, бийи, байы да бир итни къуйругъудула. Айтханындан чыкъсала, къуйрукъларын къысхартыр. Сора айлансынла большевиклени шапалары болуп...

* * *

Элни бийлерине саналгъанла Нух эфенди, Жантемир, Аубекир бир тапчаннга олтуруп, тынгылагъанлай турдула. Иван Петрович да кесини жеринде тынгылауну ийип. Нек чакъыртханды ол аланы энди, кимди ол кеси да? Ёз жанына къоркъуп, не этерин-къалырын билмеген. Быладан не излейди – оноу, огъесе болушлукъму? Бираздан Кундур да келди. Абызырап, къарамы бла олтурур жер изледи. Бийлени къатларында олтурургъа базынмады. Апчарны арбасы ууатылгъанды, энди анга суйсенг мин, суйсенг тюрш – башха тюрюлдю – атылгъан патрон. Андан эсе жеринде тынч турса иги эди. Келликле жалчыланы, жарлыланы къубултурукъдула. Амал табып, аланы алларына къарап, кесин жаршдырыргъа керек эди. Былагъа уа Кундур ол муратын сездирсе, къаплап къоярыкъдыла. Къапхан гыржын бурхусу тамагъындан энишге тигелегинчи, дунясы бузулду: не мадар, не этсин, бала алып, къутургъан суугъамы чапсын?

Ахырында Кундур таукелленип, бийле олтургъан тапчанны къатында шнтикке чекдю. Иван Петрович а стол юсюнде къагъытны къолуна алды.

– Жюйюсханла, – деди апчар, – бизге къажу сюелгенлеге, аланы ахлуларына асыры жумушакълыкъ этип тургъанбыз. Аллайланы хатасындан апчыргъа тюршенди. Душманлагъа кечгинлик болмагъанын ангылатыргъа керекди... Биз бюгюн алай этмесек, тамбла къайтып келсек, бютюнда базыныулу болурла. Къысха заманны ичинде хар зат да тюзелликди.

– Алай этмесек дегенинг неди? – деди Жантемир, негерлерине бла апчаргъа кезиу къарап. Агъачлы, чырайлы Жантемирге Иван Петрович бир заманда да онгсунмагъанды. Оруслу офицерден буюкъмай, асыры оспар селеше эди. Бусагъатда да аны къакъды-сокъду сорууун жаратмады, алай ачыуун чекдюрюп селешди:

– Не этерими билеме, мен билген азды, сизни ыразылыгъыгъыз керекди.

– Биз аны ангылап турабыз. Эртте ангылагъанбыз, – деди Аубекир, – сиз, аскерчиле, уруш-тюрюш бла кечиннгенле, биз а не, тынчлыкъны, шошлукъну кюсегенле.

– Къызыл аскер хорлады эсе, энди уруш-тюрюшден файда жокъду. – Жантемирни тил тюрбюнде башха селзе айлана эдиле – айтмады аланы: сабыр тюрю – сары алтын.

– Сора, къуйругъугъузну къысып, кетип къалыгъызмы дейсе? – Иван Петрович, бет тюрклеры къобуп, ёрге турду. – Уруш-тюрюш энди башланыргъа ушайды. Барыбыз да бир къош болгъаныбызны унутмагъанбыз... – Кундургъа къарады, къолунда къагъытны анга узатды, – къошар адамланы къош, бир жанны да унутма.

– Ол кыагытда кимни тукъум атлары болганларын биз билирге керекбиз, – Жантемир, Кундурну кьолундан сермеп алып, анга терк кыарап чыккыды.

– Сенми тюшюргенсе бу тукъум атланы кыагытха? – деди Жантемир, элни старостасына кыарап.

– Аманмы этгенме да? – деди ол.

– Итге ким жашаргъа кьоймайды деп сорганларында, кесими тукъум дегенди.

– Сиз кемеден тюшмей жашайсыз, анга мен да миннгениме зарланасыз. – Кундур кыаялу кезюн жылтыратып селешди:

– Кыагытны бери бер, хапарны кьой да.

– Ит ыстауатында батыр болады. Ытсауатынг чачыла турады, сора жазык, не этесе? – деди биягъа Жантемир, кыагытны хурттак-хурттак этип.

– Даже так, – деди апчар, – однако, смело, смело. – Иван Петрович тынгылауну ийип туруп, сора кызып селешди.

– Что вы себе позволяете, да я вас... – Иван Петрович кьолун кероуна чапдырганлай, Нух эфенди ерге турду:

– Сабыр этигиз, бир бирге кыайырылырча адамла туююлсюз. Тузакъгъа тюшгенле андан ычыныр кыайгы этерге керекдиле. – Бий алай айтханлыкъгъа, этерин-кыалырын билмей эди. Акъла бла онгмагъанды, кызылла бла бютюнда онгмазын ангылап, арсарлы селеше эди.

– Вы, князь, как всегда благоразумны. Я погорячился. – Иван Петрович, бет шаугютлери тартылып, агъарып, жерине олтурду. Кундургъа кыарады:

– Отчего, голубчик, расселся, иди же, займись своим делом. Да смотри, чтобы все было аккуратно. Ну, господа, вы с нами или всё-таки против России? – деди сора.

– Мы с Россией, но не с вами, – деди Жантемир.

– Для вас Россия – это я, слышите, Россия – это я, – Иван Петрович, жангыдан бети кызарып, чамланнганын жашыралмады.

– Большевики пришли, потом ушли, опять идут. Они тоже говорят: «Мы – Россия».

– Келирле, алай кеп мычымазла, билип кыалыгъыз, – деди оруслу апчар сабыр ауаз бла. Аз-кеп турсала да, сизге жашау берлик туююлдюле. Келе келгенлей большевиклени кюсегенле, маскеле, парийле болуп, юсюгюзге чабарла да, таларла. Андан эсе эндиге дери этмеген жумушубузну тамамлайык, артда сокъуранмазча.

– Ол сен маскеле, парийле деген адамларынг бизни эллилерибиздиле, – деди Жантемир, – эссизликге хорлатмай кетигиз, алыкъын таулада ауушла ачыккыдыла.

– Сиз а нек тынгылайсыз? – Иван Петрович Нух эфендиге бла Аубекирге кыарады.

Эки бий да башларын кетюрмедиле. «Сиз акъ тонгузла, ала кыара тонгузла», – деди Нух эфенди ичинден.

– Не излейсе бизден, не айтырыбызны сакълайса? – деди Аубекир ахырында, – эллилени ачытыргъа бизден ыразылыкъ да, болушлукъ да излей эсенг, ол биз этерик иш туююлдю.

«Кертда дегенлей, биланы емюрлери тауусула тура эсе, эллилеринги кыйнап, ачытып, не табарыккыды адам? Эллилери бла тапмагъан насы-

бын, намысын да къайда табарыкъды Аубекир, ким бла онгарыкъды ол? Быланы да, аланы да кёрмеген, сынамагъан таулу халкъ болгъа эди. Бир бирлерине кысылып жашагъан халкъ. Бий къайда да бийди деген алдауду. Терек да тереклигин этер ючюн тамырланган жеринде ёсрге керекди. Терилип, была бла кетсе Аубекир, пура агъачлай болуп кълмазмы?»

– Сакълатмагъыз, этигиз оноу, элни бийлерине саналгъанла сиз тюйюлюсюз? – Иван Петрович алай айтып къуллукъ мекам юйде олтургъанлагъа асыры ышангандан сёлешмей эди. Элге кеси да жетдираллыкъды – тёрт жыйырма аскерчины барды. Сауут-сабалары бла. Аз кюч тюйюлдю ол. Алай этер хатасына элни бийине, байына аталгъанла да къатышсала сюе эди. Кёзбаулукъну оту ёчулгенди: была барысы да парийни къуйругъудула. Бир бирлерин кессинле, къырсынла. Арисей ала къллы кълсын...»

– Энди не оноу излейсе бизден? – деди Жантемир, – башы эзилген жилин къуйругъу бла кюркютургъа кюрешгенден файда жокъду. Бошду ол барысы да.

– Жилин дегенлей, – деп, Нух эфенди сагъайды, сора сагъышлы бет алып сёлешди, – сен, жойюсхан апчар, къайнайса, кечинир жер тапсанг, санга башха тюйюлдю. Биз а жол юсюнде жатхан жилин.

* * *

Тауну къабакъ эшиклери ачылып, кюнню кёзю, кызыл чархлай, шош тёнгереп, тышына чыкъды. Энишге тёнгереп, энип кетмеди – ёрге кётюрюлдю. Тау бетледе, аны этеклеринде да тереклени чукуйлары бла, бутакъ аралары бла кюнню жылы жибек халылары элге кирип келип, юйлени миялаларын кызартдыла. Огъесе терезелени тууа келген кюн кызартмай, элни баш жанында, солунда, онгунда да кюе тургъан юлеми кызартадыла?..

– Сизге алай керек эди... – Къайыт, ючюнчю аягъа – таякъгъа таянып, кёл кенгдирип, жарты оюлгъан хунасыны аллында сюеледи. – Излегенигиз ол эди да, зауукъ этигиз, – деди дагъыда.

Аз заманны ичинде Къайыт, олду деп танымазча, гуппур къарт болуп кългъаныны сылтаун эллиле Асландан кёре эдиле. Не десенг да, киеую эди. Аперимлик излеп, жангыз кызын жарлы этгенине, ким биледи, сокъуранган болур. Зайнаф атасыны босагъасы таба атламайды, эллиле да кёрмегенча этип озадыла. Нух эфенди окъуна адамла туурасында къарындашы бла сёлешмейди. Сора не этсин бодуркъугъа ушар кългъан Къайыт, кёл кенгдирмей? Малы, жери жокъ, адамлыгъын а ол, эски быстырны атханлай, аякъ тюбюне эртте атханды.

– Юйлери болмагъанлары кюнлери да болмаз. Мени арбазыма таш атханла энди хунамы ауанасына термилирле? – Къайыт, ёртенген юлеге кезиу-кезиу къарап, къууанчын ичине сыйындыралмай, къарындашыны ююю таба акъсады. Дагъыда артха, ызына айланды: аны кёллендирип, белин тюзетген къууанчын бирлеге айтыргъа керек эди. Алай ким бла кенгешсин, бармыды элде анга тынгыларыкъ адам?..

Къайыт, арсарлыкъгъа хорлатып, не ары, не бери болгъунчу, тёрт-беш атлы аскерчи, къайдан эсе да чыгъып, кълын жел ургъанлай, Къайытны жаны бла ёрге оздула. Къартны туякъ тюплерине тюшюрюрге аздан кълалып. Аланы ызларындан а башхала къууулушдула.

Къарап-къарагъынчы, тюп, баш орамла къозгъалып-дауурланып, тиширыу жиялгъан, сабий къычыргъан тауушла элни ёрге да, энишге да сырдыла. Ушкоклары чарлагъанлары, анда-мында итле юрюп, къазауат этгенлери – барысы да къатыш болдула да, эл тебип, къозгъалып, кёчюп баргъаннга ушады.

Къайыт, кимге эсе да кёл кенгдиргени ёчюлюп, ызына чончайды. Арбазына кирмеди, гытысында букъмады – хунасына къысылып, ызына алай къарады. Кимни эсе да юйюне от салгъан болур эдиле – къалын къара тютюн, жиян къуйругъунлай, бурулуп-бурулуп, ёрге созулгъанын кёрюп, кесини жербаш гытысына къоркъду. Эл кёчюп, тёнгереп баргъан сокъур арба – аны чархларыны туюне ким тюшмез. Сокъур арба Къайытнымы танырыкъды бусагъатда – кёзлерине къан чапхан заманда, большевикле бла кюрешде сени къыйынынг уллуду деп, бек уллу большевикледен бирин – Асланны – сен тутханса деп, ыспасмы эте билликди? Барып, орус апчарны этегине къысаргъа керек эди. Аны бырناق этген эллиле да кёрсюнле Къайыт ким бла шуёхлукъ жюрютгенин. Аман кёзлерине... Къайыт, къуллукъ юй таба чончайып бара, эки аскерчи Хутайны юй бийчеси Къызайны сюрюп келгенлерин кёрдю.

Къызай ырахат эди, къайгъысы, сагъышы да болмагъанча, алай озду. Къайыт жесир тиширыгъа кёл кенгдирип бошагъынчы, къызы Зайнафны узакъдан окъуна танып, симсиреди. Аны да, дагъыда башха юч тиширыуну аскерчиле жесирге алып келе эдиле.

Къайыт, тобукъ тюплерини ууакъ къалтырагъанларын тыялмай, къол аязы да таягъыны гулошуна жабышып, сюелгенлей турду. Жесирле жууукълашханлай, къарт эринлерин бир бирден кючден айырды.

– Мени къызымы къайры элтесиз, мени къызымы танымаймысыз? – Къайыт, таягъын сюнголендирип, акъсап, келгенлени жолларын кесерге умут этди. – Тохтагъыз, мени къызым бла ишигиз болмасын. Аскерчиледен бири, чырмама дегенни билдирип, къартны ушкок къалагъы бла тюртюп ийип, жол жанына сюрюшдюрдю. Къайыт аягъы юсюнде тохтарча къолу бла хауаны къармады. Сора къолуна илиндирип зат тапмай, сокъур адамгъа ушап, жыгъылды.

Налжан кеси отоунда мюйюшге къысылып олтура эди. Кийинип, орамгъа чыгъарсала, къарагъан кёзледен уялмазча. Сойгенни, соймегенни арасында.

Орамны даууру, тарт-соз тауушлары юйню хар жеписинден кирип, къызын элгендире, дагъыда аз шошая да, умут этдире турады: «Налжаны не хатасын кёргендиле, кимни да аны бла не иши барды? Озуп кетер эселе уа. Арбазда адам кёрмеселе, нутуп да къоярла...»

Налжан кесине къоркъмай эди. Атасына къоркъады. Эллиле къызыны хатасындан атасын жесир этдиле, жойдула деселе, не амал? Хутайгъа эталмагъан хаталарын Налжанны атасына жетдирирле деп айтдыргъандан эсе, кеси къара жерге кирсин. «Хау, алайды, ийнаныгъыз, эллиле», – деди къыз ичинден. Сиз айып салырча адам туююлдю Налжан. Соймеклиги жазыкъ этди ансы. Керекми эди анга ол соймеклик? Ата-анасындан, эллилеринден букъдуруп алгъан соймеклиги энди башына жау бола

турады. Айхай, санга соруп келген болса уа, босагъасындан да атлатмаз эди. Таякъ алып, парийни кыстагъанлай кыстар эди. Сормай-ормай келди да, отоунда сойланды, кетмеди. Налжанны жол нѳгери болду, къайда-къалайда да анга насып сезим берген, кѳлюн кѳтюрген жол нѳгери. Жастыкъ юлеширча болмады эселе да, насыплы эди Налжан, анга къанат къакъдырып, кѳкге учургъан Хутай къайда къалды ансы?...»

Къыз, нек эсе да мугурайып къалып, тамагъы бууулду да, сытылып жиляды. «Сау болмай, шауму болуп къалды? – деди ичинден. – Ол шау, болмаса, была элни сарнатыргъа базынмаз эдиле, къоркъурукъ эдиле, орамлагъа жайылып, юйлеге кирип айланыргъа...»

Налжанны эсине келген шургуланы арбазда аякъ тауушла ѳчюлтдюле. Ызы бла хыны ауазла босагъадан атладыла.

– Къайдады ол уялмагъан кызыгъыз, букъдургъанмы этгенсиз? – деди киргенледен бири.

Ауазындан Налжан Кундурну таныды.

– Уялмагъан деп нек айтаса, малынгымы сюргенди, къошунг болуп, анга отму салгъанды? – деди кызыны атасы.

– Анга аллай жигитликни ким берлик эди?..

– Сени да кызыларынг бар ушайдыла да, бирле юйюнге кирип, алай сѳлешир деп къоркъмаймыса? – деди тишируу ауаз.

– Хутайчалагъа тагъылсала, боюнларын кесим тартырма, – деди Кундур.

– Шо сен ушхуурчу да Хутайнымы масхаралайса? Сен – къуру тулукъ, бюгюн ѳрге сюелгенликге, тамбла къопмазча ауарса, – деди Налжанны анасы.

– Сиз бюгюн ауарсыз, мен – тамбла. Не башхасы барды, – деди Кундур, – хапарны аз этигиз да, кызыгъыз къайда болгъанын айтыгъыз.

Тыш отоуда тарт-соз ауазлагъа къулакъ тиге, Налжан чачакълы къолан жаулугъун кысыды, Хутайгъа жолугъуп къалсам деп ишекли болса, аны кысыуучу эди: «Ол скойюучю жаулугъун Хутай жоюлгъан эсе, энди кимге омакъланып кысарыкъды, аны чачакъларын энди ким сыларыкъды? Хутай жоюлгъан эсе, сора не, ѳлсе да, тюгюне кѳрлюк тюйюлдю. Жаулугъу да биргесине ѳлсюн...»

Къайытны, жыгъылып тургъанлай, къоншулары кѳрюп, юйюне элтдиле. Азып, этинден абериси къалмагъаннга ушагъанлыкъгъа, ауур эди, жютюсюек санлы.

Алаша юйчюкню жампик эшигинден эки киши кючден кийирип, къартны агъач ондурукъгъа жатдырдыла. Юй бийчеси, гузabalанып, ары-бери жѳбелеп, эски, чубур тонну эрини башына жастыкъ этди. Сора, ауур кючсюнюп, бир жаныракъ турду. Юсюнде эски жыйрыгъы, онгнган къапталы бла тюп эринине дери тартылып, мангылайын да жабып кысылгъан жюн жаулугъу. Жауу къуругъан кѳзлерин Къайытдан айырмай сѳлешди:

– Азмы кюрешген эдим, арбазынгдан чыкъма деп? Къуруда тери излегенлей жашап, тулугъун сыйыртхан киши.

Эки къоншудан бири да сѳз къайтармады. Бийге саналып, уллу сѳле-

шип жашагъан кишини тыпыры былай оуду деп, эслерине келтиралмагъандыла.

Топуракъ тюплю гитче отоу. Аны бир мюйюшюнде от жагъа. Ожакъдан салынган шынжырда къара чоюнчукъ. Эшикден кирген жерде юсюнде эки-юч табагъы бла агъач жыйгъыч, жангыз ундурукъну артында онгнган кийиз угу-жугу жайылып.

– Мынга боллукъ бола турады, мен жазыкъ, – деди биягъы тиширыу ауаз.

Къоншула, жукъ айтмай, шош чыгъып кетдиле.

– Къарындашы Нухха билдирирге керекди, – деди къайсы эсе да, арбазда тохташып.

Жангыз кёзлю отоу сангырау болуп, Къайытны бийчеси да не этеринкъоярын билалмай, саусузну бетине къарагъанлай турду. Ол кезиуде тийреде жашагъан юч-тёрт тиширыу да, шош кирип келип, мудахландыла.

– Не болуп къалды, харип, бу жазыкъгъа? – деди келгенледен бири.

– Палах аздан чыгъады – солдатладан къайсы эсе да ушкок къалагъы бла ургъанды дейдиле...

– Къой, жарлы, несин айтаса, элибизни башын тюбюне эте турадыла.

Бугъалгъан бугъуп, бугъалмагъан а тутулуп барады...

Къайытны юй бийчеси келгенлени сёзлерине сёз къошмады. Алай къарыуу да жокъду. Къызыны къайгъысымы буууп, тунчукъдуруп турады, огъесе эрине жарсыуу бушуу-бушманмы этди? Не тюрю эсе да, тышындан сокур отоугъа ычхынган къычырыкълагъа-жиляулагъа сангырау болуп сюеле эди.

– Ханым-жаным, – деп сёлешди ахырында къарт тиширыу, Къайыт бир зат айтыргъа адыргы этгенин эслеп, – суучукъ уртлармы эдинг, келтирейимми?..

Къайыт юй бийчесин эшитмеди. Эшитди эсе да, жууап къайтаралмады. Эринлери къымылдагъанларына сагъайып, тиширыу энишге ийилип, къулакъ тикди.

– Кетеригиз дейме, кетеригиз, – деп шыбырдагъанын эшитди сора.

– Не затны кетересе?

– Кетеригиз, улутмагъыз, кетеригиз аны, – деди дагъыда.

– Не затды ол сен кетертирик?

– Аны дейме. – Къайыт, арыкъ бармагъын кючден-бутдан юй мюйюш таба чюелтди.

– Ол дегенинг неди, харип?

– Мени марап улуйду, къыстагъыз, – деп къычырды саусуз. Алай тиширыулагъа ол къычырыкъча эшилмедди – эринлери къымылдагъанына сагъайып, къулакъ тигип, шыбырдап айтылгъан сёзлени жарты-къурту эшитдиле.

– Нени къыстатаса? Жукъ жокъду мюйюше.

– Къыстагъыз, сангырау этеди.

– Нени къыстайса, о? – деди юй бийчеси хыныракъ ауаз бла.

– Бёрю, бёрю, – деп къымылдадыла саусузну къансыз, жукъа эринлери.

– Къоркъма, сен уллу, жокъду бир зат да.

– Бёрю... юсюме къаратып улутмагъыз бёрюню, къыстагъыз...

Тиширыула, бир бирге къарап, шум-шумалакъ болуп, башларын энишге этдиле.

– Охо, жап ол мюйюшню бир эски-бюскю бла, – деди къайсысы эсе да.

– Бош айтаса алай, – деди селешгенни кьатында олтурган кьоншусу, билегине кьатылып, – биргесине ала барсын...

Эшитдилеми-эшитмедилеми, тиширыула сёз кьошуп кюрешмедиле. Кьайытны юй бийчеси уа мюйюше тот чюйге эрини эски тонун такьды. Олсагыт саусузну эринлери бирге жабышып, балан бармагы да, эрип тауусулган жау чыракьлай, тас болду.

– Эшигибизни жапдынг, – деди биягы тиширыу, кьоншусуна жингириги бла кьатылып.

– Ол дегенинг?

– Тилинги тыялмадынг. Биргесине ала барыр жеринде кьоймадынг. Ишни кырты этдинг...

Эриген санлары бютюн бек азганча, тауусулуп кьалганча болуп, юсюнде жуургьанлыкь этген тонну тюбюнде бары-жогу билинмей, богурдагы ёрге хойнухланды. Кьайыт солууун кьыйналып айландыргьанын олтурганла эшитип турдула.

«Элимде бир кюннге окьун патчах болалмадым, кеси юйюмде, арбазымда окьуна патчах туюл эдим. Аман дуня – мени малтаган дуняда жашауму таусудум, – деп келди Кьайытны эсине. Отоуда олтурганла эшитирча жукь айталмады. – Энди уа ёлюп, кетип барама. Менмеми ёле турган, огьесе элми ёле турады? Машалла, элни ёлторе турадыла, Кьайыт а ёллюк туююлдю. Баш токьмагы тёммегинден юзюлюп, жиклери бир бирден айырылсала да, ёллюк туююлдю. Эти сьоеклеринден айырылып, мугут этип тауусулса да, ёлмез. Кьайытча адамла жер тюбюнде ёлюп, сангырау болуп, эрип, топуракьга кьошулуп кьалмайдыла. Элтп, жерни жети кьатысына кёмерле, юсюне топуракь кьуюп, Аллахха шукур деп кетерле. Жер а гюрюлдегенлей турур, Кьайытха хапар эштидиргенлей. Охо, кёрююрле, дерти бла кёп кере тюбеширле. Дерти ёлмеген а кеси да ёлмейди. Жик дууасы этилген кюн Кьайыт жер тюбюнден чыгьар да, элни орамларында хайран болуп айланыр, бёрюсю, тюлкюсю бла жангыдан жан тёммек болуп жюрюр. Жыллыгы этилген кюн да чыгьар. Сора тынмай, тунчукьмай, чыгып турур да, эллилени арбазларына кирир, хуна тюплеринде жукьлар... Кьайыт ёллюк туююлдю. Бусагытда, жаны тамагына тыгылып, бууула турган да ол туююлдю. Ол ёле турады. Хыр-хыр этген Кьайытмы дейсиз? Элди бууула турган...»

Кьайыт, жангыдан балан бармагынын отоуну мюйюшю таба чюелтип: «Бёрюм кьайдады, бёрюм?» – деп, хырылдады.

– Аллах де, харип, Аллах, – деди юй бийчеси.

– Бёрюм, бёрю...

Аллахны эсгер, Аллахны, жазыкь сен...

Дорбундан узакь болмай Хутай кьапхакь башында иги кесекден бери сьоеледи. Ол аны адети эди – бийигирек жерни сайлап, эл таба кьарап, не кёреме да, не эшитеме деп сагышланган. Бююн а тасхачылыкьга элге жиберген жашланы – Ачах бла Абушну сакьлайды.

Черек ауузунда элени акь аскерчиледен азатландырып, совет властыны тохташдырыгьга ашыгыргьга керек эди. Алай тюбюнден буйрукь жокь эди. Нек жокьду – ажашдырыпмы кьойдула, аны келтирликни жолуму кесилди?..

«Холам-Бызынғы тарындан, Чегем ауузундан да жашла келип, Хутайны къауумуна къошулгъандыла. Юч жыйырмадан атлагъан сауут-сабалы, хайт деген партизанла – энди ол уллу кюч элни азатларыкъды, не кюнлерине къарайдыла, не мыт-мыт этедиле ансы?» – деп, тынгысыз эди Хутай. Аны къатына Чотай келип сюелгенинде да, тынгылауну ийгенлей турду.

– Жашла тынгысыздыла, элибизни тюп этип бошасаламы тебирекбиз жерибизден дейдиле. – Чотай Хутайгъа жютю къарап сѐлешди. Ол партизанлагъа къошулгъанлы аз-кѐп бола эсе да, сакъалын къырып, къарасын тешмегенди. Жетген акъсыл сакъалы аны жыл санындан иги да тамата кѐргюзте эди.

Хутай да бий кишиге къарады, алай абери айтыргъа ашыкъмады.

– Чотай, – деди ол, иги кесек тынгылагъандан сора, – бюгюн къалса да, тамбладан оздурмай къазауатха кирликбиз. Кимибиз жоюлур, кимибиз сау къалыр. Сен дертинг ючюн урушха киресе, огъесе башха муратынг бармыды?

Чотай да олсагъат жууап къайтармады. Хутайны сорууу ачуланырча эди: бюгюннге дери ангыламагъанмыды Чотай, элден къачып, бери нек келгенин? Алай бий сабыр сѐлешди:

– Дерт адамны сокъур этеди. Анга алданыргъа керек туююлдю. Мен бий болгъаныма ишеклимисе, бий а элим, халкъым дей билмеймиди? Адамны бий этген халкъыды, миллети.

Хутай, Чотайгъа ыразы болгъанын ангылатып, биягъы элден келген жол ызгъа къарады да, халы тюрленди. Жукъа жаякълары бютюн жукъарып, агъардыла, дум къара къашлары бирге къошулдула. Жюреги къыстауланып, санларын бир тюрлю ууакъ къалтырауукъ бийледи.

– Келедиле, – деди сора.

– Ким келеди? – деди Чотай, Хутайны ауазы нек тюрленип къалгъанын ангыламай.

– Элге жиберген жашларыбыз, – деди партизанланы командирлери, къолун узатып.

– Мен да кѐреме.

– Асыры къыстау келедиле. Бошуна келмейдиле алай къыстау, – Хутай, ичин къалтырауукъ сыйыргъанын букъдурурча, бир жанына бурулду. Кѐп мычымады.

– Къуугъуннга келгенча келедиле, – деди дагъыда, – аман хапар сюреди атлыланы алай къыстау. Чотай, Къазакъ да, сен да жашланы бир жерге жыйышдырыгъыз. Мычымагъыз...

Уллу дорбунну аллында жыйылышхан жашлагъа не айтырын билмей, Хутай тынгылагъанлай ары-бери атлай турду. Омакъ сѐзле айтыргъа керекмейди. Жашла не этерлерин Хутайсыз да биледиле, тойгъа барыргъа хазырланмайдыла. Ёлсегиз, къалсагъыз да, власть сизни унутмаз деп да къалай сѐлешсин? Ол да кѐзбауду, ётюрюкдю. Хутай танымагъан власть туююлдю. Бир кере элге кирип, эшиклени къалтыратып кетгенди. Энди къайтып келеди. Огъурлукъ бла, алгъындан сабыр болуп келсин. Не тюрлю эсе да, Хутай жангы властыбызны къоруулайыкъ, аны бла элли-

лерибизни насыплы этейик деп, жашланы терилтир, кёллерин кётюрюр деп да хазна ийнанмайды. Бир власть да гитче халкълагъа игилик этерик туююлдою – бойсундурургъа деп келеди къайсы да. Бойсунургъа керекди. Алайсыз жарарыкъ туююлдою. Башха амал жокъду. Халкъны тутарыкъ, сакъларыкъ да халкъ кесиди.

Хутайны сагъышын ол оюм сыйырып, тынгылата эди. Аны юсюнден айтыргъа керек эди. Айтмады.

– Бизни анда, элибизде, аналарыбыз, эгечлерибиз сакълайдыла. Бизге базаынадыла, – деди Хутай. – Бизден сора жерибизни къорууларыкъ кюч да жокъду. Бар айтыула да бошдула, ётюрюк, кёзбау хапарладыла. Биз сакъларгъа керекбиз халкъыбызны, ол жашагъан эллерибизни. Хайдагъыз, жашла, Аллахыбыз болушсун. Аллахды бизни байрагъыбыз... – Сора Хутай, тынгылап, къарамы бла Холам-Бызынги, Чегем тауларындан келген партизанланы таматаларын изледи:

– Къонакъ, Бийсолтан, жашлагъа айтырыгъыз бармыды?

– Айхай барды, болмай а, тынгылап турургъамы келгенбиз биз бери! – деп, Бийсолтан чыкъды. Орта бойлу, тизгинли киши. Экижыйырмажыллыкъгъа ушагъан.

– «Сабет блас» ючюн бизни къарындашларыбыз къан тёммеген шахар, эл жокъду. Кезиюу бизге да жетди. Анала, эгечле къайнайдыла. Аланы артда къубулта турурубз. Бююн-тамбла дегенлей бизге ата, ана да боллукъ «блас» ючюн жаныбызны-къаныбызны аямайыкъ, мен алай сунама. Кимден, неден да бек мени бетими «бласны» къызыл байрагъы къызартханлай турса сюеме. Анга угъай дерик чыгъарыкъмыды сизни арагъызда? Охо, чыкъмасын...

* * *

Иван Петрович, къатында төрт-беш мыртазагъы бла, эски межгитни тийресинде жангы асмакъла къурагъанладан къарамын бурмай эсе да, тынгысызлыгъын жашыралмай эди. Бел бауунда керохуну да хомпурасы ачылып. Ол умут этгенча болмай, жилигъан-сыйыт тауушла да тунчугъуп, аскерчиле зор бла бери жыйгъан тиширыула, эр кишиле да шошайгъандыла.

Жаратмай эди апчар аланы, жилиу-сыйыт этмей, аллында тобукъланып, жалынмай, къор-садагъа болмай, тынгылауну ийип сюелгенлерин. Къоркъгъандан тиллери артха тартылыпмы къалгъанды, огъесе ёхтемликлерин ичлерине сыйындыралмаймы къаралып сюеледиле?

Иван Петрович, от ашагъанча болуп, Кундурну къатына чакъырды.

– Келтиригиз ол экисин былайгъа, – деди сора.

Кундур бла дагъыда юч аскерчи тамата апчарны къатына къоллары байланнган экеуленни мычымай жетдирдиле.

– Кимсиз, партизанлагъа не замандан бери болушасыз? – деди Иван Петрович, алай нек соргъанын кеси да билмей.

Эки элли кишиден бири да сёз къайтармады. Башларын кётюрмедиле.

– Айтыгъыз ким болгъаныгъызны? – деди Кундур. – Тилигизни жутуп къоймагъан эсегиз, адамча сёлешигиз.

– Адамгъа адамча сёлеширге боллукъду, мурдаргъа уа не айтхын?

Пашаны экиге айланган къарындашы Дукъум, жетген киши, андан ары сёзюне сёз кьошмады. Нёгери Къазакъны жууукъ ахлусу Юсюп сёлеш-меди. Экисини да уллу хаталары болмагъанды деп, Кундур билдирген эди. Алай Иван Петровичге башхалыгы жокъду: бюгюн хата этмеген тамбла этер, тамбла уа акъ аскерни келир кюнюдю.

Алай туйюл эсе да, кызылланы келирлерин сакълагъанланы не къадар аз эталса, ол къадар кесин насыплыгъа санарыкъды. Бюгюннге дери быланы асмакълагъа илиндирип турмагъанына жарсый эди. Не кюнюне къарап, не сакълай эди? Адам болурла депми? Эштада. Тынч да, хурметли да кёрюнгенликге, кийик жаныуарла. Сынсый билмеген итле.

– Нек тынгъалайсыз? – деп, хыны сёлешди апчар, буюгъуп, жалынып, кечгинлик тилемегенлерине кьозуп, тилеселе, жалынсала, башларына эркин этерге да боллукъ эди. Ариссейни офицери жумушай билгенин да кёрселе сюе эди бу къаралып тынгъагъан жамауат. Сейир эди барысы да алай шошайып, къадауланып сюелгенлери.

Не Дукъум, не Юсюп ауузларындан сёз чыгъармадыла. Къарамлары, сюелген жапылары бла жандан эсе ёхтем кишилики сайлагъанларын билдирип. Оруслу офицер аны ангылай эди.

– Алагъамы кьошулургъа сюесиз? – Иван Петрович билегин алгъа узатып, беш асмакъдан экисинде экеуленни кёрюзтдю. Бири партизан Аппону кичи къарындашы эди.

Барысы да тынгъаууну ийгенлей турдула.

– Повесить, – деп кысха буйрукъ берди сора оруслу офицер.

Олсагъат, чынлы кишини аман сёзю бла тенг, жерми тепди, межгит оюлупму башлады – жесирле, зор бла жыйылгъанла да кьозгъалып, гюрюлдеп, алгъа тепчидиле.

– Стоять, стоять, я сказал. – Иван Петрович, керохун сермеп алып, аны эки-юч кере чарлатды. – Стоять.

Жеринден тепчип, гюрюлдеген жамауатха аскерчилени сюелгенлери да къайырылдыла. Арлакъда, межгитни сол-онг жанларында ушкюкла атылгъан тауушла эшитилдиле. Сора тийре жангыдан шошайды.

Къызайны келтиргенлеринде, Иван Петрович, сёзле излей, тынгълап, тиширыуну аягындан башына дери къарамы бла тинтип чыкъды. «Мен сълхыр мёхелчи, – деп, кеси кесине тырман этди, – бу ёхтем, гынттылы тиширыуну от жагъасын эртте ёчюлтюрге керек эдим. Къуруп къалгъанда кесин да, кючюгюн да жесирге алсакъ эди, бандити кесин алай батыр жюрютмез эди».

– Сени эринг мени аскерчилериме кёп хата этгенди. Тиширыу болгъанын ючюн санга тиймегенбиз. Тёзгенбиз, тамамды. Энди не сен бла сени сабийинг, неда ол. Юйюрю сау къалырын сюе эсе, чыкъсын бери, – деди Иван Петрович, сабыр сёлеше.

– Ол эр кишиди, мен – тиширыума, мен анга оноу этмейме, – деди Къызай.

– Жашаргъа уа сюемисе, тиширыу болгъанлыкъгъа? – акъ апчар Къызайны масхараларгъа кюрешгенин жашырмады.

– Жашаргъа ким суймейди?..

– Алай эсе, бандит эринг бизни къолубузгъа тюшерча эт.

– Ирр, итим, – деди Къызай.

Иван Петрович тиширыуну айтханын ангылагъан болур эди, бети тюрленип, бармагы бла Кундурну чакъырды.

– Что она сказала?

Кундур, офицерге жууукъ келип, билмей тургъанлай ким эсе да аны жаягына ургъанлай сескенип, артха туракълады.

– Сто ударов, слышите, сто ударов, – деп буюрду офицер мырта-закъларына. Олсагъат, мычымай, эки аскерчи жетип тиширууну къол-тукъларындан тутаргъа, Иван Петрович эр кишини ауазына сагъайды.

– Оставьте ее в покое, у нас не принято женщинам боль причинять. – Жантемир эди ол. Къайдан, къалайдан чыгъып жетип къалгъанын киши ангыламады. Бийни юсюнде кёк бухар бёркю, акъ чепкени, тубюнде тор ажарини боюну терлеп эди.

– Эх, жеребец больно хорош под ним, – деди Иван Петрович. – Ну-ка, ребятки, ссадите этого молодца с коня.

Солдатладан бири, барысындан да алгъа къармашып, жетип, атыны ауузлугъундан тутар-тутмаз, Жантемир табаны бла аны артха сюрюш-дюрдю. Экинчисин да. Ол заманда бир бири ызындан ушкок атылды. Дагъыда атылды.

Жантемир ёшюнюнде окъ жарасын жабып, артха тебинип, сора ауур-лугъун алгъа хорлатды. Иер къашха къапланды. Тюз да ол кезиуде ушкок тауушла чыгъып, терк ёчюлдюле.

Ушкок атылгъан тауушла былайда, межгит тийресинде болмай, узакъда болгъанын ангылап, Иван Петрович Черекни аргъы жанында эски къала таба къарады. Ол жанындан келиучю эди къоркъуу да, палах да – абери эслеялмады, тап, эслерик эсе да, къарап-къарагъынчы къаугъа жайылып, жыйылгъанла ёрге-энишге чабышдыла. Аскерчиле, жерге бауурланып, ушкокларыны бурунларын кими таула, кими эски къала таба къаратдыла.

– Без паники, без паники! – офицер абызырагъанын жашырыр-гъа кюрешип кычырды. Ол ангылагъандан партизанла алыкъын чабы-ууллукъ этерча туююл эдиле – тизгинин жыйышдырып, солдат борчун тамамларгъа заманы бар сунуп ышана эди. Энди уа, акъылсызлыгъыны башын жабып, аскерчилени къырдырмай къалай сакъларгъа билмей эди. Бир насыплары – жер дынгыл туююлдю. Бугъаргъа таш-агъач да барды. Хуна артлары да аланыдыла. Келгенледен эсе хуна артларында жатханла онглу боллукъдула деп, офицер кеси кесине кёл этдирди.

* * *

Иван Петрович Черекни жагъасы бла ёрге къарап туруп, къоркъурча абери кёрмей, кёздюреуюгюн Уллу элни огъары жаны – тау сыртха бур-ду. Эчки жолчукъла бла сырылып, артишле, юлёкю, тукъузгю терекле басынып ёсген жерге.

Чапыракъ урмагъан битимле арасында къалын ауанала эследи. Сора ауанала тас болдула да, бираздан жабыулай жайылып, энип келген бай-ракъгъа къарамы илинди. Офицер, кюлюмсюреп, ичинден кимни эсе да хыликъка этди, «Ашыгъыб а жайгъандыла байракъны», – деди. Ол Хутайны атыны сары жалкъасы болгъанына кёзю жетип ангылаялмагъан эди.

Сары байракълай сары жалкъа кёрюнмей къалып, мычып, жангыдан эсленди. Бийикден, кёкню этегинден энип келгеннге ушап. Кюн таякъла сары жалкъагъа тёгюлюп, къылларыны ичине кирип, ойнай, къызара,

дагыда ёчюле да, Иван Петровичге сары байракъча кёрюне. Офицер, кёзлерин къаматып, сары жабыуну ызындан келгенлени кёрюрге кюрешип кёп сюелди – кёралмады. Къызыллана, дагыда саргъала, энип келген байракъны да тас этди.

Иван Петрович ичин къоркъуугъа сыйыртды, керохуну сыйдамлыгъын сезип тургъан къолу ууакъ къалтырады. «Былайда мен тюшюналмагъан бир хыйлалыкъ барды, – деди. – Хыйлалыкъларын башларына жау этерге керекди. Ала, келе келип, ачыкъ жерге чыгъарыкъдыла, сора сау кёрейим».

Ол оюму бла акъ апчар аскер къауумладан тогъуз-он адамгъа атланы иерлеп, Черек сууну жагъасына тигелетирге буюрду. Къалгъанлары Уллу элни баш жаны – сырт бла келгенлени илишаннга алырча жерни сайладыла.

* * *

Хутайны адамлары сырт тюбюне тигелеп, агъач айрыкамчыкъда тохтадыла. Атларындан тюшдюле. Олсагъат Чотайны жюреги къыстауланып, бети мудахланды. Жангыз къызын Налдишаны эки акъ апчар, артыкълыкъ этип, былайда ёлтюрген эдиле. Къызын байлагъан терекни окъуна танып къоюп, къатына барды. Алай кёзлерине мылы ау чабып къалгъанын жашла эслейдиле деп къоркъду да, кёп мычымады – кетип, атыны къатында булжуду. Хутай ангылагъан эди Чотайны халын – билмегенча, кёрмегенча этип, жашлагъа сёлешди.

– Атларыгъызны кишенлегиз, былайдан эл къыйырына бир силдеу барды, – деди, – жан берирге ашыкъмагъыз, жан алыргъа ашыгъыгъыз. Хар таш, хар терек сизге кубе болсун.

Хутай, керексиз окъ къоратыргъа суймей, ушкогун кёндеден тутуп, ташдан ташха ётдю. Партизанла да аныча этдиле. Жашладан къайсы эсе да, женгиликке хорлатып, ушкогун тартды.

Хутай, артха хыны бурулуп, ашыкъгъан жашха хыны къарады:

– Ушкогунгу керксизге юрдюрме. Окъ ары жетсе да, ёле-къала жетерикди, – деди. Тап, окъла сууумай жетерик эселе да, телисине кетип, элден адамланы, малланы ачытыргъа боллукъ эдиле. Комиссар ол оюмун жашлагъа эшитдиргинчи, ушкок атылгъан тауушла къыстауланып, окъла партизанланы башлары бла учдула, чююулдеп, шош-шош сызгъырып, ташлада, таш тюплеринде сууудула. Жашладан бирини базыкъ бутуна тийип, жаралы этди. Ушкок атылгъан тауушла селеймедиле. Хутай таш артындан чыкъмады, къалгъанлагъа да къымылдамагъыз дегенни билдирди.

* * *

Къазакъны онеки адамдан къуралгъан партизан бёлюмю Черекни жагъасы бла энишге тигелеп, агъач жукъаргъан жерде тохтады. Былайдан Уллу элни баш жанында межгитге, мекям юйге да узакъ туююдю: акъ аскерчиле къурагъан асмакъла, асылып тургъан ючеулен окъуна да шарт кёрюнедиле. Хунала араларындан чыгъып, ётген-сётген солдатла да окъ жетmezча жерде туююдюле.

Къазакъ жашланы ашыгъыргъа къоймады: тап, ашыгъырыкъ эселе да, Хутайны айтханына къошакъ болуп, аны бузаргъа базынмадыла, акъ аскерчиле комиссарны къауумуна алданып, сермеш къызгъандан сора аланы экили этерге керек эдиле. Ары дери уа, амал болмагъан жерде окъуна амал табып, душман бауурланган жерге жууукъ къысылыргъа эди муратлары.

Ол оюм бла Къазакъны жыйыны Черекни жагъасы бла жашырын тигелеп, келип турду. Ушкок тауушла эки жанындан да къыстанлангандан сора уа ташланы орталары бла терк жорюш алып, онеки ушкокну да бирден атдырдыла дагъыда. Энди тохтау жокъ эди. Иван Петрович, абери ангыламай, биягъы эски къала жанында ушкок тауушла чыгъадыла деп да ийнанып, мадар этгинчи, аскерчиледен ючюсю жыгъылды. Мычымай дагъыда экеулен, жаралы болуп, тобукъландыла. Ол заманда ангылагъан эди акъ офицер окъла элни баш жанындан, эски къаланы тийресинден да келгенлерин, партизанланы эки къауумуну арасында къалганларын. Алай Иван Петрович ангылагъанны аскерчиле да ангылап, бир-бирлери ушкокларын Черек жанына бурдула, башхалары энишге айланып чабышдыла. Акъ офицер, къыбалыкъны тунчукъдуруп муратда: «Назад, назад говорю», – деп жычырды. Къычырыгъы ушкок тауушлада тунчукъду. Кёз акълары айланып, сылхыр къойлай, юсюне уруп келген аскерчиге керохун да къабындырды. Жанларына къоркъгъан серябряковчула, бютюн бек сылхырланып, Черекни жагъасы бла энишге баргъан жолгъа чаба эдиле. Анда, жар тюбюнде букъдургъан атларына минип къачарча. Адамлары тыйылмагъанын кёргенде, Иван Петрович кеси да ала къатыш болду. Энди уялыу жокъ эди, умут да юзюлюп къалып, жан сакълаугъа термилиу апчарны къамичилеп, энишге къууду.

Хутайны да, Къазакъны да партизан къауумлары, атлыла болуп, ёргеден, энишгеден жортушдула. Сора, эки къауум да къошулуп, Уллу элни ёзен жели бла эришдиле.

Иван Петровични аскерчилери, сары жардан топуракъ, зыгъыр къатыш энишге-энишге тёнгершип, Черекни жагъасында уа сабырландыла. Атлары букъдурулгъан жерге жеталмагъанлары, жаргъа къысылып, жан алмай, жан бермезге хазырландыла.

Тамата апчар да, хомухлугъуна сокъуранып, керохуна ышанмай, окъ жыкъгъан аскерчини ушкогун, къылычын да алды.

Акъ офицер, башын кётюрюп, тийрени жокъларгъа базынмай, жаргъа къысылгъанлай турду. Жар да билинир-билинемез къалтырай, топурагъын энишге сыта. Кёпмю-азмы заман озду ол халда – Иван Петрович аны билирча тыйюл эди. Жарны «жюреги» къыстау уруп башлап, сора жерни гюрюлдегени эшитилди. Жууукъдан-жууукъ болуп. Тийрени ташына, агъачына да жан кирип, атлыла бла чабышып келгенча. Мындан бир къауум заман алгъа «жер къопханын» эшитгенми эди Иван Петрович, огъесе, ол билмегенликке, партизанла алай кёпмюдоле? Акъ офицер, ичин къоркъуу сыйырып, къоллары мамукъча жумушап, къалтырагъанларын тыяргъа кюрешди.

– Офицер жигит да, мадарлы да болургъа керекди, – деди ауаз, Иван Петровични элгендирип. «Кимди мени желкеми марап сёлешген? Манга кёрюнмей, жаналгычмы келип къалды?» – Офицер, кючден бурулуп,

Кундурну эследи. Къолунда кероху бла. «Парий, бизни тасхабызны партизанлагъа билдирип тургъан кёреме». – Бу сёзле Иван Петровични эсинде къабынып, кюйюп бошагъынчы, керохун Кундургъа эки кере чарлатды. Бир окъ жалчыны боюнуна учхара тийди, экинчиси – инбашына.

– Собаке собачья смерть, – офицер, Кундурну юсю бла атлап, алынган адамча, ашыкъгъандан, марамай, керохун ары да, бери да буруп къабындырды. Ат абынып, адам жыгъылып да эслемеди. Сора сары жалкъалы атны кёрюп къойду. Аякълары жерге жетмей, учуп келгеннге ушатды. Кёзлерине ау чабып, юсюндегин иги кёралмады. Кёрсе-кёрмесе да, Хутайгъа ишекли болду. Хутай келлик эди алай, кёкден энип, ызындан жерни, ташны, агъачны тизип келгенча.

Иван Петрович сары жалкъалы атны юсюндегине керохун ашыкъбушукъ чарлатды. Эки-юч кере. Керохуну окълары тауусулгъанда, къайсы солдатны эсе да бош къалгъан ушкогун сермеп, атлыны марады. Чайкъалып, жел этдирип келген сары жалкъадан сора абери кёрмей. Анга огъу жетсе, сары жалкъа ёчюле, хар не да шошайып, тынчайып къаллыкъча. Жел да, атла да жерлеринде уюп, тебалмай. Не медет, сарыжалкъа къыстаулугъун селейтмеди – уруп, жууукълашып келе эди.

Иван Петрович, сабырланып, ушокну жангыдан тартырча аякъ тирегенлей, бир тюрюю ауур болуп къалып, ушкогу къолларындан жерге сыпдырылды. Кеси да тентиреди. Кимни огъу тийди офицерни тамакъ тюбюнден – Хутайнымы, огъесе башха жашнымы, аны билалмады.

Иван Петрович эки-юч атлам этди.

– Зря всё это, зря, – деп шыбырдады, – побеждает тот, кто защищает свой народ. – Офицер жыгъылып къалмады: аякълары тартхан жанына къарап, аскерчилери чач-тюк болуп баргъанларын кёрдю. Кими Черекни жагъасы бла, аны аргъы жаны бла, башхалары арба жол бла энишге. Ызларындан сюрюп келгенлеге ушок тарталмай, жанларын къолларына алып.

– Солдатики мои, простите меня. – Жерге къапланырдан алгъа Иван Петрович алай айтып сытылды.

Жаны чыгып, кёзлери жумулгъунчу, къуушуп, атлыла озгъанларын да ангылады. Алларында Чотай бара эди. Чынлары жылтырагъан аскерчини ызындан. Желкесин, инбашларын къызына артыкълыкъ этген апчаргъа ушатып, ол сунуп. Жетип, къылычы бла сермегенден сора ангылагъан эди, алданып, жаш адамны жойгъанын. Чотай, атындан тюшюп, чабып, аскерчини къучагъына къысды. Жыгъылыргъа къоймай мычытханлыгъына, жер Чотайдан кючлю эди.

Къазакъ, Черекни жагъасында ташха олтуруп, суудан къарамын бурмай кёп турду. Туякъ, ушок тауушла, хахай-тухайла ёчюлгендиле. Ёчюлмегени уа анда, энишгеде, тунукъ эшитилип, дагъыда ёчюлюп, жангыдан элгенеди. Суу сюзюлюп, къубулуп, шош саркъады. Хычыуунду аны шырылдагъаны, тийрени шоллугъун тунчукъдурмай, эжиу этгени

«Къууанчыбызны элгендирирге къоркъгъанча, шош саркъады, харип», – деп келди Къазакъны эсине. Жашны жюреги хошлана, дагъыда сагъая турады. Элге тынчылыкъ келди, энди юркмез, кетмез деп

ийнанмайды. Хутай айтхандан чыкъмазгъа анты барды. Чыкъмады. Къан тѳюлдю. Жашла жоюлдула...

Анда-мында ташла ичинде сойланган, гуппушланган аскерчилени Къазакъмы жойду, аны огъуму къаплады аланы, огъесе башхаланымы? Ким биледи, къызгъан жүрек – эмилик ат, тыйылмайды, сабырланмайды. Анга ауузлукъ жокъ. Урду, кетди. Энди уа шошайгъанды, ауузлукъ салынды – не медет: гюнях ташдан ауурду. Ол ауурлукъну кѳтюрюп, ырахат жашаялырмы, къалырмы? Мындан ары да не болады – аны да бир Аллах кеси биледи. Къызыл аскерчиле тау элlege кирген хапарлары жүрjйдю. Бери да, бюгюн келмеселе да, тамбладан къаллыкъ тjюйдjюле дегендиле. Келе эселе, не алып келедиле? Аскерчиле болгъан жерде тынчлыкъ сакъланып ким кѳргенди?

Къазакъ, неден эсе да элгенип уянганча болуп, ѳрге къопду. Тийреге сагъайды: саула жаралылагъа болушханларына эс буруп, иесиз къалгъан атланы да бусагъатха дери кѳрмегенине сейир этди.

Суу жагъадан ѳрге айланып келе, адам ынчхагъан таууш эшитип, тохташды. Сора ынчхагъан былайда болур деген жанына барды. Кенгден окъуна Кундурну таныды. Ол бир инбашын жаргъа тиреп, къолу бла уа къулакъ артына жабышып сюеле эди.

Къазакъны кѳргенлей, Мисака улуну жалчысы инбашын жардан айырып, энирге оюлду. Ичин къоркъуу сыйырып, жалыннганын жашырмады:

– Ёлеме мен, Къазакъ, ёлеме, – деди.

– Не къан жаугъанды санга уа? Аман адамдан окъ да къачады деучю ушайдыла, – Къазакъ жууукъ келип тохтады.

– Тели батырлыгъым. Ол апчар къутулуп бара эди да, тыяма дегенимлей, менден алгъа къармашды...

– Бир бѳрк бла эки адамны башын жабаргъа кюрешип жашагъан энтта да къамамаймы тураса?

– Ётюрюк айта эсем, арлакъда сойланганнга бир къарачы. Къызыуум бла къаплап къоймадыммы мен аны.

– Аны сен къапламагъанса... – Къазакъ, сѳзюн жутуп, тынгылауну ийди. Ол Хутайны марай эди, мен а аны марадым демеди.

Экиси да тынгылашып тургъанлай, тjюбюнден Апо келип, атындан тjюшдю.

– Ма десенг а. Бу керегин табып, жер къабып турады да, – партизан, арыгъаннга ушاپ, ѳню къарылып сѳлешди. Атыны къарын тjюбю билин-бир-билинемез тылпыу эте.

– Бюгюн менден иги иш этмегенсе сен, махтанма, – деди Кундур, биягъы къулакъ артына жабышып.

– Къарачы аны дагъыда гынттысына, – деди Апо. Сора Къазакъгъа къарады.

– Кертда, мынга кимни хатасы жетгенди?

– Элине, халкъына итлик этгенни апчарла да сjюймейдиле, – деди ол.

– Да сора биз муну нек сынсыта турабыз? – Апо ушкогун огъары аягъына миндирди.

– Тынч тур, телилик этме, жаралы итни ургъан окъуна гюняхды, – деди Къазакъ, – андан эсе юйюне жетерге болуш, оноун Аллах этсин.

– Ат юсюнде бараллыкъмыса?

Кундур башын кыагып селешди:

– Жаным чыкыгынычы, арбазыма жетдиригиз. Жалан башны таш бла урмагыз, маржа. Менден кыайтмаса да, Аллахдан кыайтыр.

* * *

Кыазакъ, бийиктуякъ кыашха атына минип, Нух эфенди жашагъан тар орам бла озуп бара, Саудатны кердю. Тиширыуну эслемегенча этсе да, атындан тюшдю, алай тохтамады.

– Гынттылы болганса, сени ёсдюрген арбаз таба да кыарамай, – деди Нухну кызы, Кыазакъны чимдирча, хыны селешип.

Жаш чочумады, тохташып, сабыр хал алды.

– Саудат, асыл адамдан тууганса, асыл селеш. – Кыазакъ тиширыугъа айтыры башха эди. Алай айтмады. Не табарыкъды аны учуз этерча селешип? Кыачан эсе да бир суйген кызы эди ол жалчыны. Энди уа, эри бла жашамай, тул болуп, ачыуун жуталмай, баш кечиндирген тиширыу. Кеси да терк бузулуп, жыл саны озганнга ушайды.

– Ол бёркюнде кызыл журун сени артыкъ адаммы этген сунаса?

– Дертленип селешесе, Саудат, тиширыугъа ушамайды ол. – Кыазакъ сабырлыгын тас этмедди, ачыуланмады.

– Дerti жокъну – намысы, ётю жокъ, – деди Саудат. – Большебикле келедиле деп кыуанасыз да, ашыкмагыз, оу, сизни кюнююздю. Бюгюн кетдиле эселе, тамбла кыайтырла.

– Кимле келип, кимле кетселе да, санга не башхалыгы барды, Саудат? Кеси кыанынгы ичмей, сабыр жаша, сабыр селеш. Сен тиширыуса. – Алай айтып, Кыазакъ атына минди. Тиширыу ызындан не айтып кычырганын эшитмедди.

Ол анасыны кыарындашыны юйюне кирип, ахлулары бла тынгылы саламлашып бошагынычы, элге кызыл аскерчиле келдиле деп, жангы хапар да жайылды. Кыазакъ нек эсе да кыуанмады.

* * *

Апо Алашевка деген гитче элчикде жашайды. Бир онбеш-оналты арбаздан кёп болмагъан. Тауну ышыкъ бетинде кыуралгъан кыабырлары, ташладан кыаланнган алаша, топуракъ башлы юйлери бла.

Жашны атасы Хажалий, бир кёзюне сокъур киши, бай да, жарлы да туююдю. Юйюрюн кечиндире билген адам – бир бузоулу ийнек, ат, жыйырмагъа жууукъ кыой тутады. Мындан аллында акъ кыазакъла юйюне от салып кетген эдиле да, партизанланы хайырларындан жаны сакыланганды.

Бусагъатда уа жашла, кеси да арбазларында соелип, юйлерины башын жангыдан жабар кыайгыдадыла, мекямларыны хуналары тынгылауну ийип соеледиле: ташлагъа от не эталлыкъ эди, кыалгъаны уа кесеуленгенди. Бир насыплары – мал оруннга, халжарларына жетмегенди.

Хажалий, тюнене жесирликден кыутулуп, арбазына келгенлей, кыурманлыкыгъа атап, ирик сойганды. Соймай а – Аллахха шукур болсун, кыыйналдыла эселе да, жан кыорамагъанды. Юй бийчеси Дуппушха, кызы

Лейлягъа кишини зараны тиймегенди. Агъач тюбюнде, тау къоюнлада, дорбунлада кѣп жюрюдю эсе да, жашы къайтханды. Къызылла да келди. Энди жашау тюзеллик болур. Сора къурманлыкъгъа бир малны боюнун тартмай къалай къоярыкъ эди? Буслийман туюлмюдю?

Алыкын жаз башыны эрттенлик суугъу къоркъмагъанды. Шошлукъ да элгенмегенди.

– Экибизден бирибиз энишге тигелерге керекбиз. Бушуу болгъан арбазлада кѣрюнмесек, айыпды, – деди Хажалий, эски тонуну женглеринден къолларын чыгъармай.

– Бирибиз барып къалсакъ, ишден туюлдю ол, – Апо, алай айтып, хунагъа къапланды. Сагъышлы болуп, энишге Уллу элге къарады: не элни, не Черекни аргъы жагъасында къаланы кѣрмеди. Тарны ичин туман сыйырып, юлени сыйдамлап, бирге къошуп, акъ ёзеннге ушатханды.

Акъ ёзен, шош-шош тебе, ууакъ толкъунланы жюздюре, солуйду. Туманга бѣленген элденмиди, кѣкденмиди – къайдан эсе да жыр макъам эшитгенча болуп, Апо сагъайды. Мудах, шургулу макъам. Жаш, къулакъ тигип, макъам, энишгеден ёрлеп келип, мында, гитче элчиқде туманга жайылып, арбазлагъа, жарты кюйген юлеге да кирип, тунчугъуп, буулгъанына сейирсинди.

– Эшитемисе сен бу мудах макъамны? – Апо, атасына айланып, соруулу бет алды.

Хажалий абери айтмады, сау кѣзюн жылтыратып, кѣкге да, энишге да къарады.

– Мудах макъам деп нек айтаса? Термилип туруп, сиз келтирген жырны макъамы туюлмюдю ол?

– Былайды деп айталмайма, – деди Апо.

Экиси да тынгыладыла. Бираздан кюнню кѣзю кѣкню этегин къызартды. Исси таякълары акъ ёзенни кюйдюрюп, элек-элек этди да, туман тюбюнден ожакъла ёсдюле. Къуллукъ мекамны башында байракъ, къанат къагъып, силкинип, хауаны сопакълап, къызарды. Сора бираздан къайдан эсе да юйле ачылдыла.

Тюп, баш орамлада адамла, къауум-къауум болуп, тизилишип келе, арбазлагъа бѣлюне, дуа тутханлагъа къошуладыла. Элни эр кишилерини асламы уа тангларын аякълары юсюнде атдыргъандыла. Бушуулары болгъан арбаздан кетип къалыргъа уялып.

Хутай Жантемирни бушууун этгенле бла сюеле эди.

Андан арлакъда – Къазакъ, Паша. Бираздан Апо да келип, дуа тутурду.

Мылы туман чачылып, кюн тынгылы ачылгъынчы, хауа жангдан бузулуп башлады. Таудан ургъан аяз къар ийис келтирди. Черекни шуулдугъаны аны жагъаларына сыйынмай, кѣтюрюлюп, кѣпчюп, элге жайылды.

– Ёлгенле жерге тюшгюнчю кюн бузулуп къалмагъы эди, – деди дуада сюелген кишиледен къайсы эсе да, Хутайгъа къарап.

– Алайгъа ушайды, – деди Хутай, сансыз ауаз бла. Сора Къазакъгъа бурулуп сѣлешди:

– Сен Къайытны арбазында да кѣрюнюрге керексе. Ол къаллай эсе да, Нухну къарындашыды.

Къзакъ олсагъат жууапламады – тынгылады. Ким къайсы арбазгъа барса да тийишлиди, борчду деп келди эсине. Хутайны жери уа бююн былайда болургъа керекмиди, кетсе иги туююлмюдю? Байла, бийле бла кюрешген адамгъа эллиле ийнанырламы бийни бушууун этеди деп?

– Сен да кетсенг игиди, – деди ахырында Къзакъ, – тюбюнден келгенле къара чёпге алмасынла.

– Эллилени кюйлери – бизни да куююбюздю. Адамла жоюлдула эселе, бизни хатабыз да барды анда, – деди Хутай.

* * *

Хажбий танг жарыгъы бла мекам юйге келип, отоуда кеси жангыз олтуруп, къызыл аскерчилени командирлерин – Куценкону сакълай эди.

Хажбий, къарын сала башлагъан, эки жыйырма бла онжыллыгъына толу жетмеген, эркин сюекли адамды. Кенг сакъал тюбю, акъсыл бети, къалын къашлары, сабыр къарамамы бла. Юсюнде сахтияндан чубуру, белинде кероху.

Столгъа къызыл жабыу жабылып, эшикден киргенлей онг къабыргъада къызыл къумачда уа «Бизге эркинлик келтирген 11-чи къызыл аскер жашасын», – деп жазылып.

Мекамгъа киргенле, эллиле болсунла, бай, жарлы, Хажбийни стол артында олтуруп тургъанын кёрселе, ыразы эди. Окружкомну келечиси кишини аллында сюелип, саламын алыргъа керек туюлду. Аны умутун этмесинле. Хар атлагъаны, жапысы, къылыгъы, эринлерин къымылдатханы, къарамамы да быланы бюкъдурмаса, аны къуллугъуну ыспасын чыгъармазла. Заман аны кибиклеге ал бурду эсе, шукурланып, деберин кётюре билирге керекди.

Хажбий кеси Чегем ауузунда туууп, анда ёсгенди. Отуз экижыллыгъына дери жалчылыкъда тургъанды. Артда, байны арбазындан айырылып, от жагъасын тиргизгенде да, унутмай эдиле эллиле аны жалчылыкъда ёсгенин: атына жалчы Хажбий демей сёлешмей эдиле. Большевиклеге жаны къурман болсун: 1913 жылда байла бла жарлыны араларында къозгъалыу гъа къатышханын, малкъар полкнун аскерчиси болгъанын да унутмадыла – «атха миндирдиле». Аны жалчы этип тургъан Иммалай энди аякъ тюпде шорпасыз, ол а – окружкомну келечиси, бек уллу элледен бирини жоугенин къайры тартса, ары барлыкъ. Анга кимни миндирлигин, кимни чархла тюбюне тюртюрюн билирча, партия, онг берип, болушсун ансы...

Хажбийни сагъышын тышындан келген аякъ тауушла, адам ауазла бёлдюле. Сагъайып туруп, эшикден адам кирмегенден сора, терезени аллына барып сюелди.

Туман чачылып, тийреге кюн жайылгъанды. Ары-бери ётгенле кёпдюле. Тиширула, эр кишиле. Ала жоюлгъанлары арбазларына баргъанла, ызларына къайтханла болгъанларын а Хажбий биле эди. Анга да, буслийманнга киндиги кесилген адамгъа барыргъа керек эди, дууа тутхан жерлеге. Алай ушарыкъ туюлду, жажил кишиле бла сюелип, къуллукъ иеси дууа тутса. Кенгирекде турсунла. Эллиле бла Хажбий бир къыннга сыйынмазла.

Бираздан окружкомну келечиси Куценкону да кёрдю. Ол, тогуз-он аскерчини къуллукъ межамны арбазында къоюп, кеси ичине кирди.

Михаил Куценко эки жыйырма жылына жууукълашхан узун бойлу, арыкъ адамды. Жукъажаякъ, жютюсакъал, жютю къарамы бла, эскирген узун шинели, чюйбаш бёркю бютюн субай санлы, тизгинли адамгъа ушатадыла.

– Эрттеми келгенсе? – деди Михаил, Хажбий бла саламлаша.

– Ёзге уа, тюшге дери жукъагъыз деп жибермегендиле бизни бери. – Окружкомну келечиси тырман этген ауаз бла сёлешди.

Михаил аны жаратмады. Мында кимге да тырман эталлыкъ олду. Хар ким жерин таныса игиди.

– Бушуулары болгъан арбазланы юслери бла терк озуп кеталмагъанма, сен да арбазлада кёрюнсенг тийишлиди, – деди Михаил.

– Мен «балшебикме», «эреволюция», – деди Хажбий.

Экиси да, олтуруп, иги кесек тынгылашдыла.

– Бизни бушуу-бушман болуп туругъа заманыбыз, эркинлигибиз да жокъду, – деди сора Хажбий, – «бласт» аягъы юсюнде тынгылы турурча этерге керекбиз.

– Ол мени да акъылымдады, – Куценко, окружкомну келечисине къарамай, энишке къарап сёлешди, – алай эл бушуудады, сабыр этейик.

Хажбийни бет тюклери чюйре болдула. Эринлерин гам этип, тынгылауну ийди. Къайдан эсе да келген бир чюйбаш окружкомну къуллукъчусуна акъыл юйретирге нек къалгъанды? Не хыйсапданды ол иш? Оноуну сыйырыргъа умут этмей эсе, сёзюне сёз нек къошады? Хажбий, туруп, терезе аллына барды. Арбазда чюйбаш бёркю аскерчилени кёрюп, ызына къайытды.

– Большевикле, бушуудан къоркъуп, этер ишлерин мычытсала, властыбыз власть болмаз, – деди тюбюнден келген къуллукъчу.

– Власть адамла ючюнмю аякъ тирерге керекди, огъесе адамла властыхамы къурман болургъа керекдиле? – деди Куценко, Хажбийни ашыкъгъанын онгунмай.

Хажбий, бетине къызыл суу жайылып къалып, жукъ айтмай, шошайды. Къол жаулулгъун кёнчек хуржунундан чыгъарып, толу бетин сыйпады. Куценко айтханны магъанасын ангыламагъан эди, къайтарып сорургъа ылыкъсынды. Жакъиллигин Михаилгъа сездирирге сюймеди. Алай къызыл командирни сёзлерин жутуп къояргъа да ушамай эди. Хажбий, партияны келечиси, аны ниети бла жаны тёммекди, ушакъ нёгерини аллай «палнамочиясы» жокъду.

– Сен айтханны мен ангылагъанма, – деди Хажбий, – алай партияны оноуна оноу къошсакъ, ушамаз. Узакъ хапарны къуйругъун чубур эт да, Хутайны, Сейитни, Пашаны бери жетдир.

Михаил Куценко, сёз къайтармай, ёрге турду. Эшикден кирген жерде тохтап, артха бурулду:

– Болсун сен айтхан, тау элде жашагъанланы адетлерин сен иги билесе.

Куценко кетгенлей, Хажбий, хошланып, кеси-кесине ыразы болду. Ыразылыгъын тунчукъдуругъа сюймей, иги кесек олтуруп, сора тышына чыкъды. Чыкъгъаны бла тенг хошлулгъуна суу къуюлгъанлай болуп, аны орунуна бурунуна ачыуу чапды. Къара кийген элли

тиширула, къабыр къазаргъа озгъанла, орамдан орамгъа ётген кишиле – барысы да Хажбийни кёрмегенча, билмегенча этип, салам бермей, шежда къылмай озадыла. Малла союп, той этер орунуна кёр сен быланы деди ичинден. Аш жокъ, бир суусап ич деп келген, намыс берген да жокъ. Душманладан тазаланыргъа тийишли эл кёреме бу.

* * *

Къуллукъ юйню отоунда эки патеген чыракъ бир эселе да, олтургъанла бир бири бетлерин иги кёрмейдиле. Хажбийни сол жаягъы моркъызгъылдым, экинчисине уа ау туюшуп, тынгылайды.

Хутай, Сейит, Паша, айтырыкъларын айтып бошап, бир бирлерине сагъайып, шош олтурадыла. Тынгылай эсе да, барысындан да Хутай тынгысызды. Къыйын, кир ишни тамамларгъа анга буюргъандыла. Куценко бла анга. Ушамагъан, терс ишни. Энди уа ол, теркирек мындан чыгъып, керти адамын жумушха жиберирге керекди. Кимге ышансын Хутай – Апогъа, огъесе Къазакъгъамай?..

Хутай къарамын Сейитни ауанасындан бурмай иги кесек турду. Эрттеден танышдыла экиси. Бир эллиле, бир орамда жашайдыла. Сабийлери кёп, ырысхысы уа жокъ. Элге акъла киргенлеринде къыйнагъандыла, чыбыкъ уруп. Энди уа бюгюнден ары – элни комиссары. Сейит аман адам туююлдо, жахилди, мардасызды, харип, деди Хутай ичинден, жангы къуллугъундан къутулур амалы болмагъанына жарсып. Неге керек эди анга властьны душманларына аталгъанла бла кюреш бардырлыкъ къауумуну командири болургъа? Отдан чыкъ да, ёртеннге кир дегенча этгендиле. Эллилерине тынчлыкъ келтиреме деп, жангы палах келтирирге ушап тура эди.

– Тюнене бизге болушуп, бизни бла тенг жангы властьны аллына къарагъан адамны тамбла илишаннга не бет бла саллыкъбыз? Аны манга бир ангылатчы, – деди Хутай кёп тынгылагъандан сора.

Хажбий, элгеннген этгенча, башын хыны кётюрдю. Куценко да сагъайды.

– Чотайгъа айта эсенг, ол бийди. Бийи-чийи да, мюлк жюрютгенле – барысы да властьны душманларыдыла. Бюгюн къуйрукъларын къысханлыкъгъа, тамбла ол къуйрукъла бла от салырла, – деди окружкомну келечиси.

– Чотайгъа тиерге жарарыкъ туююлдо. Ол бизни адамыбызды, адамлыгъы болгъан. Кесин да акъла ачытыр ючюн къоймагъандыла. Мисака улу да алай, аны уа, харип, несин къарыулайбыз, шашхын болуп айланганны? – деди Хутай.

Хажбий, илишан атарыкъча, бир кёзюн жумуп къарады Хутайгъа.

– Шашхын сенсе, – деди ол, къайнасын чёкдюралмай, партияны оноуна къайырышырча сен кимсе? Аны оноуна оноу къошхан душманды!

– Мисака улуча бир жарлыдан къоркъгъан власть ол не тюрлюдю? Аны ётю бармыды? Арбазында къазан асаргъа онглары болгъанланы къырсакъ, власть пакъыргъа ушамазмы?

– Властьны душманларын, тёрлеринде олтуруп жашагъанланы къо-

руулайса сен. Экилисе сен, ары – оракъ, бери – чалгъы. – Хажбий, алай айтып, ёрге турду, хуржунларын къармады, абери тапмады.

– Власть бир кере бетин ачхан эди. Энди ашыкъмайыкъ, биягъы таякъ кётюрюп келгенди деп айтдырмайыкъ, – деди Хутай. – Аман хапар терк жайылады. Аман ишни башы болгъандан эсе, иги ишни къуйругъу болгъан игиди.

– Ангылатханса, тамамды. Къуйругъу болургъа термиле эсенг, бол. Власть сени керекли къалсын. Аны жумушун тамамларыкъ адамла бардыла. – Хажбий Куценкогъа къарап сёлешди.

Хутай бла Къазакъ къуллукъ межамдан кеч чыгъып, бирге бара, иги кесек жол къоратдыла. Айтыр затлары кёп эди. Сора, келе келип, Чотайны журтуну тийресинде тохтадыла. Къыйыр жерде эди ол.

Элни къарангы шошлугъу ауурду. Чыракъ жарыгъы бир терезеде да эсленмей эди. Уку болур, къанатлы къайдан эсе да ажашып келип, кертме терекге къонду да, къычыргъаны сарнагъаннга ушап, тунчукъду.

– Санга ышанып да, ийнанып да айтама – бюгечеден оздурмай кетсинле, бек алгъадан Чотай бла Аубекирге бар, Нух эфендини да унутма, – деди Хутай, таугъамы кетедиле, огъесе ахлуларына, ол аланы ишлериди. Тамблагъа къалсала, ачытырыкъдыла. Биз властьны алдамайбыз, биз аны тазалыгъын сакъларгъа керекбиз, аман тишли ит кибик кёргюзтмейик.

Къазакъ тынгылауну ийгенлей турду, ыразылыгъын баш къымылдатып билдирди.

– Арта властьны душманларына къошуп къоймазламы? – деди сора Нух эфендини жалчысы.

– Халкъны жартысына къол узатып, къалгъанларын а шау этерге депми кюрешгенбиз? – Хутай шош сёлешди, тынгылагъан бар эсе, эшитмесин дегенча. – Шамгъун, сокъур Хусей кибикле таянган власть онгарыкъ туююлду. Властьны сакълайбыз дегенле мюлк къурай билгенлени да сакъларгъа керекдиле.

Экиси да кечени шошлугъуна тынгылап, иги кесек мычыдыла.

– Турма энди, жумушунгу тындыр. Сен да ашыкъ, ала да ашыкъсынла.

Къазакъ Хутай бла саламлашып айырылды да, Чотайгъа эшикни шош къакъды.

– Ачылыпды, не дауур этдирип кюрешесе? – Бий, ысхарла кёлегин ашыкъ-бушукъ къаплап, аны ёшюн туюмелерин эте сёлешди.

Чотайны отоуу гитче тёртгюл, чыммакъ акъ къабыргъалары бла. Эки темир ундуругъундан биринде жууургъанла, жастыкъла къаланып. Башхасы – жайылып.

– Кеч къонакъ болгъанса, Къазакъ, – деди Чотай, – келгенге олтурур жерин кёргюзте.

– Олтура турургъа заман азды. – Нухну жалчысы суху сёлеше эди.

Чотай да сагъайды.

– Не болгъанды?

– Алыкъын жукъ болмагъанды. Болса, энди боллукъду.

– Эштада! Айт, маржа!

– Хутай жибергенди, – деди Къзакъ, эшикден кирген жерде сюелип. – Элден терк кет дегенди. Келгенлени биз ашыгъып сакълагъанлыкъга, байын, бийин да къара чѣпге алгъандыла.

– Менидамы? – деп сейирсинди Чотай.

– Кишини аярыкъ туююдюле.

Бий, ауур башын энишге бошлап, кючсюндю. Иги кесекни тынгылап турду.

– Акъладан къачып, сизге бардым, энди къызылладан а къайры къачайым? – деди сора Чотай. Ышармыш этди.

– Ол биз кечинген жерде тура туругъуз да, артда Аллах айтхан болур.

– Угъай, – деди Чотай, – мен акъладан, къызылладан да къоркъмайма. Эр кѣрлюгюн кѣрмей кѣрге кирмейди. Эл болгъанлай мен да болурма.

– Мен санга акъыл юрретир адам туюлме. Алай дагъыда айтайым, кетсенг игиди. Кесинг ючюн кетмей эсенг да, бизни ючюн, эл ючюн кет, – деди Къзакъ.

– Къоркъакълыкъ кѣз чыгъармайды, бет жояды, – деп, Чотай Къзакъга айып этгенча алай къарады.

* * *

Нух эфендини арбазында бѣрюкес парий, кесин тыйдырмай, бууулуп, хырылдай, сынсыгъаны бла юргени къатыш бола, къоншуда жашагъанланы сагъайтды. Элгенип, ичлерин къоркъуу сыйырып уянган тиширыула, терезелеринден тышына шош къарайдыла. Эр кишиле, жарты-къурту кийинип, арбазларына чыкъдыла. Ол кезиуледе Нухну арбазында ушкок атылгъан таууш чыкъды да, бийни эл таныгъан бѣрюкеси сынсып, жиляп, улуду. Ушкок дагъыда атылды. Тийреде итле, бир бирлерине хапар билдирирге кюрешгенча, андамында юрдюле, кими сынсыды, кими, Нух эфендини итини сарнауун этгенча, жиляп улуду.

Куценко, юч къызыл аскерчини да нѣгер этип, Нухну юйюне, жел ургъанлай кирип келип, отоудан отоугъа ѣтдю: бий бир жерде да жокъ эди. Ундурукъну аллында Саудат симсирейди.

– Где твой старик? Будь он неладен, – деп къычырды.

Тиширыу, жарты-къурту кийинип сюелгени ючюн абызырап, тилин айландыралмады.

Къызыл командир, болгъанны къармап, ундурукъ тюплерине да ийилип, сора Саудатны отоуна къайтды.

– Я еще раз спрашиваю, где твой старик? – деди.

– Он не старик, он мой отец, – деди тиширыу, эки къолун ѣшюнлеринден айырмай.

– Если не найдем, тебя же арестуем за подсобничество врагу.

– Он мой отец.

– Отец, отец, заладила. Враг власти и весь сказ.

– Оу, мен сизни аны ючюн кѳрюп болмай эдим, кѳзлеригизни кѳан жууарыкѳла, сизни бери келтиргенле да гебохдан кѳырылсынла. – Саудат, ѳтемлигин аякѳ тюбуне атып, кесин тыялмай жилиады. Олсагѳат эри Кѳккез эсине тюшюп, аны да кѳаргѳады. – Уруш этеме деп, жоюлду да кетди, жажаним отунда кюерик, тиширууларын кѳоруулай билмеген эр кишиле тонгузла болсунла ол дуняада. Сора Саудатны эсине Кѳзакѳ тюшюп, жюреги жумушады. – Жалчы деп ыспассыз этген Кѳзагагѳыбизгѳа кѳор болсунла барысы да. Атамы жанын сакѳлагѳан Кѳзакѳ, – деп, жангыдан сарнады.

* * *

Мисака улуну юй бийчеси Ариужан, арбазларындан тышына чыгѳып, жол жанында кѳпден бери сюеле эди. Эрини ызындан барыргѳа деп чыкѳгыан эди – баралмады, борбайларыны кѳарыусузлукѳлары хорлап, санларына кѳоргѳашин кѳююлуп.

Мисака улу да баралмай эди. Ауанасындан сора абериси кѳалмагѳан, тентек кѳартны кѳайры да нек элтедиле, юйюнде ѳлюрге кѳоймай? Келген власть аллайлагѳадамы дерт тутады? Алай туююл эсе, жангыз кѳартха беш сауут-сабалы аскерчини нек жибериучю болгѳандыла деген сагѳышы бла тишируу Мисака улуну ызындан кѳарап турду. Абына-сюркеле, акѳырын баргѳанын аскерчиле да ушкок кѳалакѳлары бла ашыкѳдыргѳанларын кѳрюп.

Жилиамады Ариужан, кѳзюнден жилимуѳ чыгѳармады. Нек жилиргѳа керек эди ол, кимге тарыгѳып жилисын – палах жангыз аны от жагѳасын ѳчюлтмегенди – келип, жарча оюлуп, битеу элни малтады.

Кимледиле орамланы толтуруп, кѳаралтып, сауут-сабалылары сюрюп баргѳанла? Жангы «бласны» душманларымыдыла, байла, бийле, огѳесе кѳол кѳыйыналары бла кеслерин кечиндирген эллиемидиле?

Сангырау-менгиреу болуп сюелген Ариужан энди эшите башлагѳан эди орамланы дауурларын, тутулуп баргѳанланы ахлулары жилигѳанларын, ызларындан сюркелгенлерин – тишируулары, кѳартланы. Итлени кѳзауат этип юргенлерин, сынсып тунчукѳгѳанларын да. Сора Ариужан, ушкок тауушладан элгенип, арбазларындан ѳнгелеп, тау этеклерине кѳууулушуп баргѳан итлени да кѳрюп кѳююп, сейирсинди. «Итле юйлеринден, элинден кѳачханча, изгилтин болуп кѳачхан заман келди», – деди ичинден.

* * *

Хутай межгит тийресине танг аласында келип, андан бери сюеле эди, эллилеге этилген артыкѳлыкѳла ючюн кимни терслерге билмей. Межгитге да межгит дерча туююл эди: дин ахлуларындан сыйырылып, кѳызыл аскерчилеге берилген меѳям эди ол. Хажбийни, Куценкону да фатарлары анда эдиле. Мудах эди Хутай, сагѳышлы.

Эллиле межгит тийресине жыйылып кѳалгѳанча, жамауат алай кѳпдю. Кеслери келгенле, аскерчиле зор бла келтиргенле, тутулгѳанланы ахлулары, кѳоншулары – барысы да энди бир болуп, шошайып сюеледиле. Ушкокларыны сюнгулерин кѳайырып тизилишген аскерчиле, ала

сакълагъан жесирле – Чотай, Мисака улу, Аубекир дагъыда чанкагъа, байгъа атлары айтылгъанла.

Хутай башын кетюрюп, алагъа къараялмады, бютюнда Чотайдан бек уялып, анга жарсып. «Бласны» къайсысы да оу кёреме, – деди. – Алай «блассыз» жашау – жан-жанын талагъан черек, «блас» бла уа – халкъ къамичи тюрюнде».

«Гебен тежеп келген «бласыбыз» эллилени батанын сыйыра турады, сора не мадар, къайда тынчыкъ?» – Хутай кез къыйыры бла Хажбийге къарады. Куценко, ол дагъыда эки апчар энчи сюеледиле.

Бармады аланы къатларына, къатышмады ушакъларына да. Хутай ала бла бир тилли болмагъанын жамауат ангыларгъа керекди. Айтды, кюрешди, Хажбий сёзюне къулакъ салмады.

Сагъышлы къарамы Хутайны узакъгъа алып кетип, тау этеклерине жетдирди. Тау бетледе, аны этеклеринде агъач чагъып, кегерип бошاپ, энди къаралдым туман къалын жайылып, шошайгъаннга ушайды. Хутайны жюреги учунуп, агъачха термилип, нёгерлери бла анда жашагъан заманлары эсине тюшдюле. Ол къалын агъачны бир тереги болуп къалгъан насып тюрюлюмюдю адам дегенинге? Аллах, табийгъат берген жарыкъгъа, кюнню жылыууна киши дау этмей сюелген агъачлай шош дунияны ким берсин адам улуна? Аллах берге эди Хутайгъа агъачны бир тереги болуп сюелирча, аны шуулдагъанына тынгылап, кече-кюн да эшитип сюелирча. Чыпчыкъ болуп къалып, аны бир бутагъында жашарча. Жокъ эди аллай насып, жокъ эди...

Хутайны сагъышын жыйылгъан жамауатны гюрюлдегени бёлдю. Тау этеклеринде агъач жеринден къозгъалып келгенча, жамауат тепчиди, алгъа, ат арбала таба силкинди. Саутлу аскерчиле ала таба ушкокларын чыкъырдатдыла: жибермедиле эллилени арбалагъа олтуртхан жесирлеге. Жесирлени, жангы властьны душманларын, Налжикге элтирик улоула озгунчу, саутлу адамла эллилени жолларын кесгенлей турдула.

– Алагъа алай керекди, барсынла, – деди Хажбий, къарамы бла Хутайны марап, – будайны барыр жери тирменди. Огъесе сен ыразы тюрюлюмюсе, айт айтырынгы...

– Эллинге таякъ кетюрюп келген властьны къадары къалай боллукъ болур дейме?

– Таякъны игиси мындан ары кетюрюллюкдю, – деп, ёхтемленген ауаз бла сёлешди Хажбий.

– Сора элдеде киши къаллыкъ тюрюлюдю, – деди Хутай.

– Шуёхум, «блас» – ол къайыкъ кибиб бир затды. Аны жюрютюрюк бизбиз – «бласны къалакълары», хайт дерге керекбиз, сен а чий агъачдан ишленгеннге ушап тураса.

ДЖАНГУРАЗЛАНЫ Лиза

Жашайма, сени сую

Кюнле къайры ашыгъалла,
Бир бирлерин ашырып?
«Бююнле» бир терк болалла,
«Тюнене...» жашырып.

Сенсиз кюнюм къарангыды,
Ай да бир мудах тие.
Алай умутум жангыды:
Жашайма, сени сую!

Кетме!

Сен кетсенг да,
Кечелей – кечем,
Кюнлей – кюнюм,
Ётер дуниям:
Бирде жилий,
Бирде жырлай.

Сен кетсенг да,
Барыр ёмюр
Алгъа. Жолда
Къууанчха да,
Жарсыугъа да
Тюбей-тюбей.

Кетме! Кетсенг,
Жюрек жарам
Сынтыл болмаз.
Кетме! Къайтсанг,
Отум алгъын
Кибик жанмаз.

Алма терегим

Алма терегим,
Бутакъларын кенгнге жая,
Жашил талада суюледиди.
Кёк чапырагъында – кюн,
Хар алмасында – кюн,
– Ийнакълачы мени! –
Деп тилейди.

Сыйлы къонагъы –
Булбул а,
Манга къарай, жарыкъ
ышарады:
– Ийнакълачы!
Ийнакълачы!
Ийнакълачы!– деп жырлайды.

Терегим а мени
Къызыл алмала бла сыйлайды,
Къара чачыма
Жашил жаулугъун къысады.

Кюн – бийикде,
Мен а – жерде.
Къалай жууукъбуз
Бир бирге!

Кюн – бетимде,
Кюн – кёлюмде,
Кюн – хар назму
Тизгинимде!

Кетип қаллыгъынғы билгенде

Жарсыдым, кыйналдым, жилядым
Къарны кёлге жаууп кёргенде.
Ма алай эригенди жаным
Кетип қаллыгъынғы билгенде.

Жаз башы эшикни къакъгъанын
Эшитмедим, сангырау болгъанлай.
Жулдузну жарыкъ жаннганын
Эслемедим – сокъур болгъанлай.

Чакъгъан терек кюл болгъанда,
Жарсымадың, ийнанмадың сен.
Жюрек жарам ачитханда
Дары-дарман болалмадың сен!!!

* * *

Жулдузлача жарый кёзлеринг,
Чапыракъ шыбырдау сёзлеринг.
Сюймеклик ийнакълай жанынғы,
Сен келесе, келесе манга.

Жолунгда ташлагъа абына,
Кёлюнде ишеклик къабына,
Тынгысызлыкъ бийлеп жанынғы,
Сен чабаса, чабаса манга.

Сен – бек ашыгъып келген атлы,
Ол жигит жюрегинг – къанатлы,
Мен сукъланмайма бир инсаннга,
Сен учаса, учаса манга!

* * *

Сукъланама билимли адамгъа,
Сукъланама ниети тазагъа.
Мен бютюн сукъланама анга,
Миллетин, юйюрюн сакълагъаннга.

Терк кетип барады жашауум...

Ашыгъаса, къутураса, черек суу,
Кюн да жокъ,
Кече да жокъ санга.
Сенича, терк кетип барады жашауум,
Кюн да жокъ,
Кече да жокъ анга.

* * *

Айны суратын ишлерме,
Кьошуп сабырлыгымы.
Кюнню кьюуатын ишлерме,
Къызгъанмай жарыгымы.

Ай да, кюн да тѣзсюнле! –
Бусагъатда нанымы
Ариу суратын ишлейме
Мен, къызгъанмай жанымы.

Кюз арты

Суу бойнунда кьоюп кетди
Кьол жаулугъун кюз арты.
Кѣл башына жайып кетди
Алтын сѣзюн кюз арты.

Кечми кьалды мени жырым,
Сени жетмей, кюз арты?
Кечми кьалды мени кѣзюм,
Сени кѣрмей, кюз арты?

Суу бойнунда сюелесе...
Мен турама сагъышлы.
Сары чачлы кеч суймеклик
Жууукъ этеди кышны.

Къалай кьалдым алай кеч мен,
Учуп жетермеми сени?
Сабыр кюйлю жомакъларынг...
Сары шинли эрттенинг.

Суу бойнунда кьоюп кетди
Айтыр сѣзюн кюз арты.
Кѣл башына жайып кетди
Сууукъ сѣзюн кюз арты.

« »

1957 жыл. Малкър халкыны асламы алыкъа андады – Къазахстанда бла Орта Азияда. Мында уа миллетни аты республиканы атына къайытарылганды, Нальчикни устазла хазырлагъан институту мурдорунда Къабарты - Малкър къырал университет къуралганды. Университетни филология факультетинде уа малкър тилни бла литератураны бѣлюмю да ачылганды. Бююнубюзю бийигинден къарагъанда, бу шартла кишини хазна тамашагъа къалдырмайдыла, аланы магъаналарын акъылгъа келтирип, эсенге алып да къорешмейбиз энди. Миллетибизни жокъдан баргъа къайытыуу уа, дурусун айтсакъ, ол затладан башланганды.

Да не. Бююнледе адамларыбыздан бири доктор ишин къоруулагъаны окъуна алай уллу тангкѣрдю этдирмейди. Тюрлю - тюрлю илмуланы докторларыны, профессорларыбызны бла академиклерибизни саны кѣп къалмай жюзге жетгенди. Алагъа энтта биреу къошулгъанына харкюнлюк шартладан биринеча къарап озабыз. Ол заманда уа илмуну кандидатларыны угъай эсенг, аспирантларыбызны окъуна санаргъа бир къолубузну бармакълары тамамлыкъ этип къоя эдиле.

Малкър адабиятына энтта бир жангы роман къошулгъаны ючюн да энди алай уллу къууанч этмейбиз. Жанакъайытны бла Къайсынны, Зейтунну, Элдарны, Алимни, Хасанни, Жагъафарны ол тюрлю чыгъармаларын китап тапкаларыбыздан алып окъуйбуз да, андан. Ол заманда уа миллет адабиятыбызда роман дегенни тюгел аты окъуна жокъ эди.

Акъай улуну ма бу чыгъармасы деген малкър халкыны интеллигенциясыны жангыдан къуралыууна, тюзюн айтханда уа, жаратылыууна жораланады. Чыгъармагъа Къулийланы Къайсын кесини ызындан келген тѣлюге айтхан ат берилип къалганды. Керти окъуна, бир бийик, кючлю, жарыкъ да толкъуннга ушап келген эди бу тѣлю. Бююн аз да экили болмай айтабыз: айтхылыкъ алимледен бла закый жазыучуладан, фахмулу артистледен бла уста жырчыладан «Жарыкъ толкъун» келтирген чакълы бирни не анга дер, не андан сора келген тѣлюледен бири ёсдюргеменди миллетибизге.

Тѣлюню бу керти да махтаулу жетишими къуру жерде кеси аллына ёсюп къалмагъаны «Жарыкъ толкъунда» толу ачыкъланады. Бу ишге Саидни бла Бертни, Керимни бла Къайсынны, Жанакъайытны бла Сафарны улду къыйыналары къошулгъаны да кѣргюзтюледди. Ишлерге да юйретедиле ала жашланы, борчларын да ангылатадыла. «Биз, – дейди тамата тѣлюню келечиси Алий

кесини сохталарына, – халкыбызны ниет-тин хазнасын ёсдюрюрге кюрешигенбиз, керек болганда уа, кюллубузгъа сауут алып, аны эркинлигин кюруулагъанбыз. Сизге уа жашау гюренинден тышына атылып, талай жылын жокълукъ къарангысында ашыргъан миллетни жангыдан жашау жарыгына къайытарыргъа тюшюп турады.»

Бу чыгъармада жазыучуну акъылында жаратылгъан адамла аз тюйюлдюле, анга кёре уа аны оюмунда къурашдырылгъан кёп тюрлю ишле да этиледиле. Алай чыгъармада жашагъанланы кёбюсю, не къадар ызлары, не этген ишлери, тюгел атлары окъуна тюрлендирилмей, ары бизни жашауубуздан кёчюрюлюп къалгъандыла. Аланы хар бирин да окъуучу кыйналмай танырыкъды.

Аны бетлеринден биринде адамла эртте унутхан, Аллах кеси окъуна тас этип кюйгъан жаханым Къумбелде къанга хурттакчыкъланы юслерине кёмюр бла харфла тюшюрюрге кюреше олтургъан сабийчиклени кёребиз. Бир кесекден ала жарыкъ кёллю, жылтин кёзлю студентле болурла деген умут, бу «мектепни» къурагъан Алийни кесинден сора, бир адамны акъылына келмегенди. Чыгъарманы ахырында уа ала, тенглерини бир къауумун да ол дуниягъа ашырып, ауур сагъышлы, терен акъыллы, бай сынаулу 65 – 70-жыллыкъ кишиле болуп жыйыладыла. Доктора, профессорла болуп. Халкъ жазыучула, Сыйлы кюллукъчула, Къырал саугъалагъа тийишлиле болуп. Арадан къорагъанланы да эсгердиле ала, таматаланы осуятларын да эслерине тюшюредиле. Болдургъан ишлерин таматала къачан эсе да бирде салгъан борчлары бла ёнчелейдиле ала, тамамланырларын сакълап тургъан жумушларын тергейдиле...

Атлауучла

Школдан «Акъылбалыкъ къагъытымы», аманни кебинден болса да, алгъанма. Адетли уа жалан жети жыл жюрюгенме школгъа. Жетинчини бошагъанымлай, тракторгъа жарты-кюрту юйренип, сабан сюргенме. Андан сора, кесими бек насыплылагъа тенг этип, аскерге баргъанма. Насыплы болгъаным а кёчгюнчюлени да адамлагъа санай, алагъа ышана башлагъанлары ючюндю. Аскерден къайтхандан сора салта бла таш тюйюп да тургъанма бир ауукъну. Угъай, тутмакъ болмагъанма, баш кечиндириуню бир амалы эди ол да. Ызы бла таш кесген бычыда ишлегенме. Окъуугъа уа, ма бу кыяма ишледе да уруна, кечеле бла жюрюгенме. Атлауучла деп алагъа айтама. Студентле юйюрюне кюшулгъанымы уа аягъым басхан атлауучладан бек игисине санайма.

Студентле жашагъан мекамда мен биягъында сагъынган 160-чы отоучкуну, ардаракълада сен да бек иги юйюрсюннген эдинг алайгъа, бираздан сора берген эдиле манга. Жазуу ишге албур болгъанымы алыкъа киши билмей эди. Сени окъуна хапарын жокъ эди андан. Кесими эсимде иш болмай тургъанлай, студент профсоюзуну таматасына айырып кюйдула да, бу байтамал мюйюшчюкню андан сора бердиле. Кюллулгъунг уллу, ишинг жууаплы. Студентле къатыш жашаргъа жарарыкъ тюйюлдю санга дегенни да ангылатып.

Бусагъатда уа сегиз ундурукъ эки тизгин болуп орнатылган уллу отоуда жашайма. Къарачайлы, черкесли жашла да бардыла биргеме, къабартылы, оруслу шуёхларым да бардыла. Не айтырса, бек ариу къазанлашып жашайбыз. Сомну-шайны болсун, ашны-сууну болсун, ортагъа салып къоябыз. Ол а сени болсун, кийимлени окъуна ол сеники, бу меники деп айыргъан адетибиз жокъду. Юсюнге жарасын ансы, кёлюнг ушатханны къапла да кет. Алай бара-бара кеси аллына жаратылып къалган, бузаргъа уа бирибиз да эниклемей журютген бир тёребиз барды: кийимлени малыракъларын суйген къызлары болганлагъа беребиз.

Алай айтханлыгъыма, манга уа гыр-мыр этгенлери да болады тенглерими. Мындан алда уа ол къанбузладан къайсы эсе да, аны айтдыргъа бир да аяма, чуругъун атып ургъанды да, сау ыйыккыны узунуна жауурунуму къымылдаталмай айланганма. Ала уа, ол былхымсызла, масхара этип, къогъузтуп турган болмаса, сени ачыгъанынги бла тыкъсыгъанынги къулакъгъа аллыкъмы сунаса? Сакълап бир тур!

Чибинлейме мен, чочуйма. Ичимден а айтама кесиме: «Бош чибинлейсе, шуёхум, бош чочуйса. Жанларында сокъур шайлары болмай, ушхуурсуз къалгъандыла, ач къарынлары гъурулдап, жукъу татыуун алалмай чыкъгъандыла жашла тангнга. Сен а, ол ачыуларыны юсюне, жазыу этеме деп, кече белине дери чыракъны жандыргъанлай.»

Не ары-бери деселе да, урушхан-ургъан окъуна эте эселе да, бу жазыу бла кюрешгеними уа бек жаратадыла шуёхларым. Кёчгюнчюлюкте тилсиз, сангырау да болуп ёсген жашны былай жутланып къадалгъанына къууанадыла. Жокъдан баргъа бурула келген миллетине, аз-кёп болса да, бир зат къошар эсе уа деп ышанадыла, баям, ала.

Окъуу сабанын биринчи баразасын тарта барабыз. Боюнса кётюрюрге, баразыда журюрге да энди юйрене турабыз. Бир бирибиз бла адамча танышып окъуна туюлюбюз алыкъа. Нёгерлерим жатхандан сора да иги кесек олтуруп, алай кирген эдим озгъан кече тёшегиме. Къагъыт-къалам мюлкюму да стол юсюнде къоюп.

Отоубуз дауур-дуурдан толгъаны бла окъуна уянганма. Кёзлени уа ачмагъанма. Жуургъанны башыма тартып къойгъанма. Дерслени биринчи сагъатларына бармай къалыргъады муратым. Муратым? Да ким сурарыкъ сунаса сени муратынги бла умутунгу! Сагъит мени чибижиме бир къатылсын ансы, сау кюнню аузуна суу алмай да турсун, жуургъанымы сыдырды да, бир жанына быргъады. Мынга уа суйсенг чибинле, суйсенг чочу, шо жугътур къулагъына жел къакъгъаннга кёр-мез. Ууакъ-ууакъ кюлюр да къояр.

Башха амалым жокъду – къопдум, кийиндим. Къагъытларымы жыя башласам, бири жокъ. Алимни юсюнден, аны жигитлигин айтып жазгъан назму думп-тас. Кёлден билеме да, бир уллу къайгылы болмадым. Ол кюн окъуна къагъытха тюшюрдюм, жерине салдым.

Кюнлени бир кюнюнде малкъар адабиятны дерсине жыйылабыз. Устазыбыз Хадис, иги танымагъанла бир гурмук, былай бир туюмчекли адам сунадыла муну. Кеси уа болмагъанча огъурлу кишиди. Къаштуйюрек кёрюннгенлигине, ич жарыгъын тышына бошлап къоймайды ансы, оюнчу-кюлкючу да адамды. Жаш-къушланы тегерегине жыяргъа бек ёчдю кеси да. Бизни бла бирге олтуруп, бизден бирибиз болуп къалады.

Сыра да тартыр, ол угъай эсенг, бизни бла, лакъырдалары-чамлары бла ма былай чегисиз этип къояды.

Бир заманда этмеучюсюн этип, бир жарыкъ болуп кирди бу жол Хадис. Саламлашханы да былай бир энчи ауазгъа салынып эшитилди. Ич халларын хазна сездирмеучю къылыгъын къайда эсе да къоюп келди, къысхасы, бу жол Хадис. Эки кёзюнден къууанч жарыгъы тёгюле, эринлери ышарыргъа хазырланып. Устазыбызны бу тауушлукъ тюрлениуюн барыбыз да кёрдюк, къууанган да этдик, не сёз барды, анга. Сылтауун а билмадыкъ.

Сагъит мени къатымда олтурады. Дерсге киргени бла, толусунлай анга берилип къалыучуду бу жаш. Бош заманыбызда тыйылып болмаз, бирибизни урур, бирсибизни чимдир. Къызланы жашлагъа юсгюрю, жашланы къызлагъа къогузтур. Кеси уа, не ары, не бери къатышмагъанлай, ууакъ-ууакъ кюле, туурадан къарап турур. Бу жол а, сылтауун билмейме ансы, не эсе да бир тынгысызлыгъы болгъанын кёрюп турама.

Устазыбыз кирир-кирмез, аны келирин сакълай кёре эдим Сагъит, мени аякъларымы да малтап, аны аллына чабып кетди. Ызындан ачыуланып къарадым. Не сёз барды, устазыбыздан къарыу тапмадым ансы, ызындан бир исси сёз быргъап да чёкдюрлюк болур эдим кёлюмю. Да не? Кечесинден окъуна жау сюртюп, ариу жылтыратып къойгъан чурукъларымы халек этип кетгенди ол былхымсыз!

– Чыкъгъанды, Хадис! Кёремисе? Басмалагъандыла! – Бара-бара, газетин ачды Сагъит, стол къатында устазны аллын тыйды. – Къысхартхан иш да этмегендиле кесин а! – газетни бир бетин Хадисни кёз аллына элтди.

Сагъитни къолундагъы газетге да кёз жетдире, столуну артына ётдю Хадис, олтургъан а этмеди. Кесини газетин ачды. Газет бетине къарагъанлай бираз сюелди Хадис. Кёзлерин, сейирге къалып, не бола тургъанын а ангылаялмай олтургъан студентлеге кётюрдю. Аланы юслери бла учхалата келип, къарамын мени юсюмде тыйды устаз, аз-маз ышармыш этгенча да кёрюндю ол, ызы бла уа алайда сюелгенлей тургъан Сагъит таба бурулду:

– Кесим окъурма деп келе эдим. Алай, къарайма да, сен хазырланып келгенча кёрюнесе. Кесинг да, кёлюнг уллугъа кетип къалмасын ансы, назмуланы ариу окъуучуса.

Кёзлени жандырып, къулакъланы сагъайтып, барыбыз да Сагъитге къарадыкъ. Бизни таба бурулду Сагъит, эки кёзюн жумгъанлай бир кесек сюелди. Сора, алай боллукъду деп шо бирибизни эсине келмей тургъанлай, мени тукъумуму бла атымы айтып къойду. Тенглерим къалмай мени таба къарадыла. Мен а, биягъы къанбуз шуёхум башымы кюлкю отуна атады деп, сагъайдым.

Сагъит кёзлерин ачды. Былай бир энчи акъырынлыкъда кётюре, газетни кёз аллына элтди. Бу чакъда бирсиле кеслерин не халда тутханларындан хапарым болмады мени. Ол угъай эсенг, кесими халымдан билгеним да жокъду – тас этип къойгъанма кесими.

«Байсолтанланы Алимни эсгертмесини къатында этген сагъышла-рым.» – Бир къалыны, бир терен ауаз, болмагъанча бир хычыуун жылыу да ичирип эшитдирди бу сёзлени. Кесими назмуму атын билмейми къоярыкъ эдим. Ол эрттенликде аны табалмай кетгеним эсиме тюшдю, анга кимни «хыянаты» тийгенин да билдим былайда.

Бююн да унутмагъанма ол назмуну. Алай аны «назмугъу» ючюн туююлдо эсимде тутханым. Чий эрикни чайнагъанча, бир жыйырыла, бир чачыгъа окъуйма аны. Ол кюнню дерсибизди, шухларымы бла устазыбызны алайда этген кыуанчларыды аны унуттурмай тургъан ансы.

Жазгъан а университетте келиримден иги да алгъа этгенме бу назму кибики. Эртте, Къазахстанда болуп, бир китап окъугъан эдим. Къазахлы жаш Бегелдин улу Талгъатны юсюнден айтыла эди ол китапта. Лётчик болганды бу жаш. Фашистлени эл бла бир самолётларын агъызып, Совет Союзну Жигити деген атны алгъанды. «Игисагъан таулу жаш болса эди ол!» – деп, нечик термиле эдим мен. Бизни андан да тауушлукъ лётчи-гиз болганын билмегенлей. Назму жазарыкъма деген акъылым а, хоу бир да, жокъ эди. Къалай эсе да кеси аллына болуп къалгъан эди бу иш. Алимни эсгертмесини къатына келгенимлей.

Шайыр, жазычу болалырма деген базыныулугъум жокъду. Хоу бир да, дейме ичимден, аллай бийикликке кётюрюлюр къарыу къайда манга! Алай бу журналистиканы алашасына иер-жюген салыр умутум а жюрегими жылытханлай турады. Муну юсюнден Сагъит шухума бир сагъынмай къалай тэзалыр эдим. Мени акъылым да ары таба бурула башлагъанча кёрюнеди деп къойду ол а.

Кюнлени биринде, дерсинден къутулгъандан сора, мени бир жанына алды Хадис. Андан-мындан хапар сорду, ахырында уа бир уллу магъана бермегенча айтып къойду: «Жетиш улу излейди сени. Эрттенли да селешгенди. Барып анга бир жолукъ», – деп.

Жетиш улу газетни баш редактору болганын билеме, таныгъан адамым а туююлдо. Къуандыргъан да этгенди муну чакъыргъаны. Ойнагъанмы этесе, газетни баш редактору кеси излейди! Бирси жанындан а башымда бир тынгысыз сагъышла да къозгъалып къалгъандыла. Къоркъгъан окъуна этеме салып барыргъа. Ишими болушун, кесими халымы да айтама биягъы Сагъитте. Ол а: «Тели болма! Бусагъат окъуна барып къал! Кимни болса чакъыра айлана болмаз газетни баш редактору! Ким биледи, насыбынг тута тура эсе уа! – дегенни салып къойду. – Жазгъан затларынган бирин-экисин ала бар. Сени бу тана кёзлеринге къарап ашырыр ючюн излемейди ол», – деп да эсгертди Сагъит. Унутуп къойгъанма ансы, Хадис да айтхан эди аны уа.

Барама. Боз булутла, таулу ынна, суудан чыгъарып, чалы юсюне жайгъан жабагъылагъа ушап, суулары агъа тургъан ауур зыккыларын энишге-энишге салындырып, жер башыны бла кёк тюбюню арасын толтургъандыла. Аладан юзюлген сууукъ тамычыла мангылайымдан ёшюнюме, желкемден боюн аркъама саркъадыла. Мен а барама.

Барама. Бу зыккыл булутла да алай эриши кёрюнмейдиле бююн манга, аладан саркъгъан тамычыла да алай сууукъ тиймейдиле. Жолну бирси жанына ёте, машина тюбюне тюшерге аздан къалгъанымы эседим. Шофёрну анамы махтагъан ауазын да эшитдим былайда, ол юсюме балчыкъ сууну чачдырып кетгенин а билмедим. Кесим а барама.

Барама. Ма былай къанат битгенча болуп. Аягъым басханны кёзюм кёрмей. Анда болуп, гитче заманында, ол Алий деген киши бир айтхан эди: «Къоркъма сен, къарындашчыгъым, санга да битерле аллай къанатла», – деп. Аны да эсиме тюшюре, кеси кесиме шыбырдай: «Да мени бусагъатдагъы халым туююлмюдю Алийни «къанат битип» дегенини

магъанасы!» – абынама, учхалайма. Эски чурукъларым бла кир кёллени кёнчек бухчакъларыма чачдырама. Кесим а муштухул барама.

Барама. Булутла да жокъдула мени кёгюмде. Аякъ тюбюмде балчыкъ да жокъду. Кюн жылыды, жарыкъды. Кёзлерим а излейдиле-къарайдыла. Кёзлерим а тинтедиле-къармайдыла. Не излейдиле мени кёзлерим, тынгысыз нек къарайдыла? Хауаны нек титедиле кёзлерим, жерни нек тарайдыла?

Барама. Дуния жап-жашил. Чум да, тукъузгю да чагъып. Жашил къанатлы чыпчыкъчыкъ чум бутагъында. Ары бурулуп чюююлдейди ол, бери айлануп чюююлдейди. «Мен жаннет чыпчыгъыма, – дейди ол. – Мен насып къанатынгма», – дейди. Къанатлары накбут-налмас болуп жана, тёппесинде топпанчыгъы уа – окъа бёркчюк. Эки кёзю – чыкъ жибитген дугъумчукъла. Кюн жарыкъгъа булгъайды къуйрукъчугъун... Сабийлигимде тюшюме келген алдау суратмыды бу, кёз аллымдан кетмей тургъан жарыкъ умутуммуду? Муштухул барама.

Ыхы. Келдим. Ма бери бурулукъма. Бу ауур эшикни ачарыкъма.

Онг къолума бурулдум. Эмен эшикни ачдым. Арсар бола, ичине атладым. Къарангы. Къалын къарангы. Кеси уа бир сууукъ, бир мылы!

Экили болгъаным аны ючюндю. Тохтадым. Жомакъдагъы эмегенни жангыз кёзюне ушайды бу чыракъ. Жарыгъы жокъду аны. Кесини тегерегинде бир такъыр гюренчикге боз бет алдыргъандан кёпге кючю къарымайды.

Бир кесекден къарангы аз-маз жукъарды. Жукъаргъанча кёрюндю, алгъынча ауурлай, мылылай да къалды ансы. Алай болгъанлыкъгъа, аны эсге алгъанмы сунаса мен? Къайда-къайда! Атлауучлагъа кёзюм илингени бла таукел болдум, алгъа атладым.

Семитден къююлгъан ауур атлауучла. Кеси ёмюрлеринде юслерине кюн жылыуу урмагъан таш атлауучла. Сууукъ солуулары ма былай бардух-бардух бурулуп киредиле кёнчек бухчакъларынгдан бла женглерингден. Къоюнунга да киредиле бу шыты «бардухла», боюнунга да чулгъанадыла. Сырт теринги къалтырата. Аркъа жиклеринги къурушдура. Сора кеслери да бир учхалауукъладыла бу атлауучла, бир шытыладыла.

Алай ол ишмиди! Ич хуржунумдагъы къагъыт чулгъамдады ишни башы. Жюрегиме жарыкъ, жаныма жылыуу бере келеди ол. Умутума къарыу бере, къанатымы таукел кере келеди. Баргъаным энишгеди. Жер юйге тигелете барадыла атлауучла. Мен а бийикден-бийикге кётюрюле баргъанча сеземе кесими. Аякъларым бла кёк бийигине, жулдузла дунясына миндирлик басыхчыны атлауучларын санай баргъан сунама.

Атлауучла бошалдыла. Эшикле, эшикле. Ыхы. Мен излеген эшик ма буду. Эшик сабына арсар бола узалдым. Энди кесиме тартыргъа керекме. Керекме, тарталгъан а этмейме. Биягъындагъы таукеллигим тауусулуп, тас болуп къалгъанды. Алай тургъанымлай, мени насыбыма, эшик кеси ачылып къалды. Ачылгъанда да, мен мурат этгенча, бери угъай, ичине къайтарылып кетди эшик къанга. Эшикни ачылгъанын кёрдюм, элгеннен да этип, артха секиргеними билдим. Босагъа тийресинде уа киши да жокъ. Элгеннгеними, артха къачханымы адам кёрмедим деп къууандым. Да сора неге уялдым быллай бир дедим, кесиме ичимден кюле.

– Хош кел, ахшы улан, жууукъ бол! Сен уялыр адам жокъду мында. Сора юйюбюз да къонакъгъа къаштой болуп побеучюледен пюйюлдю. – Алгъа

былай бир хычыуун жарыгы болган, кёл да этдирген ауазны эшитдим: «Бу ауаз. Мен муну биринчи кере туююлду эшитгеним. Кимни ауазыды бу, кьайда, кьачан эшитгенме мен муну?» Ызы бла аны айтхан адамны да, кьалын чарсны ичиндеча, мутхуз кёрдюм. Кесим сынамагъан болсам, апчыулукъдан адамны кёзлери былай кьарангы этедиле деп ийнаныр амалым жокъ эди. Кьонакьбайны ауазы болушду дейме, биягьында кёзлериме ау болуп жабылган чарс мычымай эриди, аллымда сюелген кишини бетин ачыкь кёрдюм. «Бу кьууатлы бет. Сора бу сагьышлы кёзле. Кеслери ышара-жарый, теренде уа сабыр сагьышы кьалын уюп. Кьайда?.. Кьачан?..»

Кьарамым, андан сора уа эсим да, тазаланганча болуп кьарадым аллымдагына. Кьонакьбайым келбетли, таза кьанлы адам болганын акьылымда белгиледим. Бу кишини ауазы да кесине ушай кёреме дедим ичимден. Бир жанына атлады кьонакьбай, базыкь бармакьлы улуу кьолун манга узатып, ауузу бла айтхан «жууукьболуна» болушду. «Кел, жигит, кир юйге. Эр кишиге асыры уялчакь болургьа жарамайды», – деп да кьошду ол.

Кьонакьбайым ишчи жери таба бурулду, мен да, кесими кьолгьа алып, аны ызындан кьысха болдум. Кенг жауурунлары бла бёкем агьачы бираз урлайдыла ансы, бийик ёсюмлю кишиди аллымда барган. Улуу, ауур адамды. Танг кесек жыл да кьууалаган. Жюрюшюне кьарасанг а, бир женгил сюекли жаш сунуп кьоярыкьса.

Улуу, ауур столуну аллында орнатылган женгилирек, алашаракь да тепсини кьатындагы шинтикге олтуртду мени кьонакьбай, кеси уа, бираз кьыйналып сугьула, ишчи жерине олтурду. Столуну юсюнде тизгинсиз чачылып кёрюннген газетлени бла кьагьытланы башха-башха этип жыйды. Хар затны жер-жерине салгьандан сора, кьарамын манга кётюрдю. Башымы ичинде кёк жашнагьанча болду бу чакьда. «Да бу уа Алий кёреме да!» – дегенни кесиме тауушсуз кьычырдым.

Жетиш улу кесин алгьа берди, мени бетиме ышанлап кьарагьанча кёрюндю. Бир зат айтыргьа да эникледи ушайды ол, айтхан а этмедди.

Айтыргьа башлагьан сёзюн артха жутдуруп кьойган мени кьарамым болганын арта билдим мен. Ауузуму, кёзлерими да бирча кергенлей кьалып тура кёре эдим кесим. Бу халымы эслегенимлей, кьарамымы Алийни бетинден кьачырдым, стол юсюне бош затлача атылып турган кьолларыма кёчюрдюм аны.

Газетни баш редактору, бу Жетиш улу деген, ол мен таныгьан Алий болганына энди ишексизме. Мен шашмай таныгьанма аны.

Кьалай танымаз эдим сабийлигим жаны-тини Алийни! «Огьурлу кьонагьыбызны» нечик танымаз эдим! Мени ат белине биринчи кьондургьан адамны танымай а! Ол а, не бек ышанлап кьарады эсе да, таныялмады мени. Аллында олтурган токьбет кьарамыйыкьны бла ол замандагы тыкыртабан суужиликни бирге кьошалмады.

– Охо-охо. Аны бара-бара тюшюрюрбюз эсибизге. Бусагьатда уа, – сагьышы мутхузландыргьан ауаз бла айтды Алий, – бусагьатда уа, адамла бизге кьуру кьоллу келмеучюдюле, сен да келтирген болурса бир саугьачыкь. – Ышармыш этип кьарады. «Турады биягьынлай. Кюлгени окьуна тюрленмегенди», – дедим кесиме.

– Да небилейим. Саугьа деп айталлыгьым жокьду. – Арсарлы бола, ич

хуржунума узалдым. – Хадис былай айтхан эди... – кыагыт чулгъамымы чыгъардым. Къоркъгъанданмы, кыуанганданмы – билмейме, жюреги ми кыалтырагъаны кыолума да кечюп, алай чыгъардым кыагытларымы. Ичинде жаны болгъан бир кыарыусуз затныча, аны ачытхан иш этерме деп къоркъгъанча, алай сакъчыкъ салдым чулгъамымы стол юсюне.

Алийни аллына жуукъ салмагъан кере эдим кесим а, ерге кетюрюлюп, столуну юсю бла да узалып алай алды ол. Алай алды да, жерине олтурурдан алгъа кезюме энтта бир кыарады:

– Биягъында да бир айтханма, жигит, уяла билгенни хатасы жокъду. Адамны бек иги илишаны окъунады уялмакылыкъ дегенинг. Алай аны жери, мардасы да барды. Озгурлу уялкакылыкъдан хайыр болмайды. Эр кишиге уа ушагъан да этмейди мардасыз уялуу. – Ауурлугъун шинтигине бошлады Алий, кыарамын мени юсюмден алмай энтта бир кесек турду. «Шекли уа болгъанды, алай...» – дедим ичимден.

Чулгъамны ачды Алий, кыагытланы тап жыйышдырды, кыолу бла ышып тюзетди. Кыарамын мени жазыуларыма кечюрдю. Алий, юйренчек кыолу бла излеп, столну ары кыйырында тургъан кезлюклерин алды. Кыарамын кыагытлада тутханлай салды аланы бурун сыртына. Мени уа жаным тамагъыма тыгылды, солууум тыйылды. Акылы-эси бла да мени жазыуларыма берилгенлей бираз олтурду Алий. Мени унутуп кыйду ушайды бу киши деп келди акылыма.

Алий кыолун кыаламына узатды. Аны да кыарамагъанлай тапды ол.

– Ыхы-ыхы. Не да болсун, жигит, бу жазыу ишни атып кыйма. – Алай селешди Алий, мени таба уа кыарамады.

Бурун жютюсю кыагытха жетер-жетмез тохтап, Алийни кыаламы сын кыатханлай бираз мычыды. Сора, жан киргеннге ушар, акырын-акырын кыымылдай башлады. Мени уа ичими къоркъуу алды. Кыагытымы уясындан тюшген кыарылгъач балачыкыгъа ушатып кыйдум нек эсе да былайда. Алийни кыолундагъы кыаламны уа уулу тили бла ол кыарыусуз жанны жаный тургъан жилиннга. Ма алай жаным ауруп кыарадым кыагытыма, Алийни кыаламы уа, бир затны эсге алмай, кыагыт бетинде шайтан тепсеу этип тебиреди.

Азмы олтурдум кыаламны бу «кыанлы» оюнуна кыарап, кепмю олтурдум, бир заманда тюп жютюсюн кыагыт бетине чанчып тохтады ол. Кыалам сын кыатханлай, мен да анга кыарап бираз турдукъ. Кыалам жеринден тепмегенден сора, мен кыарамымы Алийге кетюрдюм. Кыарасам, ол да эки кезюн мени бетиме тюйреп олтурады. Бир зат айтмайды Алий, шо кезюн-кыашын кыымылдатып окъуна билдирмейди бир зат. Мени мыйымы уа жууапсыз соруула чанчырадыла.

Сакълайма, адыргылы кыарайма: «Ма бусагъат ауузун ачады Алий! Ма бусагъат не эсе да айтады! Ма кыагытларымы, ол базыкъ бармакылары бла алып, гысты этди. Бияры быргъарыкыды аланы бусагъат! – Кыагытларым хауагъа кыалай учарыкылары кезюме керюндю. Солууум тыйылып, жюрегим тохтап кыалыргъа жетип кыарадым Алийни кыолундагъы кыагыт гыстыгъа.

Мени бушуулу халымы кердю Алий. Жазыкысыннганы ышармышында билине кыарады манга. Кыарамын мени бетимде тутханлай, кыагытларымы, кыйырларын стол кыангасына да кыагып, тапчыкъ жыйышдырды ол.

Ишибиз ахыр чегине жетгенин билгенме. Ол игилик бла бошал-мазлыгына кесими ийнандыргъанма. Ич ёзегими уа къатыракъ тур-таргъа кюрешеме. Бу халда тургъанымлай, къагъытларымы кесиме узатып къоймадымы Алий! «Да не! Билмейми эдинг да былай этип къоярыгъын?» – жюрегими адыргысына былай жууапладым ичимден. Къолуму уа, арсарлы да болуп, къагъытларыма узатдым. «Этерин этди, ангылатырын ангылатды, – дедим кесиме. – Къагъытларымы алып, кетиу керекди энди.»

Къагъыт гыстыны тюп къыйырына бармакъланы илиндирдим, артыкъ хыны болмазгъа кюреше, кесиме тардым. Мен тартдым, Алий а жибермей тохтады. Соруулу халда къарадым Алийни бетине. «Къайтарып айтама, жигит, хатанг жокъду. Жазыу ишинги къайда да атып къойма!» – муну экинчи кере да эсгертди Алий, къолун къагъытладан айырды.

Къагъытымы бетинде Алийни къол ызларын жууукъдан къарап игирек кёрген болур эдим, алай кёргеним бла уа, сёзсюз, бетими жыйыргъанма. Аны ючюн болду Алийни бу ышаргъаны. Манга бир бек къыйын тийди аны бу ышарыуу. Къагъытларымы былай къызыл-ала болуп кёргенимлей, Алийни «хатанг жокъду» дегенин хыликкягъа санап къойгъанма. Аны юсюне бетиме къарап ышармыш да этгени уа манга кёлюн кенгдиргенча кёрюнюп къалды. «Угъай-угъай! Бу ташха экинчи басмазча этмез эдим да сени уа!» – дегенча.

Не айтырыкъ эдим да, не этерик эдим, анангы эфенди тутса, кимге тарыгъырыкъса дегенлейди ишим сора. Эриними къагдым. Тилими тыйдым. Ичимде гюрюлдеген ёртен а бой салмады, акъылымы къатышдырды да къойду. Къагъытларымы, ма былай хурттак-хурттак да этип, юй тюбюне быргъап кетерге кёп-кёп болдум. Алай, биягъы уялмаз кезиуом, ауузлукъ салдым бу жол да кесиме.

Ким биледи, кесим къыллы къалгъан болсам, быллай чакъда ичимдеги ибилисни тыялырмы эдим мен? Ибилисим шо башын ёрге атханлай, Алийни сабыр ауазы эшитиле башлады.

– Тилинг къарысузду. Мен сюйгенча иги айланмайды алыкъа тилинг. Сора сёз мишегенинг да, уллу иште айып жокъ, бек жарлыды. – Алий, биягъы мени бетим тюрленди дейме, сёзюн бёлду. Жумушакъ, алай а ауур сагъышлы ауазгъа кёчдю. – Да сизде уа не гюнях? Ана тилинде шо бир дерс алмагъан тёлю. – Къонакъбайымы кючсюннгени эшитилди.

Тыкбил болгъанлай бир кесек олтурду Алий. Отоуну узакъ мюйюшюне чыракъ кетип тургъан къарамын, эс жыйгъанча болуп, манга бурду:

– Охо да... Ол затланы чайнап биз табарыкъ жокъду. Ишлеу керекди! Зарфчы къызлагъа элт къагъытларынги. Сакъла да, бу къолундагъылыны биргенге ала бар. Мен тюрлендирген жерлерине акъыл берип къарарса.

Урходук баса, суууй баргъан умутум Алийни бу айтыуларындан жылыу алгъанча, тиргизиле башлагъанча кёрюндю, артыкъ бек жарымагъанлыгына, кёлюм бираз кётюрюлдю. Таматаны айтханын толтурур акъылда ёрге къопдум. Былайда уа мени бла тенг Алий кеси да къобуп къалды. Алай этер деп турмай эдим мен. Бу деу кишини, таулула айтыучулай, уллу башы бла манга хурмет этгени уялтханды мени. Былайда анга бир ёзден сёз айтыргъа борчлу болгъанымиз сездим. Жаркъмаларыкъ да болур эдим бир затла, мен кесими хазырлап бошагъынчы, Алий сёлеше башлады ансы.

– Жазыу эте, сёз бла ишлей билген адамларыбыз болмагъанлай, газетни бек кыйналып чыгъарабыз. – Стол артындан бери атлады Алий. Мени къатыма келди. Ол манга ёргеден, мен анга энишгеден къарап сюелдик. – Кесинг да бил, нёгерлеринге да айт, сизгеди ышанганыбыз.

Да мени уа не затыма ышанырыкъса деп келди бу чакъда кёлюме. Бетинде шо бир сау жери къалмагъан къагъытыма тюшюрдюм къарамымы. Бу жол да билди бу адам мени акъылымдагъын.

– Билемисе, къарындашчыгъым, – кесини ауур къолун мени инбашыма салды Алий, – бу хапарчыгъынгы бир жерине къол тийирмей басмалап къояргъа да боллукъ эди. Алай, къарагъанынглай билликсе, бу сёз дегенинг бир бош зат туююлдо. Жаны, ич солууу да, ёню, тюрсюню, татыуу да болгъан бир тауушлукъ затды сёз. Къаманы жютюлюгюн бла къатылыгъын, тейри къылычны ариулугъун бла жумушакълыгъын да юсюнде жюрютген бир анкъытлыкъ затды сёз!

Кюмюш жауун

Кёкде жулдузла сени кёзлеринг бла къарайдыла манга. Чакъыра, терилте, термилте. Кёзюме биринчи къарагъанында ангылагъанма аны. Толгъан айдан сени нюрюнг тёгюледи юсюме. Дунияма кюмюш сууун ичирип. Жашаууму жомакъ этип. Мени биринчи ышарыуунг бла саугъалагъан ууахтынгда кёргенме аны. Тауладан къатылгъан жашил сериуюн сени хычыуун солууунг болуп сылайды бетими. Отоуумда уя салгъан къарылгъачла да сени ёнюнг бла айтадыла сюймеклик жырларын.

Къайдаса ансы, бар болгъанынга уа ишекли туююлме. Сени кёз къаматхан, мени дайым кефейтгенлей тургъан кюн таякълы сыфатынг, бар болмасанг, былай шарт кёрюнюрмю эди да манга? Сен ахшы умутлу тюшлерими жарытмагъан бир кечем, сен жюрегими къобуз этип жырлатмагъан бир кюнюм жокъду.

Кече тюшюмде да сёлешеме сени бла, кюндюз тюнюмде да ушакълашама. Сен да сёлешесе манга. Сорууларыма жууап бересе. Ариу сёзле айтаса. Сорууларым дегенлигиме уа, жалан бир сорууум барды санга: «Сен мени сюемисе?» «Сюеме», – дегенинги ауазгъа салып айталмайса сен. Кёзлерингде окуйыма соруууму жууабын. «Къайдаса сен?» – дегеним а ичимде къалып къалады. Сен дайым биргемесе да, андан.

Хар адамны кёкде бир жулдузу барды дейдиле. Алаймыды, туююлюдю – билмейме. Алай болса, кесими жулдузуму кёрюр эдим мен, минг жулдузну арасында таныр эдим аны. Хар адамны да барды бир жыры – ма буду мен ишексиз билген. Кесими жырымы иги таныйма да, анданды муну айтханым. Мени жырымы сёзлери, макъамы да бирсилени жырларына ушамайдыла. Бир башха адам айталлыкъ туююлдо мени жырымы. Ёз жырымы жалаанда кесим айтама. Кесиме айтама.

Сенсе мени жырымы биринчи сёзю. Мени жырымы ахыр сёзю да – сен. Сенсе жырымы назик макъамы. Жырымы чууакъ ауазы да – сен.

«Сюеме сени!» – дейме мингинчи кере. Олду жырымы бир къанаты. «Сюеме сени!» – дейдиле кёзлеринг. Жырымы экинчи къанаты уа – ол.

Сен таныгъан студент отоумда кесине уя салгъан къарылгъачха ушаш, жюрегимде юйленгенди бу жырым. Огъесе мени жаныммыды ол? Жырым бла жаным... Жаным бла жырым...

Жырым да излейди сени. Сенсе жырымы жаны. Жаным да кюсейди сени. Жанымы жыры сенсе. «Сен жокъса!» – дейди бир ауаз жырыма. Жырым ийнанмайды анга. Жаныма: «Сен жокъса!» – дейди ол ауаз. Жаным къатына къоймайды аны.

Алан, бу жюрек дегенибиз, керти окъуна, бир къужур зат кереме! Боллукъ затны жюрек алгъадан сезип къояды дегенлерине ийнана башлагъанма. Кертиге бекден-бек ушата барама бу айтыуну. Сезимдеди жюрекни кючу. Нени да болсун, ичине алып бир сезди эсе уа, бу былайды дегенни бир салды эсе уа, сора сау кереим. Бир да аяма алайдан тайдырыгъа.

Акъыл а алай туюлдо. Хар бир затны энчилеп алады акъыл. Ары буруп, бери къаплап да къарар ол, титер, тинтир. Тюрсюнюне, ауурлугъуна да буруп эсин. Сууукъмуду-жылымыды деп да кереюр. Сора, бир кишини сейирине да къарамагъанлай, биреуге бет эте, бирсине жазыкъсына турмагъанлай, къарагъа – къара, акъгъа – акъ дер да къояр.

Болмазлыкъ затдан умутлу этмез, боллукъ ишден да тюнгюлтмез. Къургъакъ тергеу. Сууукъ эсеплеу.

Сора къуру даулашханлай турадыла бу экиси. Жюрекни бла акъылны арасында жарашыулукъ хазна болмай кереме.

– Алан, бизни бу насыпсыз иебизге жан аурутхан адет нек жокъду сенде? Дунияда болмагъан затны излетип. Жокъну къалай табарыкъ сунаса ол? – бу акъылымы ауазыды.

– Биринчи айтырыгъым: ол бизни угъай, бизбиз аны иелери. Айтдырмай къоймай эсенг а, жанынга тиймесин, аны да, сени да иегизме мен. Къайры десем, ары жортурукъсуз, нени десем, аны излерикиз.

– Охо-охо! Сен айтхан болсун. Жортургъан, излетген да эт. Кезге кереюрча, къолда сезилрча бир хакъ затны ызындан болдур дейме. Сен а...

– Мен а не?

– Жокъну ызындан сюрюп айланаса муну. Барды дегенни айтып...

– Башлагъанса биягъы сен. Барды дейме мен а. Уо, барды, алан!

– Да... Аулакъда жел да барды. Кесинг бир къууулурму эдинг аны ызындан?

– Мен аны агъачын-ёсюмюн, къашын-кёзюн да кере турама. Ол угъай эсенг, солуууну жылыуун, чачыны дух ийсин окъуна сезип турама мен. Сен а: «Ол жокъду», – дейсе!

– Тохтачы алай. Сабыр болчу. Ол бусагъатда санагъан затларынгы бир шарт адамны юсюнде бир ызгъа керегинг иш болгъанмыды?

– Кёрмей а! Не кече тюшюмде, не кюндюз тюнюмде кетмейди кез аллымдан!

– «Кече тюшюмде», «кюндюз тюнюмде». Да кереген а тейри къылычны да этебиз. Аны алай омакъ жасагъан бири биринден ариу бояулары да керебиз. Къууанабыз анга, терилебиз, алай...

– Сора уа, сора?

– Ол сени кезлеринги къаматып тургъан сыфат да, тюз анга ушаш, хауадан бла кюн таякъларындан къуралгъанды дейме.

– Сен не да айт, мен а билеме: ол барды!

– Ха-ха-ха! Бар сора, ал тейри кылычны. Бир ариу боюнлукъ боллукъду кеси уа, чулгъа боюнунга!

– Сен акъылса. Бузча сууукъ, ташча къаты бир затса сен. Мен а жүрекме. Тас этгениме жарсы, тапханыма къууана билген, исси сезимли жүрекме мен.

«Ол барды. Излерикме. Табарыкъма!» – Ма былайды жүрекни тебию.

Той майданларына да жүрюйме мен, кинолагъа да къарайма. Музейлеге да салама жолуму, китапхананы да унутуп туююлме.

Кинону сагъынганымлай, тюнене ингирде бир иги кино кѳргюзт-дюле. Иги дегеним а не ючюндю? Анда бир кызы бар эди да! Кино нени юсюнден болгъанын айталлыкъ туююлме. Ол кызы турушумлай ичине жутуп къойгъанды мен насыпсызны. Араб жанындан болур эди дейме. Жомакъда айтылгъанча, къаракѳз, акъмангылай. Кеси уа къара кѳзлюкле да салып. Не шатыклыкъ бар эди, таланган, анда, не татлылыкъ сезиле эди! Ма былай ауузунга къап да къой.

Кино бошалды. Акъылым тюз ишлеген болса, юйюме эди барлыгъым. Ары бара тургъан суна болурма, баям. Алайлай эки орам айырылгъан къарангы мюйюшден бир даурла чыкъдыла да, иш этип туююл, не этгеними билмегенлей, ары таба кетип къалдым.

Тогуз-он жаш гюрен туруп, ортада уа экеулен жагъалаша кѳрюндюле. Кимлесиз, не юлешесиз дегеним иш болмады. Гюрен ичине атдым кесими, туююше тургъанланы араларына сугъулдум. Ангылай болурса: айырыргъа керекме бу былхымсыз адакъаланы. Ала уа, къантулукъла, экиси эки жанымдан алып тохтамадыламы! Бири ары ашырды мени, экинчиси артха учурду. Ала букъуму бираз къакъгъандан сора уа, гюренден тышында тапдым кесими.

Не этерикме, къайсы орамны эсе да аллым бурулгъан жанын тутуп, ѳнчелей башладым. Башымы ичинде, мыйымы бир терен мюйюшюнде жаратылып, кюлкюге ушагъан бир тауушла чалына башладыла къулагъыма уа. Айхай, былай масхаралагъан, хыликка этген тюрсюню бир бек сезиледи бу кюлкюню.

– Алан, хей! – бир къургъакъ, зыбыр ауаз тырман этген халда айтылды огъарыда. Тебен жанындан а жууап эшитилмеди. Сѳз башланырын суймеди жүрек. Ушакъ алай хычыуун болмазлыгъын сезди дейме ол.

Ёргедеги уа аны бла тынып къалай къалыр:

– Ха-ха-ха! Эшитирге суймегенча кѳрюнесе. Ха-ха-ха! Ма алай керек эди санга! Ёлгенинги башымы къалгъан эди алайда? Кагы болмагъан чоюннга къалагъын неге деп сукъдураса бу мискин иебизни? Энди сен алай тынч жегалмазса аны ѳз боюнсанга. Ха-ха! – дегенни чибижисин жендирип ашырды энишге. – Мен айтханнга да бир къулакъ сала башларча этдинг, кесинг да суймегенлей. Сау бол. Ха-ха!

Акъылны бу айтыуун да эшитди жүрек. Къалтырады ол, титиреди. Кысылды, керилди, ауазын а чыгъармады. «Жаншай тур алай! Ит юргенликге, керуан тохтап къалмайды», – деди ичинден а.

Кесин тыйгъан алай тынч болмады жүрекке. Кѳп затла айтырыгъы келди аны. Алай аладан бири да акъылны ауузун тыялырча жууап туююлдю. Ишини былайлыгъын заманында ангылады да, кесини ауузун кысып къойду.

Ма былайды акьылны бла жюрекни жашаулары. Бири бирине ал бермезден, солуу алдырмаздан болгъанлай турадыла. Чаришде баргъан атлагъа ушаш. Кесим а бу эки да кызыу отну арасында. Бегирик кызыдыргъанни къатындан селиреги таба кысыла. Муну айтханым: базман акьылны жанына ауушхан кезиуледе, ала алай кёп болмайдыла ансы, окьуу-жазыу ишлерими да алама кьолгъа.

«Шыйыхла обасы» акьылымы бийлеп жашагъанымлы не заман болады. Бу жолгъу солуу кюнлеримде аны юсюмден атарма, кезиулерин сакълап ашыкьдыргъан бирси ишлериме берилirme депди муратым. Кёп кьалмай бошай да келгенме муну. Былай бир тынгылы «сюрмелеп» чыгъарыгъым кьалып турады.

Бир ачы бушуулу, бир къара къайгъылы ишни юсюнден айтылады «Шыйыхла обасында». Бушуу ёртенине, къайгъы толкьунларына андагъы адамла бла бирге кире, жаным-саным, акьылым-сезимим да арыгъандыла. Ийнанамыса, турушума ырмах тугулу болуп сеземе кесими. Жаланда бу ишими бошала келгениди манга бираз къарыу берип тургъан. Жаныма муну юсюмден атханым бла тенг келлик жаннет зауукьлугъун алгъадан сезгеним.

Бу халда ишлей тургъанымлай, бир башха толкьун жетип басды да, «Шыйыхла обасын» унутдуруп кьойду. Орта ёзегине да Керимни сыфатын салып, бир зат жазаргъа къастым бар эди. Бу «зат» не боллугъун, къалай кьураллыгъын, аны тыш кёрюмю, ич макъамы не тюрюлю боллукьларын билип да туююлме алыкьъа. Бусагъатда уа жокълай да кете тургъан бу ниетим, билмей тургъанымлай, айтханымча, толкьун болуп басды да, турушумлай ичине жутуп кьойду.

«Шыйыхла обасын» Алийге тапдырыргъа керекме. Мындан алда тырман этгенди. Жазыу ишни атып кьойгъаннга ушайды халынг. Алай туююл эсе, манга бир затынгы кёргозтмей нек тураса андан бери деп. Сора кесим да адыргылыма. Бир кёп къыйнагъанды, керти окьуна, бу хапар, дуняа бла бир заманымы да алгъанды. Къыйыным, заманым да зырафынамы кьоратылгъан болурла деп келгенди да акьылыма, Алийни кесаматын эшитирге андан ашыгъама.

Башымы ичинде кьалкып турган ниетим уянганы бла, Алийге «бир затымы кёргозтмей» энтта бираз турлугъуму билип кьойдум. Болсада, насыпха, «Аппаны кьууанчына», Керимни юсюнден хапарымы аты былайды, алай кёп заман кьоратмадым. Бир уллу, къыйын да зат боллукь сунуп кьоркьъа эдим да, ол а кысыха да, жарыкь да хапарчыкь болуп кьалды.

Керти окьуна, бошагъандан сора сездим аны уа, «Аппаны кьууанчын» бир жанына салгъанымлай, «Шыйыхла обасын» ишлей туруп тапхан ырмахлыгъым санымы-жанымы да эркин этип кьойгъанды. Кёлюм кётюрюлюп, мыйым тазаланып, алай кьопдум бу ишимден.

Айтама да, башымы ичи тазады, жарыкьды. Жаным, кьобуз болуп, кьууанч тартыула согдады. Жюрегим азатлыкьда кирпилдейди. Ол сен арта таныгъан 160-чы отодама кесим а. Бу хапарларымы Алийге элтирден алгъа Сагъитге бла Солтаннга окьутургъа эди муратым. Алай ала элден къайтмагъандыла.

Солуу заманларын бирен жерде ашырып, студентле шахаргъа жыйыла башлагъандыла. Алгъаракьлада шахарыбыз былай бир ырахат сабырлыкь-

гъа, мудахыракъ шолукъгъа берилип эди. Парк ичинде, майданлада бла орамлада жаш тѣлюден эсе солуудагъы къартла бла жумушларын ашыкъ-бушукъсуз эте айланган абадан адамла аслам болуп. Бююн а, кѣресе, къайсы сабий эсе да чычкын бла къозгъап кетген гумулжук тѣбеге ушап турады.

Ол дауур-дуурлу жыйынны кѣремисе? Не айтыунг барды, студентле болганлары кѣрюнюп турады. Нечик тансыкълайдыла, кѣремисе, кеслери уа бир бирлерин. Ол – жаш, мен – къыз деп тартынганлары иш болмай. Эгечле бла къарындашла къучакълашадыла бу халда. Была уа, бир тукъумдан угъай эсенг, бир миллетден окъуна туюлджюле. Алай болганлыкъгъа, ала студентледиле. Студентле юйюрю деп бош айтылмайды!

Ортадагъы уа Ауес кѣреме. Аман затды бу. Буруш акъыллы. Сора миллетчи да. Былтыр бизни Къуркъужиннге элтген эдиле. Нартюх сындырыгъа. Ариу ишлей турган жерибизде туююш къабанып къалды. Сагъит бла мен, узакъда туюлбюз алайдан, чабышып жетебиз олсагъат. Алтымы, сегизми жаш, адакъала кибики, талаша-жыртыша турадыла. Сугъулабыз ортагъа. Ким ким бла туююшеди, къайсы терсди да, къайсы тюздю демейбиз алыкъа. Илинишгенлени айырыу бла туююшню тохтаыдуу биринчи ишибиз.

Бир жашны ары тартып, бирсин бери суйреп кюрешеме мен. Ол уухтыда уа, кеси да артымдан келип, къулакъ жаныма къыздырмаймыды ким эсе да! Къулакъ кемирчегими сынып къайнагъан жери бююн да тукъур болганлай турады. Туююш а ма бу Ауесни хатасындан башланган кѣре эдим. «Ох деп жашай эдик, сизни артха къайтаргъанны анасын... эсем», – дегенди бир таулу жашха. Ол а, харип, бу ачы сѣзню кѣтюралмагъанды.

Ма андан къабыннганды туююш. Сора бир жанындан къабартылы, бирси жанындан таулу жашла да къошулуп къалгъандыла. Алайда мени мыйымы тепдирген да, манга кеч билдиргендиле ансы, Ауес болгъанды.

Андан бери кѣп къалмай сау жыл озду. Алгъадан билген болсам, бир иш. Энди уа, кѣргеним сайын, не жашырыу, ачыуум къозгъалады ансы, къанымы заман суутхан болур, огъесе дерт тута билмегеним ючюнмюдю, ол ишни жангыртыр муратым жокъду.

Жашла бла да саламлашады Ауес, къызла бла да къучакълашады. Мен а энди, жууукълашханма да, бырысын да танып къарайма. Жол ташлап, бет буруп кетерге да болама, бирси жанындан а, «ол аман» алайдады деп, бирсиле бла саламлашмай озаргъа да суймейме.

Кесим кесим бла даулаша баргъанымлай, Ауес, къалай да эследи ол мени, жарыкъ ышарып, къучагъын да кенг жайып чыкъмадымы аллыма! Ауесни ызындан къысха бурулуп, дагъыда биреу айырылды ол къауумдан. «Къара бу сейирге. Хасан кѣреме бу. Была, Ауес бла Хасан, экиси бирге къошулуп, бир бири бетлерине жарыкъ къарап!» – ичимден былай сейирсиндим. Кюз артында нартюх бахчада туююшню бу экиси башлагъан эдиле. Андан бери бир бирге къайырылганлай болгъанды жашаулары. Аны ючюндю сейирсиннгеним.

Ёсюмю, къарыуу бла да Ауес менден онглуду. Мени къучагъына къысар гынтты этип келди аллыма ол, мен а, артха атлап, къучакъларгъа

кьоймадым. Ауесни бетине булут чапды. Кёлкълалды болгъанын билдирип къарады жаш, не эсе да айтыргъа эникледи, бу чакъда уа Хасан келип кълалды къатыма.

Муну бла бек суйюп саламлашдым. Ариу кылыкълы жашды Хасан, ариу да жашды. Жууаш, уялчакъ окъуна адамды. Муну айтханым, терслик Хасандан чыкъмагъанын къабартылы, малкърарлы жашла да алайда окъуна билген эдиле. Ачыкъ айтыргъа ётю жетмегенди ансы, Ауес кеси да ангылагъан эди аны.

– Билемисе... Хасаннга да айтханма... Ол кюн анда... Кысхасы, мени телилигимден болгъанды ол ушагъыусуз иш. Кимлени болса сёзлерине къарап... Андан бери уа, ойнап-кюлюп жашарны орунуна, бир бири бетибизге къараялмай... Биягъында Хасаннга да айтдым: бу эриши туюмчекни жүрегимде мындан кёп туталлыкъ туююлме. Хасан, сау болсун, ангылады, ол ауур жүкню юсюмден алды. Энди сен да, шо бир амалынг бар эсе... Биз бир бирибизге къайырылып жашар адамла туююлбюз. Кечир. Мени телилигим, терслигим да, болала эсенг, кечир.

Бюгюнледе да, шукур болсун, сау-эсенди Ауес. Манга ушаш, туугъанларына бла туудукъларына къууана жашайды. Аты айтылгъан жазычуладан бириди. Сора агъачдан жонуп бир суратла ишлейди да ол, къарап кёзюнг тоймаз. Иги кесекден бери бир бирни кёрмей туруп, мындан алда бир шухубузну къууанчында жолугъуп кългъанбыз.

«Э-эй, жаш жаман а!» – дедим мен, стаканым Ауес таба узата.

«Э-эй, мени тели заманым!» – деп кьойду, таланган, ол а!

Бу ушагъыбыз андан ары созулмады. Алай, ант этейим, ол кърманлыкъда айтылгъан акъыллы алгъышланы бла ариу тилеклени барысыны багъасын тутуп кьойду Ауесни бу оюн сёзю. Да былай энчилеп не ючюн тохтадым мен бу керти да кысха, оюн ушагъыбызда?

Соруума жууапны кесими сёзлерим бла къурашдырыргъа кълсам, биягъы мен асыры узун созарыкъма. Аны билгеним себегли уа, къачан эсе да бирде Зулкълайдан эшитгеними айтып къояма: «Адам, аны юсюнде адамлыкъ илишаны бар эсе, терслик этгенинде, биреуню терслигин сынагъанында да бир кибик къыйналады. Этген терслиги кечирилгенинде бла кеси биреуню терслигин кечгенинде да женгилликни бир кибик сезеди.»

Газетле сатхан тюкенчикни аллында тохтайма. Тауча, орусча жазылгъанланы, Мосвада, Нальчикде чыкългъанланы да алама. Жарым сагъат заманымы газетлеге берирге боллукъма алыкъа. Жайма жёгени тюбюне бурулама былайда окъуна, шинтикге олтурама.

«Коммунизмге жол». Шабат кюн кёреме бюгюн. Нечик терк тауусуладыла бу ыйыкъла! Газетни шабат кюнню бетин нечик тап жарашдыргъандыла. Ибрахим, Магомет, Ахмат, Зуфар. Алдагъы экиси таматаракълла, бирси экиси жашыракъ къауумдан. Таматала-кичиле деп бош айтама. Тёртюсю да студентледиле. Хар бирини сураты, аны тюбюнде уа – назмулары.

«Шуулдайды жауун, шуулдайды,

Чилле таууш этеди жселде.

Огъесе олдамы шыбырдайды

Сюеме деп кырдыкны, жерни?»

Кесинг бир окъучу, Аллах ючюн, бу назмуну. Кёремисе, тейри кылычны сыртын жибите жауады бу жарыкъ жауунчукъ! Сора аны бу «чилле тауушлу» ич макъамаына уа бир тынгылачы кесинг. Бу жылы жауунчукъну жерге бла кырдыкга шыбырдагъан сюймеклик жырчыгъын эшитемисе?

«Ай сау къалгын, Ибрахим къардаш! Битеу шайырларыбызгъа мах деп бергенсе бу жол да биягъы сен». – Ибрахимни суратына къарадым. Аны ышарыргъа хазыр болуп тургъан жарыкъ, сагъышлы къарамаында да назмусундагъы сурат кёрюнюп къалды.

Ахмат а – Ахмат. Тенглерин лакъырдасы бла кюлдюре тургъан ууахтысында тошюп къалгъан кёреме суратха. Назмусунда уа не айтады шүехум?

*«Мен тилейме, тилейме,
Сени кёрсем бир дейме,
Кюнден туугъан нюрлени,
Жерде тургъан гюллени
Кёрмей да жашарыкъма...»*

Къарачы мынга! Тюз мени ич халымы кёргюзтюп къоймадымы Ахмат! Мен шыбырдай айланган зикир туююлмюдю да бу! Алай айтханлыгъыма, Ахмат бла Зуфар угъай эсенг, аладан иги да тамата Ибрахим бла Магомет окъуна мени эки кёзюмю былай излеучюле этип тургъан бу «тели ауруудан» азатланалмагъандыла алыкъа. Аны себепли Ахматны бу термилиуюн саулай тёлубюзню да ич халына тергеп къойсакъ керекди.

Керим бла Къайсын, Къайсын бла Керим. Минги тауну эки тёппесине ушатып, алай тенг да салып айтадыла адамла бу эки деуню атларын. Къайсынны атын алгъа салсам дурус боллугъун мен да билип туююлма. Къайсын кеси уа онг жанында Керимни жюрютеди. Аланы ызларындан, Къайсын айтыучулай, солуулары бла желкелерин дыгъыл эте, Ибрахим бла Магомет келедиле. «Ёзенгилери бирге тие да, кюмюш тауушларын жолгъа агъыза баргъан нарт атлыла», – дегенди Керимге бла Къайсыннга къыргъызылы Чынгыз. Къайсын а бир жол Чынгызны бу тауушлукъ айтыуун Ибрахимге бла Магометге кёчюрюп къууанганды.

Бу затланы акъылыма келтирип къууана, Ахмат шүехуму назмусун да кеси оюмуна санап шыбырдай, жолума атландым. «Аллахны заманы бек кёпдю, алай, нек эсе да, бизге бере туруп асыры чомарт узалмагъанды», – деучюдю Алий. Оюн халда айтханлыгъына, заманны зыраф этиуню не кесине, не бизге унамайды. Ма бюгюн да, солуу кюн болгъанлыкъгъа, ишине берилип олтурады.

Тырманын къарамаы бла билдирип къойду Алий. Мен а, кёзлерими къайры къачырыргъа билмей, къагъытларымы чыгъарыргъа болдум. Кесини къагъытларын стол къыйырына ышырды олсагъат, мен узатхан чулгъамны аллына салды. «Урушургъа деп тура эдим. Андан бери бир кёрюнмегенинг ючюн. Сен а, мен суннганча, бош олтурмагъан кёреме да». – Кьоллары бла мени къагъыт гыстымы ача, Алий манга къысха къарады, «олтур» дегенни къолу бла ангылатды да, окъуп башлады.

Бир чакъда, мен билмей тургъанлай, кёзлерин манга энтта кётюрдю Алий. Ышармыш этгенча окъуна кёрюндю ол. Не эсе да айтырыкъ сундум мен, кёзюне къоркъаракъ да болуп къарадым, ол а къарамаын къагъытха кёчюрюп къойду. Биягъыча, ол мени жазууларыма берилип, мен а аны

бу «арсарлы – сагышлы» кымылдаган кыаламына кыараганлай, иги кесек олтурдук.

Кыаламын кыагыт юсюне тюшюрдю Алий. Эки кыол аязы бла, мангылайындан башлап, бетин сылай, аркыасын тюзетди. Башын арта атып, жауурунларын шинтик артыгына берди. Сора, кыолларын бетинден акырын айырды да, эки кёюн кенг ачып кыарады манга. «Ох-хх-оо! Сен да мындамыса, алан!» – деп сейирсингенча болду кыарагыны уа. Алийни кыарамын мен алай ангыладым, кесим анга не «айтып» кыарагыным уа билмедим. Халым сыйрат кёпюрюне кире барган адамга ушай болур, баям. «Бусагыт тюбюнеми ташаяма экен!» – деген кыоркыуууу тауушсуз кычырыгынын эшитдирген болурла кёзлерим Алийге.

– Муну жаза туруп санга не кюле келип болганларын билген да кыйын туюлду, аны бла кыалмай, мени да ырмах этдинг ансы. – Кerti да арыган адамны ауазы бла сёлешди Алий.

Мен, кыуанырга бла жарсырга билмей, кесими ары-бери эчкеним, терслигине женгдирген адамга ушаш, кёзлерими Алийден кыачырдым.

– Хатанг жокду, жашы. Айтама да, аман кюлю болуп чыккандым бу хапарындан. Ол игиди. Алай... – «Шыйыхла обасы» жазылган кыагытларымы бирге жыйды. – Алай алыкка муну заманы келмегенди. Теренирек букдур да, турмагы кыой. – Кыагытланы манга узатды.

Кыагытларымы кыолума алдым. Айтханын иги ангылаялмагыным кёзлеримде эсledi дейме: «Муну басмагы жиберлик туюлдуле», – дегени айтды Алий, бир кесек мычыгандан сора уа жууабын: «Алыкка», – дегени бла бираз жумушатды.

Экинчи хапарымы окумады Алий. Аллына салды, кыагытланы кыол аязы бла сылап тюзетди, энди башлайды дегенимлей а, сагыатына кёз илиндирип, кыаламын кыагыт юсюне атып кыойду.

– Бу хапарынг бла башымы кыатышдырып кыойдунг да, таланган! Унутуп олтурама ансы, сакылай болурла. – Ёрге кыопду Алий, стол артындан чыкканды. Ызы бла уа, гепперлерим тюшюп кыалганларын эсledi дейме: «Кыайсын жанындан татлы Чегемине кыонакыга чакырганды. Сюе эсенг, биргеме элтейим!» – деп ышарды.

Бош айтылып кыалган ёзден сёз туюлду бу. Кыайсыны, Керими да, Алийи, Хадиси да бизни биргелерине жюрютюрге бек ёчдуле. Алай солуу кюнлеринде уа кесими бу деулени арасына сугалмадым.

Суратла кёрмючюне жетгенибизлей, сылтау табып кыойгыным да кыууана, алайда тохтадым.

– Айып этме... Мен бери бир кире кетейим...

Сейирсинген уахтысында этиучюсуча, эки кыашын ёрге учуруп кыарады манга Алий:

– Сора... Кыарайма да, кыарт-кыуртлагы кыошулурга алай бек тартмайды кёлюнг. Охо да. Иги этесе. Жангыртхан хапарлары да барды кёрмючю. Кесим да кыарарга деп турама...

Суратчы усталарыбыз, энди уа аланы араларында таулу жашла да бардыла! кечгинлик берсинле. Шо босагыдан ичине атлаганымлай, кыарамым бир хур жанчыкыга илинип тохтады да, не кюрешдим эсем да, эки кёзюмю андан айыралмадым. Кёрмючге Якуб шуёхуму бир бёлек жангы

чыгъармасы кыошулгъанды дегендиле. Алагъа къарар ючюн эди бу жол бери бурулгъаным. Ма аланы окъуна унутдуруп кыойдула бу кезле!

Не эсе да бир суратны аллында сюеле эди бу кыызчык. Аркъасы эшик таба бурулуп. Мен кирген чакъда уа, элгенгенми этди дерча, алай суху къарады манга. Аны кезлерин тынгылы кердюм дерча да болмагъан-ма мен. Алай терк кетерип кыойду къарамын менден. Къарамын кетерди, кезлерини мукъуладис кючю уа мени ычхындырмады. Ол кезлени жарыгъын энтта сездим бетимде. Къарасам, кыызчыкны къатында сюелип турама. Аны кезлери алайда тагъылгъан суратха берилип, мени кезлерим а аланы кюн таякъларына чырмашып.

Къолун ёрге кетюре башлады бир заманда кыызчык. Бир кыужур арсарлыкъда учхалатады кеси уа къолун. От жылыууна тутхан кибик.

Бармакъларын да ары бла бери кымылдата. Суратны тенгине дери кетюрдю кыызчык къолун. Алайда тыйды. Суратха жууугъуракъ элти. Дагъыда тыйды.

Уллу сай табакъны ичинде талгъыр харбыз. Бир жартысы, кесилген жаны бери бурулуп, саулайды. Кызыл, татлы шатыкыкыны юсюнде къара урлукълары шарт керюне. Бир-бир жерлерине да тюз аллай татлы «кыырпакъ» кыагъып. Харбызны бирси жартысын а, теппе-тенг туурамла этип, табакъны берги кыйырына салгъанды суратчы. Жаланда къарагъан кезню терилтип кыоймайдыла харбыз туурамла уа.

Суратха къарагъанынглай, бу керти да жаннет кегетини байтамал ийисин бурунунгда, бал татыуун тилингде сезип кыояса.

Кыызчык, къолун сакъчык учхалата барып, бармакъ кыйырларын харбыз туурамгъа тийирди. Алай тийирди да, къолун терк окъуна артка тартып, бармакъларыны «харбызгъа тийген» жерлерине къарады. Мен а къарамымы, кызыны къолуну ызындан элте барып, кюллюгюмю да кючден тыя, аны бетинде тохтатдым. Ол да къарады манга. Сора, кезлерин менден къачыра, арлакъдагъы суратха кечдю.

Орамны эки жанында ариу тизилген къалын бурмалы жегеле. Бирини бурмалары бирсини эшмелерине чырмашып, къалын ауаналары уа орам узунуна кийиз жатып. Кюн таякъла, къадалып, излей-къармай келедиле да, не гитче да бир жепичик тапханлай а, энишге кыутулуп, жинк кыйырчыкъларын «кийизге» жетдирип кыоядыла. Аны себепли терекле аякъ тюбюме жайгъан бу къарамдыл «кийиз» «кюйген» тешикледен толуду. Ала уа, тешикле, жанлары болгъан сунарса, тохтаусуз кымылдагъанлай турадыла. Сюркеле баргъан кыамажакъгъа ушагъанлары да бар аланы, гебенек маталлылары да бар. Тогъайла болуп да къаладыла бирде бу тешикле, къарылгъач кыанатлагъа ушап да кыагъыладыла. Тешиклени бир-бирлери, мен аланы бир затха ушатхынчы мычымай, жабылып къаладыла, «кийизими» биягъында саппа-сау тургъан жери уа – элек болуп.

Кезлерим учхара эслей барадыла ансы, бу затланы акъылым кесине алмайды. Кезюме-кыашыма да кыонадыла кюн таякъла, мангылайыма бла желкеме да чанчыладыла, дыгъыл этип, кюйдюрюп да, акъылымы кеслерине бурургъа кюрешедиле ала, акъылым а: «Мен тилейме, тилейме, сени керсем бир дейме!»

«Охо-о-о! Бу уа неди? Желкеми биягъында кюн таягъы кюйдюрген жерчигин марап. Булутсуз кекден не зат тамарыкды? Бу ёргедде чююлде-

ген чыпчыккладан бири иш...» – Кьолум бла желкеми ышый, кьарамымы ёрге атдым. Ол чакьда уа, мени алай этерими марап сакьлагъан сунарса, тюз мангылай ортама да бир зат тамды.

Желкеми ышый тургъан кьолуму мангылай орамыма кёчюрдум, ол а, кьолум, алайда бузлап кьалды: «Ол жёбелеп баргъан... Ол тиширыучукь... Къайсы арбаздан, къайсы мюйюшден чыкьды ол? Огъесе...»

Биягъында кюн таякьла кьуру кеслери кюреше эдиле мени кьогьузтургъа, энди уа бу тамычыла да, алагъа болушургъа кюрешген киби, бири тёппеме, экинчиси желкеме тама башлагъандыла. Кюрешедиле, кюн таякьла, тамычыла да бир болуп кюрешедиле. Алай, ангылай болурса, кюн таякьла угъай эсенг, бал чибинле кьапсала да, бу тамычыла чечмеле болуп окьуна тийселе да, не эсими, не кёзюмю ол кьызчыкьдан айыраллыкь туюлма.

Жюрюшюме кьошдум. Тамычыла да, манга эришген сунарса, теркден-терк тюше барадыла. Кеслери уа бир уллула, бир ауурла. Ма былай таркь-туркь этип тиедиле жол чайырына, уллу-уллу тамгъала болуп тюшедиле. Кюнню кёзю уа не аз да мутхусланмайды. Бютюн жарыкь жана, бютюн бек кьыздыра баргъанча кёрюнеди ол.

Кюн таякьла эрип-эрип тюше болурла дейме. Ансы жауун тамычыла бу халда кьалай жылтырарла, ма былай кьызыл, жашил, кёксюл жинкелеге ушап, бирем-бирем тюшедиле. Мен бу тамашалыкьгъа сейирсинип бошагъынчы, кюн таякьла, барысы да бир ызгъа эрип, кюмюш суу болуп кьуюлдула жерге. «Кюн жауун!» – деп кьычырдым ичимден. «Кюмюш жауун!» – деп да кьошдум ызындан. «Марал кьозлайды!» – деп кьууаныучудула таулула уа быллай чакьда. «Маралла байрамы!» – деучюдюле ала. «Адамла кьууанчы!» – деучюдюле.

«Ол кьзчыкь. Биягъында аллымда жёбелеп баргъан гебенекчик. Кьургъакь чапыракьны жел учургъан киби, къайры думп болду ол?» – жюрегим тынгысыз тыпырдады. Эки кёзюм, анасыны эмчеклерин излеген сокьур кючюкелеге ушаш, адыргылы кьармалдыла.

«А-а-а! Ма алайчыкьда турады! Бурма чачыны кьыйырларын жол жаны кьырытша бошлап, сагъышлы сюелген жёгени тюбюне кьысылып. Манга аркьасын буруп чёкгенди кеси уа. Бир ушагъыусыз да гуппурланып. Не блады аны бу кьадалып кюрешгени да?»

Мычымай жетдим кьызчыкьны кьатына. Ары да тартады кьызчыкь салкьынлыгъын, бери да созады – ол а нек ачылсын! Ёрге да силдейди салкьынлыгъын кьызчыкь, эниште да силкеди, ол а, хайырсыз, ачылыргъа унамайды.

Сёз айта, кесими билдире иш турмадым мен. Кесими уллу кьара салкьынлыгъымы кьызы башына чатыр этип сюелдим да, аны салкьынлыгъын а кьолума алып кьойдум. Мени келе тургъанымы алгъадан кёрюп ишми болур эди кьызчыкь? Болушмай озмазлыгъымы билипми болур эди? Огъесе кьыз бу бузукь затындан айырылыргъа ашыкьды? Не эсе да аны салкьынлыгъы бир тынч келип кьалды мени кьолума.

Кьызчыкь мени салкьынлыгъымы сабындан алды. Бетин манга бурду. Ол чакьда аны ариу ингиликли сыйдам жаякьчыгъына бир таза тамычы тюшдю. Шошчукь учхалай барып, кьызы акь жагъасыны ичине ташайды тамычы.

Мени къара салкъынлыгъым бла бирге кетюрюле келип, къызчыкъ аллымда сюелди: «Сен... Ким?... Къайдан?..» – ол былай айтды дегенлигим туююлдоу бу. Бир сёзюн айырмагъанма. Ауузундан таууш чыгъып да эшитмегенме. Эки кёзюнде алагъа ушагъан бир соруу ауаначыкъла болдула мен эслеген. Андан сора уа, ол ауаначыкъладан терк окъуна тазаланып, болмагъанча бир жарыкъ кёзле къарадыла бетиме, бир терен да кёзле. Ма аланы ичлерине батылып кетдим мен. Аланы туюсюз теренлигинде эрип къалдым.

Жауун жауады, кёкде уа шо бир булут жокъ. Кюн къыздырады, жерде уа – кёлчюкле жана, ырхычыкъла саркъа. Нечик жарыкъды бу дуния! Манга къарап тургъан кёзлеге ушаш. Бу кёзле уа къалай тазадыла! Кёз къаматхан бу жап-жангы дуниягъа ушаш.

Кёзлени жарыгъындан бла дунияны тазалыгъындан кеф болуп, салкъынлыкъны нёгерими къолундан алдым, къанатларын жыйдым да, бу кюн жауунну, бу керти да кюмюш жауунну юсюбюзге жаумагъа къойдум.

– Быллай жауун!.. – Кёзле бетиме къарадыла.

– Жауун туююлдоу бу. – Былай айтып къарадым кёзлеге.

– Кюн жауун!

– Жауун быллай болмайды.

– Сора уа?

– Къадарым насып къозлай турады манга!

– Кёк ана Жер баласын жуундурду. Баласы уа, анасыны этгенин хычыуун кёрюп, къарачы, нечик къууанып ышарады анга!

– Ана да насыплы, бала да насыплы...

– Насып насыпны жюрегине къысып...

– Насыпны насыбына къууана, Насып Насыпдан да насыплы!

– Нечик игиди бу!

– Байтамал! Байтамал!

– Быллай жауун болады деп билмегенме мен...

– Кюн жауун! Табийгъатны бек ариу саугъаларындан бириди бу!

– Бошала турады... Тохтайды бусагъат...

– Жаугъаны бла да къууандырды...

– Тохтагъаны бла да жарсытмады.

– Уа-а-ау! Ары бир къарачы!

– Тейри къылыч!

Билемисе, бу кюмюш жауун къуру экибизни юсюбюзге жаугъан сунуп, тейри къылыч да санга бла манга деп жарыгъан сунуп къойгъан эдим ол кюн мен. Жарыкъ жауун а саулай тёлубюзню, битеу миллетибизни да юслерине жаугъан кёре эдим да. Тейри къылыч да тёлубюзню тамбласы къалай ариу боллугъун алгъадан кёргюзтюрге деп чыкъгъан кёре эдим.

– Харбыз туурамгъа ушамаймыды кеси уа? Ол кёрмючдегине!

– Жаланда... баштёбен салыннганды ансы...

– Алайды. Сора... Гыллыуча этип учаргъа да! – аллымы тыйды къызчыкъ. Кёзюме къарады. Мени ичимде да бир тейри къылыч жанды.

– Нечик иги болду!

– Жауунну жаугъаны?

– Угъай.

– Жауунну тохтагъаны?

- Угъай.
- Тейри кылычны чыкыгъаны?
- Салкынлыгынгы бузулгъаны!

Ол ууахтыда бош алай айтып кыойгъан эдим муну. Сени кюлдюрюк ючюн. Сен бек жарыкь кюлдюн, терен сагышха уа кирмединг.

Керти окъуна! Сени излегенден башха бир ишге албур болалмай, сенден сора бир затны акылыма сыйындыралмай не заман жашадым мен. Ненча тюрлю жерге тюрлюкюм да, ахырда керек болмагъан ненча ишге кыатышдым! Ненча тюрлю адамгъа жолукъдум мен ол заманны ичинде, ненча тюрлю сёз эшитдим! Аллай бир заманны ичинде кесиме бек баш иш этип изледим сени – табалмадым. Былайчыкыда уа... Былайда салкынлыгынг бузулмаса, сен кетер эдинг жолунга. Мен а... Да мен а не? Тюз алгынча, жангызлыкны кау-кууун эте кыалыр эдим.

Алай туююмю да? Жашау ауушуму тёппесинден бирси жанына тигелей келеме. Кесим а ол кюнню унуталмайма. Алай нек болгъанын кеси акылынг бла аныларгъа кюреш, ол кюнюмю жарыгы бююнюме да себеплик этгенча кёрюнеди. Жап-жашил чууакь кёк, билмей тургъанымлай жетип кыалгъан кюн жауун, аны ызындан турушуна кыуанч кеси болуп чыкыгъан тейри кылыч. «Битеу дуния мени бла бирге кыууана кёреме да!» – деп келген эди ол сагытта кёлюме.

Студентле жашагъан юй. 160-чы отоу. Манга берилген эркинликни толу хайырлана, бу отоуну кесим жангыз бийлеп бираз турдум. Хычыуун кёрюп, кёлюм бла жаратып, ичимден махтанган окъуна этип жашадым бир ауукъну. Кюн жауунда жибигенибизлей, этеклерибизден-женглерибизден сууларыбыз саркыа, бери келтирип кыойгъан эдим, эсингде эсе, сени. Мен, гитчеликден окъуна адамла кыатыш жашаргъа юйренген адам, жангызлыкны кётюралмай башлагъанма. Аллах алай кёрге эди! Бу шох, бу жарыкь отоучукыда экибиз бир болуп жашасакь, андан уллу насып кыайда манга! Алай ол излемим умут болуп да бошамагъанды алыкыа.

Сен биргеме болгъан сагыттада, не айтырса, отоум жарыкь, эркин, жюрегим кыуанчлы, жаным насыплы. Кесим жангыз кыалсам а, жарыкь юйюм кыарангы, эркин мекаямым такыыр болуп кыаладыла. Ичими да кыалын мудахлыкь толтуруп кыояды. Башха сезимлерими айтмасам, ма аны ючюн эди сени отоума алай терк-терк чакыыргъаным. Дайым кёз аллымда турунгу сюйгеними санамасам, кече арасына дери, кетерге кыоймай, биргеме да аны ючюн тыйыучу эдим сени.

Сагыт бла Солтан, сау кыаллыкыла, мени бу халымы кесимден эсе алгъа эслеп кыойгъан кёре эдим. Эсингде болур, ол ингирде тепсеуле гюренинде асыры кёп жортханбыз. Келгенибизде уа, эсинге тышдюмю? отоуну эшиги кеси аллына ачылып кыалды. Тамаша болуп кирдик отоугъа. Мен чыракыны жандырдым. Былайда да бир сейирлик зат сакылайды деген а эсибизде нек болсун. Кыарасакь, Сагыт бла Солтан, кыайдан эсе да шыбыртсыз чыгып, эки жаныбызда сюелип кыалдыла.

Солтан сени, Сагыт мени кётюрюп, хант кыанганы артына олтуртуп кыойгъанларын а унутхан болмазса. Аланы ундурукыларын бирен жерге тап орнатылып кёргеним, кесинг шагъатымса, кыалай уллу кыуанч болгъан эди манга. Сен да жаратханча кёрюндюнж жашланы бу ишлерин,

кюле-ышара олтурдунг. Ышарыуунгу керти магъанасын а артда ангылат- дынг. «Бетсизле. Кесинге да сормагъанлай!» – дегенинг бла.

Шуёхларым соруп-тилеп, мени эркинлигим бла кёчген болсала, айт, не кьюуанч этерик эдим мен? Мени отоуума манга сора иш турмагъанлай кёчюп кьалгъанлары болгъанды мени кьюуанч тыпырлы этген. Мени суйгенден, манга ышангандан этгендиге тенглерим былай. Мени чынтты ёз адамларына тергеп этгендиге. Аланы манга кютген ариу ниетлерин, кесим кёп кере сезгенме аны байтамал татыуун, санга да ангылатыргъа кюрешген эдим.

Бир кюн келиучю заманынгдан иги да алгъа кирип кьалдынг отоугъа. Сен келгенинглич, бирен ариу сылтау кьюрашдырып, кетип кьалмаучуму эдиге жашла? Бу жол да алай этдиге. Кьюру экибиз кьалдык. Сенден къана билмеген бу кызыу тансыгъымы бираз селейтмегенлей, башха ишге къалай алланыр эдим мен? Андан сора уа тамблагъы дерследе керек болуп кьаллык затларыма берилдим.

«Ох-хо-о-о! Мен тели билмей турама ансы, сен а эки ауузлу кьама кёреме да!» – сени бу айтыуунг болду кьарамымы китап бетинден айырт- хан. Кимге айтханынгдан, не ючюн айтханынгдан да хапарым болмай, кёлюнг бламы айтдынг, ойнапмы сёлешдинг, аны да ангылаялмай, сени таба барулдум. Бурулгъаным бла уа биягъындагъы чууакъ кёкюмю къара булутла жабып, аланы да шибиле отлары жырты тургъанларына жарсылу шагъат болуп кьалдым.

Ёпкелеген ууахтыларынг бола-бола тургъандыла, бет къанынгы былай теренден бузулуп кёргеним а буду. Олсагъат къатынга табылдым. Ачыуунгдан кьалтырай тургъан кьолларында газетни, аны санга айлан- ган бетинде уа кесими «Сау бол, Роза!» деген очеркими кёрдюм.

Аны кёрдюм, сени былай аман чибинлетген ол болгъанын а акъы- лыма алалмадым.

Бетинге къарадым. Эки уууртунга бир эриши мор тамгъала ча- бып, аланы юслери бла уа аладан да эриши къара тырмыла тартылып кёрдюм. Эринлеринг а, ол шатык, ол ариу эринлеринг, кём-кёкле бо- луп, огъурсуз жукъарып. «Тоба я арабий, бу ачыу дегенинг адамны бет кьюуатын кюйдюрюп кьоя кёреме!» – дедим ичимден. Алай айтдым, терсликни кесимден атар акъыл а келмеди башыма. Сени жанынгдан терс оюм, буруш акъыл чыкъмазлыгъына алай теренди ийнаныуум. Сен да къарадынг манга. Сени бу ышарыуунг. Сени бу кёп магъаналы ышармышынг. Жарыгъы бла кёзлерими къаматды ол, сууугъу бла бети- тими кюйдюрдю.

Бир бири бетибизге къарап, сёз айтханыбыз а болмай иги кесек тур- гъанбыз былайда. Мен не айтыргъа билмегенден тынгылай эдим. Сен а, мен аны артда ангыладым, ачыуунгдан къарылып олтура кёре эдим. Бир кесекден сора солуу айландыргъанынг сезилди. Сени ёнюнге арталда ушамагъан бир ауаз: «Юсюнден- башындан ургъан мешхут жыйысын ийисгеп зауукъ этериксе насыплы сен! Энди уа харипчикни жюрегине- бюйрегине да ётген болур ол чирик ийис», – деп сёлешди.

Роза бла бек ариу танышханма, бек тынгылы да сёлешгенме. Юсюн- де-башында, сёзюнде-кылыгъында да бу сен айтхан «чирик ийиси» жокъду аны. Ма бусагъатда сени ичингден урду керти да «чирик ийис»

десенг! Биягында апчыгъаным бош эди. Бусагъатда уа солууум тыйылып, тилим тутулуп, таза да амалсызыма къалдым.

«Ай, таланмагъан... ай, юйюнге... Алай нек айтаса? Бу жаш кызычыкъ фермада ийнек сауады. Зоотехникге окъуй турады кеси да. Мен аны...» – Дегенни бѐлюп-бѐлюп жаркъмаладым.

Сен, харх этип кюле, ёрге къопдунг. Бетинги мени бетиме жууукь келтирдинг: «Бу жаш кызычыкъ», «бу ариу жанчыкъ», «Роза бла мен...» Кѐреме-кѐре, хатагъыз жокъду!» – хыликкя тюрсюнюлю кюлкюлерингден чачыгъа, юзюк-юзюк сѐлешдинг.

Сегизинчи мартда чыгъарырча бир очерк иш жазалырмыса деген эди алгъаракълада Алий. Огъары Жемталагъа бар да, Розагъа жолукъ дегенни уа башха адам юйретген эди. Очеркни жазаргъа Роза бла эки-юч кере да тюбешип, аны иги таныгъанымдан сора олтургъанма. Бир урумгъа тамам этип къоялмагъанма бу ишни. Ючмю, тѐрт окъунамы кере тюрлендиргенме. Не жашырыу, ариу сѐзюмю, жюрек жылыууму да аямагъанма.

Хар заманда этиучюсоча, мени да къатында олтуртханлай окъугъан эди бу очеркни Алий. Ючмю, тѐртмю жеринде кызыл тамгъачыкъла да къоюп чыкъгъан эди. Ахырында уа: «Байрам бла нек алгъышламагъанса бу керти да иги кызыны?» – деп сорду ол. Ауазгъа салып зат айтмадым мен. Айталмадым. Алийден быллай соруу сакъламай эдим да, кѐзлерими энишге бошлап къойдум.

«Мартны сегизинчиси малкъар миллетини бушуу кюнюдю. Аны сен менден эсе кѐп да иги билесе. Да сора не байрамны, не алгъышлауну юсюнден айтаса манга?» – бу тауушсуз, алай ичимде уа бек къаты айтылгъан соруууму халымда эсledi дейме: «Охо, къарындашчыгъым, сен айтханлай болсун», – деп къойду Алий да.

Бу ишиме деу устазым бичген бийик багъадан кефейип тургъан кезиуымдю. Былайда уа сени жюрегинги къыйнап къойду ол иш. Аны жазгъаныма сокъуранган окъуна этдим, ийнан. Терсликни сени юсюнде къоймаз ючюн, санга гурушхалы болмаз ючюн, аланы отунда кесим кюерге хазырма. Не тюрлю ишинг да ариуду манга, къаллай сѐзюнг да дурусду: «Эт, жаным, не суйсенг да эт. Не этгенинг да мени суйгенинг ючюндю. Айт, мѐлегим, не суйсенг да айт. Не айтханынг да мени суйгенинг ючюндю».

Алай дегенлигиме, ангылатыргъа да кюрешген эдим, танымагъан адамынга, санга тюк тенгли хатасы тиймеген, танышларына махтау-ийнакъ болуп жашагъан таза адамгъа кир жакъгъанынгы кѐлюм ушатмагъанды. «Андан чирик мешхутну жыйысы, сенден арба жауну ийиси уруп, нечик зауукълу жашарыкъсыз экигиз!» – дегенинг эсингдемиди?

Окъургъа кирирден аллын бир бѐлек заманны тракторда ишлегеними билдирген эдим санга. Бир кесекден сора аны, бедиш буштугъу да этип, бетиме былай хыны быргъарса деген акъылым жокъ эди ол заманда. Сенден бир затымы жашырмазгъа эди муратым. Бусагъатха дери. Бусагъатда уа аны юсюнден бираз башха оюм этерге тюшдю. Бир зыбыр сѐзле да келдиле тилими къыйырына, мен а, сезим толкъунун акъыл бла басаргъа кюрешип, аланы артха жутуп къойдум.

Мен журналист усталыгына юйрене турама дедим, ёнюмю жа-

рашылукуь ызына келтирип, эр кишилени, тиширыулары юслеринден жазаргъа, кимин махтап, бирсин сѳгюп айтыргъа да тюшер манга дедим. Сен а, деп тиледим ахырында, мындан арысында ол затланы экибизни арабызгъа сугъуп кюрешме.

Сен а сюелесе аллымда. Бетиме къарагъанлай тураса. Мени кѳзлерим да сени бетингдедиле. Ол эриши мор тамгъаладан тазаланмайды бет орамынг. Эринлеринг да, сууукъ кѳгергенлей, ууакъ-ууакъ къалтырайдыла. Кѳзлеринги бу къыртчин жарыгъы уа бетими юшютеди. Айтхан затларыма къулакъ салгъанча кѳрюнесе, ала акъылынга ѳтмей озгъанларын халынг билдирип турады ансы.

Башха амалым болмагъанын ангыладым. Не этерге билмегенлей, ин-башларынгдан къучакъладым да, кюзю аллына элтип сюедим: «Жаным, бу ачыулануу, бу огъурсузлукъ деген затла санга арталда ушамайдыла. Кѳремисе, нечик бузулуп къалгъанды бетинг!»

Кюзюге къарадынг. Мен да кѳрюпме сени. Солууунг тыйылгъанча болдунг. Не эсе да айтыргъа деп ауузунгу ачдынг, ауазынгы уа чыгъармадынг. Эринлеринги бирге къысып къойдунг. Къолунгу ѳрге элтдинг. Мангылайынгы сыладынг. Бирси къолунгу да кѳтюрдюнг. Къол аязларынгы жаякъларынга къысыдынг. Бу халынгда бир кесекчик турдунг да, мени таба суху айланып, боюнумдан къаты къучакъладынг:

«Алай бир турсун Роза! Сакълап бир турсун! Берлик туйюлма! Бир кишиге да! Меникисе сен! Меникисе! Меникисе!»

«Сени да бардыла, къарындашчыгъым, къанатларынг. Заманынг жетсе, сен да керликсе аланы». – Алийни ауузундан биринчи эшитгенимли бери, менча жерде эсгерген болурма мен бу сѳзлени. Биринчи жазмамы газет бетинде кѳрюп да «кердим къанатларымы». Биринчи китабымы къолума алгъан уаахтымда да «къакъдым» аланы. Суйген туудукъчугъум Жарашны жюрегиме къысхан сагъатларымда да насыплы болуп кереме, Алий айтханлай, къанатланы.

Бу шартланы не ючюн тизе келеме мен? Бу дуняда бар болгъанынга кесими ишексиз ийнандырып, сени излей айланган кюнлеримде да болушуп турдула бу «къанатла» манга, билмей тургъанымлай сени ол кюмюш жауунну тюбюнде табып къойгъанымда уа, керти окъуна, кѳкге учуруп кетдиле.

Санга биринчи тюбеген кюнюмю, суйсенг ийнан, суйсенг къой, жашау ызымы онгуна бурулгъан жингиригине санап къойгъан эдим. Бююн да алайлай къалып турады дегениме уа не хазна ийнанырса.

Да не? Жаны бар дуняны бек ариу, бек бийик сезими кесин биринчи кере ол кюн танытмадымы манга? Ол кюн экибизни алай къууандыргъан теири къылыч, кесини кѳз къаматхан омакълыгъын хауада кѳргюзтгенлигине, мени ичимде жаратылгъан эди. Ол бири болсун. Сени бла мени арабызда болгъан ишле, экибизни арабызда тохташыуну билмегенлей, тюрленип тургъан халла уа къаллай терен къыйматлы дерследиле. Сени юсюнгден айталлыгъым жокъду, мен а сени бла бирге ѳтдюрген заманымы да бир энчи бийик окъугъа тергеп къояма.

Къара сѳзю къарыусузлугъун энтта бир кере сездим. Кѳремисе,

не заманлы чайнап кюрешеме, акъылымдагъын а сыйындыралмадым сёзюме, сезимлерими уа кёргюзталмадым. Аны себепли биягъы Ибрахим шуёхуму назму тизгинлерин болушлукъгъа чакъырама:

*«Жаналмай, оту ёчилюп,
Жерде биринчи жангылгъан
Болсам да, нюрюнг ючюннге
Юлюш этейим жанымдан».*

Кёремисе, къалай болады. Биз, адамла, кёк тюрюнде бизден акъыллы, бизден къарыулу да жокъ, бизден мадарлы, бизден билимли да жокъ деп махтанабыз. Кесибизни ёргеден-ёрге кётюре, табийгъат къудуретинден айыра барабыз. Хакъыйкътлыкъ жанындан алып къарагъанда уа? Да ма, акъылымда ёртен болуп пюрюлдеген, сезим къазанымы боркъулдатхан затларымы окъуна сен ангыларча айталмай турама.

Кеслерин табийгъат дуниясыны сырында тутхан къанатлычыкъла уа!

Мени отоуумда уя салып жашагъан къарылгъачланы юслеринден айтама. Мени къанатлы шуёхчукъларым! Нечик ариу чыкъырдай эдиле ала. Жухчукъларын да бирге къоша-къоша. Къалай жарыкь, нечик зынгырдауукъ «сёзле» айта эдиле бир бирге. Кёзлеринде бла ёнлеринде уа, мен анга толу ийнаныпма, не кёлкъалды, не арсарлыкъ тюрсюню сезилмегенлей. Кёзбаусуз.

Санга жолукъгъунчу, мен экеулен болуп жашагъанма. Умутлары, излемлери, акъыллары, сезимлери да башха болгъан эки энчи адам жашагъанды мени ичимде. Сени тапханым бла уа ала, бирге къошулуп, бир болуп къалгъандыла. Ичимде да бир байтамал келишиулюк орналып. Сагъит бла Солтан, окъуугъа бла жазыу ишге иги кёл салмагъаным ючюн жарсып, манга да тырманла жолукъдуруп тургъан тенглерим, мени бу тюрлениуюмю къууанып эслегендиле. Солтанны: «Тейри адамы, жашла, энди бу шохубуз да адам кебине келди!» – дегени эсимден кетмейди.

Тенглерим, ала уа мени кибик желбашла тюрюлдюле, къуру кеслерини угъай, саулай тёллюбюзню да борчларын теренден ангылап, акъыллырын бла заманларын окъуугъа бергендиле. Алий бла Хадис, Керим бла Къайсын, Шахмырза бла Берт, Ханапий бла Жанакъайыт – миллетибизни акъылы-намысы да болуп жюрюген закийле – ма быладыла биз тёллюню жол башчылары, жыр башчылары да.

Къаллай тюрбешиуле къураучу эдиле ала! Къалай сёлешуучю эдиле!

Шахмырзаны айтханын унутмай тура болурмуса? Турушуна билим мишегени болуучу бу огъурлу къарт бла тюрбешиуню кесини ишчи отоуунда этип къойгъан эди Алий. Назмуларындан да окъуду бизге Шахмырза, таулуланы бурунгулу рузламаларындан, адет-тёре хазналарындан да биз билмеген кёп сейир хапар айтды. Ушагъыны орта ёзеге уа, нени юсюнден сёлешсе да, миллетибизни къадары бла биз тёллюню борчлары эдиле.

Бу тюрбешиуюбюзню орунуна Керим бла, Къайсын бла, Жанакъайыт бла ётдюрген ингирлерибизден бирин эсгерип къойсам да, айтырча ёзгелик боллукъ тюрюл эди. Нек десенг, алада окъулгъан чыгъармаланы бир жанына салып къойсакъ, аманатлары бла насийхатлары, башха-башха сёзле бла къурашдырылгъанлыкъларына, бирди. Былайда Шахмырзаны

айырып алгъаным жаланда ол бирсиледен тамата болгъаны, мен атларын айтхан закийле муну онг жанларына салып жюрютгенлери ючюндю.

«Не сюрюп сабан этер, не чалып батан салыр, не мал кютер, не кьар кюрер жерибиз болмагъанлай, была бары сыйырылып, кесиби а аладан кенг айырылып, онюч жылны сюрюнюлюк-сибирлик болдукъ, аллай бирни кьум тюзледе ач бёрюлей улудукъ». – Ма бу халда сёлешиучю эди кьарт Шахмырза, кьара сёзлерин да назму макъамына салып. Ол кюн да бузмагъанды Шахмырза кесини бу сейирлик тёресин. – Онюч жылынг халкъ тарыхыны саркьыуунда жалан бир кьысха такъыйкьаны тутады. Алай бизни миллетни уа, бек кьысхартып айтсакъ окъуна, бир сёз жылгъа артха атханды ол такъыйкьа. – Солууу тыйыла, кьыйналып сёлешеди Шахмырза. Кьайсын а, кьартны сол кьолунда олтурупду ол, шешадан гара суу кьуюп уртлатады анга.

Солууун айландырады тамата. Кьайсыннга «саубол» айтып, оюмуна бурады сёзюн: «Энди уа, бластны, кьададыбызны да ахшылыгъындан, шукур болсун, сюрюп сабан, чалып батан этиучю, мал кютюучю, сабийле ёсдюрюучю жерибизге жангыдан ие болдукъ. – Бу кьарт кишини сабийча кьууаннганы бюгюн да кёз аллымдады. Аны эки кёзюнден ургъан насып жарыгъы, жюрегиме ётюп, бир хычыуун жылыу болуп жайылгъан эди кьаныма. Ийнан, бусагъатда да сезе турама ол байтамал жылыуу. Шахмырзаны аз-маз кьаныгъып чыкьгъан ауазы да кьулагъымдады: «Окьуу-билим алыргъа, оракъ-чалгъы чалыргъа, жангы журтла салыргъа, ашап-жашап кьалыргъа!» – Угъай! Кьырал байрамлада сёз орунуна айтылыучу омакъ чакъырыула туююлдюле была. Миллетибизни жан излемлери бла жарык умуллары сёлешгендиле ол кюн огьурлу кьартны ауазы бла.

Кеслери уа кьалай кюрешедиле бу адамла. Уруш отунда куююп, сибирле суугъунда юшюп, зорлукъ туююнде ююююп чыкьгъанлагъа ушамайдыла ала. Кьайда эсе да бир жаннет жерлеринде солуп, кючкьарыу алап кьайтхан сунарса. Башларын ёхтем кётюрюп, кьанатларын кенг жайып, аякъларын эркин алыпды жюрююулери. Сёлешгенлери уа, ма бу Шахмырзагъа ушаш, жолну ёр сюренги салып, кюн жарыгъы кёз кьаматхан бийиклеге чакъыра.

Сора Кьайсынны бла Керимни, Шахмырзаны бла Бертни бир бири ызларындан чыгъа тургъан китаплары. Аланы булбул жырларына кесини энчи ариулугъу бла кьошулгъан тиширыу ауаз а! Танзиляны айтама. Аны назмулары кьошулмай кьалгъан болсала, не даулаш, малкьар поэзияны тейри кьылычы былай жарык чакъмаз эди. Сора Омарны бла Жанакьайытны, аланы ызларындан кьаршы келип кьалгъан Элдарны бла Алимни кьара сёз бла жазылгъан чыгъармалары.

Алимни кёп кере кёрген шарт: ана тилибизде чыкьгъан хар китап бир уллу кьууанч, бир жарык байрам болуп келеди бизге. Аланы хар кьайсын бир алакат медиресеге, бир бийик мектепге киргенча болуп окъуйбуз. Бу «окъуйбуз» дегениме уа, аны бюгюн да жарсып айтама, сени кьошмайма. Кесинг алай бек кьошулмаучу эдинг бу байрам окъуулагъа. Алай не ючюн этгенинг бюгюн да ангылап туююлме, ана тилибизде чыкьгъан китапланы бла ёз миллетибизде ёсген фахмуланы бирсиледен эсе эниширек салып кьоюучу эдинг, нек эсе да.

Кесими да терслейме былайда. Кереклисича айталмагъанма дейме, сен ангыларча, тюшюнюрча сёзле табалмагъанма дейме. Болгъаны уа бирди: бу мен санагъан адамланы, аладан къалгъанланы да атларына «жарыкь фахму», «суратлау хунер» дегенча сёзле къошулуп кёргенинг бла, эринлеринги чюйюрмей къоймайса.

Бу эсгертиулерим санга хычыуун тиймегенлерин билеме. Алай, мени сартын, унутулуп къалгъанларындан эсе, кечирек болса да, айтылсала иги болур. Солтанны «Эки да деуню чыгъармаларыны философия мурдорлары» деген иши тюшгенди эсеме. Кимлени болса угъай, керти да деу закийлени – Мечиланы Кязимни бла Лев Толстойну – юслеринден жазгъанды къарачайлы «шохум».

Бизни кибик жаш-къушланы айтмайма, белгили алимлени бла кесаматчыланы, уллу жазыучуланы бла журналистлени араларында окъуна даулаш кётюргенди бу иш. Солтанны бу ишини къарыусузуракъ жерлерин кёргозтедиле ала, аны бир-бир оюмларын толуракъ этип айтадыла. Аланы асламы уа Солтанны, бу очеркни керти да «батыр атламгъа» санап, аны мурдорунда бир тынгылы илму иш жазаргъа чакъырадыла.

Бу затла артда бола тургъандыла. Мен а Солтан «шохуму» жазмасын, кесим окъуп бошар-бошамаз, санга алып келгенме. Мени отоуума жыйылыучу жашланы къайсы къаллай иш бла кюреше тургъанын хар заманда барыбыз да билип болуучубуз. Солтанны бу очерки уа билмей тургъаныбызлай басмаланып къалгъанды. Хар окъугъанны кёлюн тюз тейри эшиги ачылгъанча жарытып. Аны ючюн ашакъгъанма муну санга окъутургъа.

Ненча ишибизге шагъат болгъандыла бу жайма жёге бла аны тюбюнде орнатылгъан узун шинтик, ненча ичги сёзюбюзню эшитгендиле ала! «Энди уа къайсыгъызыни сер-мерлерин басмалагъандыла?» – дегенинг бла, мен берирни да сакъламай, алдынг газетни. Сейир этмедим. Керти окъуна, бирибизни бир затыбыз чыкъса, аны санга келтирмей къоймаучума. Сен да, къолумда газет кёргенинглей, аны алай бош келтирмегеними билесе да, алып, тинтип башлайса.

Сора бу «сер-мерле», «тели-мелиле», «зынттыу-мынттыула» дегенинг да энди ауур тиймейди манга. Мен сеники, сен меники болгъаныбыз жюрегимде ишеклик туудурмайды. Мени шухларымы да кесингикилеге тергеп, ариу кёрюп, эркетип айтаса дегенингден, ол маталлы сёзлеринге бютюн бек къууанып къалама. Айтама да, алыкъа аллай оюмну акъылыма келтиралмайма ансы, «сююп къарагъаннга къаргъа къанаты да акъ кёрююр» дегенлейди мени ишим.

Ачдынг газетни. Къарай келдинг да, излегенинги тапдынг. Сен анга берилгенинги эслегеним бла уа, мен да къолумда къалгъан газетледен бирине къарай башладым.

«Эки да деуню чыгъармалары...» – Терен сагъышлы болуп эшитилди ауазынг. Олсагъатчыкъгъа окъуп бошамагъанынг баямды, очерк туудургъан биринчи сезиминги сагъышындаса алыкъа.

Къулакъ сагъайтып сакълагъаным себебли, къарамымы санга кечюрдюм. Сен а кёзлеринги къайры эсе да чыракъ ийип олтураса. Зат айтмадым мен. Акъылынга жаратыла тургъан оюмунгу юркютюрге болмадым. Бет къанынгдан бир зат билир эсем дедим. Анда уа бир тюрлю бир илишан эсленмейди.

«Эки да деу?» – Ауазынга соруу тюрсюнюн чапдырдын бу жол. Эринлеринг мен иги таныгъан элберли ышарыуда аз-маз керилдиле.

Мен дагъыда сёз кьошмадым. Сен да биягъы халынгда кьалдын. «Лев Толстой бла Мечиланы Кязим... Толстой бла Кязим? Бу экисин бир тапкагъа салыргъа? Кёкню бла жерни тенг салыргъа? Алай этерге кюрешгенге, зынттыу демей, не айтхын да?!» – Бу сорууунгу шыбырдай, мени таба бурулдунг.

Мени таба бурулгъанлыгъынга, сорууларынги манга айтмайса сен, кеси кесинг бла ушакълаша тургъанлыгъынды бу. Мен а, аны кёрюп болгъанлыгъыма, былайда сёзюмю артха ыхтыралмадым: «Ашыкъма. Сабыр бол. Ахырына дери окьуп чыкъ да, бираз сагъыш этип айтыр-са», – дегеним бла сугьулдум.

Ары дери мени кёрген, сезген да эте болмаз эдинг дейме. Къатында олтургъаным бусагъатчыкъда ауазымдан билгенча кёрюнюп ачылдыла кёзлеринг. Газетни бардух буруп алдын, аны бла мангылайыма къакъдын: «Шыкъыда мал орунланы кюреп жашагъан жажил къарт кимди да, закийлиги дунягъа сыйынмагъан керти да деу жазыучу кимди?!»

Солтан да тамам бу сорууну салгъанды кесине. Бу бизни даулашха кьойгъан ишин ол соруугъа жауап этер ючюн жазгъанды дерге кюрешдим мен а. Кертиси алайды сора уа. Кязим таула ичинде мал кютюп, гюрбежисинде темир тьююп жашагъан, сени сёзюнг бла айтханда, «жахил» киши болгъанын жашырмайды Солтан. Толстойну, сен айтханлай, дунягъа сыйынмагъан закийлигин эниш этер мурат да кютмейди ол. Уллу орус жазыучуну хакъыйкъат деулюгюн, дуняны уллу алимлерини аны юсюнден оюмларын да келтирип, бек туура кёргюзтеди. Былайда уа Солтан, сен да, санга ушаш кёпле да билмей тургъанлай, ол «жахил таулу» Толстойну бийиклигине кётюрген терен философия акъылын келтирип кьояды.

Жашырмай айтайым, очеркни былайына жетгенимлей, кёпленича, мени да солууум тыйылгъан эди. Алай не ючюн болгъанын а бираздан сора ангылагъанма. Къайсынлагъа бла Керимлеге, Алийлеге бла Хадислеге жолукъгъанымдан сора. Нечик аман сындыргъан эдиле, алан, биз миллетни жюрегин! Къалай аман юйюкдюрген эдиле бу халкъны жанын! Ай таланган, халкъыбыз кесин бу уллу миллетни тенгшисинде кёрюрге унамай тохтагъанды! Алай болур амалы жокъду деп. Тюнголюу ауурлугъу басып тургъан башын алыкъа ёрге кётюралмагъандан.

160-чы отоуда болуучу маданият ингирлени кезиулюсю шухьубузну бу ишине багъышланып ётген эди. Кесинг шагъатса, анда даулаш болмагъанды. Очеркни учхараракъ жерлерин кёргюзтюрге кюреше эди хар сёлешген, аны бютюн «кючлюрек» этерик амалланы излерге итине эди. Саулай алып айтханда уа, бу очеркни жаратылгъанына кьууанмагъан болмады.

Солтан кеси, кёрген эдинг, ингир узуну тынгылауну ийгенлей олтурду. Ахырында уа бизни отоудан тышында сёлешген бир къауум адамгъа, ол санда уа сени кесинге да, къысха жууап айтып кьойду:

«Зарауатлыкъдан бла зорлукъдан кьутулгъанлы, халкъыбыз аркъасын тюзете башлагъанды. Тейрини болушлугъу бла билек кюч да алып ол, ниет къарыуун да ёсдюрю. Алай теркирек болур ючюн а, биз аны

жан-тин сезимлерин кьозгъаргъа, миллет ёхтемлигин уятыргъа керекбиз. Ангыларгъа, ангылатыргъа да керекбиз: кеси ауанабыздан кьоркъа, кеси атыбызны жашыра, буюгъуп жашагъан заманыбыз озду-кетди. «Мен малкъарлыма! Мен къарачайлыма!» – дегенни дунягъа эшитдирип нек кычырмайбыз энди? Закийлерибизни закийле тенгинде, ахшыларыбызны ахшыла сатырында айтыргъа кимден кьоркъабыз?»

Солтан солуу айландыргъан ууахтыда «къанбуз» Сагъит мыйыкъ тюбюнден мурулдагъанын а эшитгенми эдинг? Кеси уа тюзюнлей санга къарап айтхан эди: «Темирчи Кязимни чепкенинден граф Толстойну бурунуна кьурум ийиси иш урур деп кьоркъадыла». – Ма былай шыбырадагъан эди ол.

Да тюз алайгъа ушай эди бир-бирлени оюмлары. Къазча кьозларгъа кюрешген тауукъну орунуна да сала эдиле Солтанны ала, тюени юркуюрге чапхан гумулжук этип да кьоя эдиле. «Къайгъырмаз, шохларым! – дейди Солтан а, биз чибинлесек. – Кимни эсе да ити юргенликге, бизни кериуаныбыз жолундан тыйылмаз. Кериуан жулдузубузну кесибиз шарт кёргенибиз себепли, ажашырыкъ да тюлбюз!»

Солтанны «кериуан жулдуз» дегени уа неди? «Тейри адамы, къарнашчыгъым, Уллу Къарачайны, Бийик Малкъарны да менме деген кишилери окъуна айтыргъа базиналмагъан акъылны сермегенсе бу жол!» – ма Алийни бу айтыууду ол.

Не эсе да бир байрам болур эди, баям. Эрттенликде, кечеден тансыкъ болуп чыкыгъанма да, жолугъур жерибизге айтхан заманыбыздан иги да алгъа келип къалгъанма. Тютюнледен экисин-ючюсюн кюйдюргенме. Ары да жортама, жеримде чыдаалмай, бери айланып да жоргъалайма. Сагъатыма кёз жетдирмей а шо такъыйкъа оздура болмам.

Жашла бла кызыла, омакъла да болуп, дауур-дууур эте чыгъадыла. Танышларым, билеме, кёпдюле. Саламлашхан да эте болурла мени бла, не кёргеним, не эшитгеним жокъду ансы. Бу хужулукъ тохтап иш къалгъан болур дегенни шыбырдай, женгими артха ышырдым. Мен кёзлерими сагъатха илиндирген ууахтыда уа кимни эсе да жумушакъ къолчуклары жабып кьойдула аланы.

«Кимни эсе да» дегенлигиме, олсагъат окъуна таныдым къолларынгы, кесими къолларымы аланы юслерине салдым. Къол аязларым бла къол сыртларынгы хычыуун кёрюп сылай, танышларымдан бир бёлегини атларын санадым, сени атынгы уа бек артда айтдым.

Къолларынгы бетимден кетердинг. Сени кёрюрге термилип сакълагъан кёзлени тансыкълыкъ жандырып, артха суху бурулдум. Акъыл бла жюрег а кеслерини тёрели «атышыууларын» башлап кьойдула:

– Гебенекчик! – кеси кесине шыбырдады жюрек.

– Нечик тюз айтдың. Мен, аны ызындан къарап, не затха ушатыргъа билмей турама.

– Къынгыр къач! Мен айтханнга угъай демей къалай кьоялдың?

– Дурусха дурус деу керекди.

– Кертда ариучукъду да! Жаш сайлай билгенмиди. Ол заманда сени сёзюнге къарап тохтамагъаным а!

– Ариулугъуна уа не сёз барды! Алай...

– Ол дегенинг? Башлагъанса биягъы сен!

– Сабыр бол. Бу ауузгъа чабыуунгу бир къоймайса.
– Охо да, айтмай къоярыкъ туюлсе да туюлсе. Тынгылайым.
– Да не айтырыгъы барды? Гебенекге «жылы жайны, жарыкъ айны малы» дегенни сенден бла менден акъыллыла эртте айтхандыла.
– Айып этме, иги ангыламадым.
– Аллах айып этмесин, адежли жан! Сен эбине тюшюналмай эте баргъан затланы санай башласакъ...

– Сёз ючюн?!

– Ма биягъы сен кесинги танытдынг. Бош чибинлейсе. Сёзюме тынгыла да, айтханымы ангыла да, къама сабына уа, керек болса, арда уазлырса.

– Жарамы бек терен жерин марап къаяса тузну сора уа! – Жаранг бар эсе, аны кесинг салгъанса. Мен а, экибизге да бир кибик игини излейме ансы, сени жаранга туз къуяр муратдан кериме. Жашау дегенинг къуру жылы жайладан бла жарыкъ айладан къуралып къалмагъанын айтыргъа кюрешеме санга. Жауунлу кюзле, къарлы къышла да боладыла жашауда. Исси кюнле, сууукъ кечеле да боладыла. Сени гебенекчигинг ол затланы кётюралармы? Кюн кюйдюрюп иш къоярмы аны назик къанатчыкъларын, сууукъ юшютюп иш къоярмы?

– Юйренир. Къош да бара-бара тюзеледи.

– «Къош» дегенинглей, къош болууду ишни бек башы, юйюр къурауду.

– Аны юсюнден акъылыбыз бир ушайды да?

– Гебенекчикди мени арсарлы этип тургъан. Ачыуунга андан бек къатылыргъа да къоркъама, алай...

– Ауузунгу чакъла! Шо тилинг да къалай айланды алай айтып къояргъа! Менден эсе ол алгъа айтханды да. Унутханмы этгенсе: «Жаны барла барысы да жашаугъа жаланда юйюр къуарар, туугъан-туудукъ ёсдюрюк ючюн келедиле», – дегенин.

– Охо, маржа, охо. Къутурма.

Тапчыкъ кийинип, чачынгы да тюз ол мен суююучюча эшип келгенсе. Ауазгъа салып айтханыбыз болмагъанлай, къарамларыбыз бла, ышарыуларыбыз бла ушакълаша барабыз. Акъылны бла жүрекни биягъындагъы атышыуларын да унутуп туюлме. Ичими къалайында эсе да бир къаты туюмчекни сезип турама. Мыйымы бир жерчиги да, исси шиш бла къатылгъанча, тохтай да кюйдюре.

Алан, ол кюн да, эсингде эсе, айтхан эдим, алай бусагъатда да къатламай озаргъа кёзюм къыймайды. Ары дери бир кере да кирмеген жерибизге не эсе да бир жашырын къарыу бургъан болур эди экибизни. Алгъадан сёлешгенибиз-келишгенибиз иш болмай къайтып къалдыкъ кесибиз а. Кирдик, олтурдукъ. Ауузланыр затла да келтиртдик. Мен, кесинг айтыучулай, аштапай адам, хобуста шорпагъа къапландым олсагъат.

– Ары бир къарачы! – былай шыбырдадынг бир заманда, аягъынг бла инчигиме да къатылдың.

Кёзлерими санга кётюрдюм. Сен а къайры эсе да бирге къарап олтураса. Къарагъанынг а алай бошмуду – къууанганынг бла сукъланганынг кесинги унутдуруп къойгъандыла. Кёзлени сени къарамынга келишдирирге кюрешдим.

– Кёремисе аланы! Суу суратчыкыла! – муну уа манга угъай, кесинге айтдынг.

«Гинжичикле!» – деп кьойдум мен а ичимден. Омакь кийинген эки чырайлы топалайчыкь – жашчыкь бла кызычыкь. Жашчыкь анасыны, кызычыкь атасыны тобукларында. Бетлеринден насып нюрю тёгюле, ата бла ана, кеслери уа бизден алай кёп тамата болмазла, сабийчиклерине да тежей, кеслери да ауузлана, олтурадыла.

– Аман кёзден кьалсынла. Насып... Ма анга айтадыла жашау насыбы деп! – эки кёзюнгю аладан алмагъанлай шыбырдадынг дагъда. – Экисини да ууртчукларындан уппа этеригим келеди!

– Охо... Аллах айтса... Бизни да, тюз быланыча, жашчыгыбыз бла кызычыгыбыз боллукьдула. Аланы эте туурса уппа.

– Эгизчикледиле кеслери да!

– Алай болса уа – бютюн иги!

– Да санга уа не?

– Санга уа?

– Билемисе, кьалай кьыйынды... экисин биргелей...

– Мен билмейме. – Кюлдум. – Билген да этерик болмам, шукур.

Алай алыкьа уа, – энтта кюлдум. – Мен билгенден, бу иште сен да алай кёп сынау жыйышдырмагъанса. – Кюлдум.

– Бош кюлесе! Мен...

– Ох-хо-о-о! Мен билмей турама ансы...

– Къатынладан эшитгенме, ой алан!

– Кёресе да? Эгизле тапхандан сора хапар айталгъан эселе, ала ёлмегендиле. Сен а аладанмы хомухса?

– Охо! Не болса болсун. Сен алай сюе эсенг, мен хазырма!

Бу ушагыбыз, оюн-кюлкю къатыш болгъанлыгына, кесинг да бек терен сезген эдинг, нечик уллу магъана сыйындыргъан эди ичине. Андан сора да, ашар-ичер керегибиз иш болмай тургъанлай, ненча кере къайтаргъанса мени алайгъа.

Орамгъа чыкьдыкь. Билегими кесинге алдынг да, женгими артха ышырып, сагъатыма къарадынг: «Охо, алай кёп да сакълатмагъанбыз», – кьолтугъума кирдинг. Мен а, «ичимдегиле» кеслерин билдире башладыла да, санга жууап этмей кьойдум.

– Угъай-угъай, кьымсыз болмаз эдинг да! Женгдирмез эдинг да жангылгъанынга! – бу жюрекни ауазы болду.

– Да мен сиймеген олмуду? Алай болмай иш кьалыр деп кьоркъама ансы.

– Жангылыч болгъанынги ненча кере тутады кёзюнге бу кызы! Сен а дагъда...

Шошлукь.

(Баргъаны боллукьду.)

ОСМАНЛАНЫ ЭЛДАР

Османланы Элдар Къабарты-Малкъар эл мюлк академияны 2-чи курсунда окъуйду. Ол жазыу иш бла да кюрешеди. Биз аны бир къауум миниатюрасына къарап, тизгинин жыйып, назму халда басмалауну къабыл кѳргенбиз. Элдарны итинмеклиги, жюрек талпыныуу барды. Ол а къолуна энди къалам алгъан жаш адамгъа аз туююлдою.

Кѳрген эдим сени бир жай эрттенликде.
Бир бош шыхырт таууш
Элгендирлик маралча,
Кѳз туурамдан тас боллукъгъа ушап,
Кѳрген эдим сени суу бойнунда.

Къанкъаз къабын тешип,
Кѳлге кирген хур къызчыкъны кѳрген улан кибики,
Къарай эдим санга, солуууму тыйып.
Жулдуз кибики жарыкъ,
Аяз кибики женгил,
Закий уста мермер ташдан жонуп
Этгенча бир субайса, бир ариу.
Кечем, кюнюм да энди сенсе, бир кесинг.

Кѳрген эдим сени бир жай эрттенликде.

Ма ол жарыкъ, чыракъ болуп, жанып турады,
Жарытып мени айлы, кюнлю умутуму.

Бир жай эрттенликде кѳрген эдим сени тауда.

Мени малкъар тауларым,
 Къалай бийиксиз сиз, къалай деменгили!
 Бирлеригиз, нарт батырла киби,
 Буз кубеле кийип, базгын къарайсыз
 Къушлу бийикледен тегерекге.

Шаркъ кюйюзле жайылгъан киби,
 Тюрлю-тюрлю чакъгъан гелеулени
 Юсююзге жабып – бирлеригиз;
 Къайнап ёсген журлу, сюлесинли да
 Къалын агъач кийип – бирлеригиз а.

Жылгы суу жагъаларын талай,
 Къайнап, кёмюк этип барады, къутуруп.
 Аллын тыйгъан пиллеча ташлагъа,
 Асланча, арсарсыз чабады ол.

Мени ёхтем, бийик да тауларым,
 Кече жулдузлагъа, кюндюз а къушлагъа тынгылагъан
 Миллетими бийик да, огъурлу да
 Этгенсиз сиз, берип жюрек кючююзню,
 Жаныгъыздан ургъан нюрююзню берип.
 Сизге суймеклигим алай уллуду:
 Не ахшылыкъ этсем сюесиз сиз?!

«Чыкъ!» – десегиз, кёкге чыгъарма мен,
 «Кир!» – десегиз, отха кирирме мен,
 Учхан къушдан, жетип, мен тюк алырма,
 Ташны сыгып, сют чыгъарырма,
 Туугъан Жерим, Туугъан Халкъым,
 Туугъан Минги Таум, сизни ючюн.

Сиз таулуласыз, таула, таулула!

УЯНЛАНЫ Оюс

Къысыр ийнек

*Къазахстанны сары къуму –
Иссилиги аякъ кюйдюрген,
Туугъан журтну бузлу ташы –
Термилиуде кесин сюйдюрген!*

Кечгюнчюлюкню сынагъан кюн-
нюбюзде манга юч жыл бола эди.
Алас-булас эсгерме жерибизде не
зат болгъанын.

Атам къазаутха Кичибалыкъдан
кетди. Юйде биз бешеулен къалды-
къ: анабыз – Назий, анамы анасы – 90-жыллыкъ Осом, къарындашым
– Муккан, эгечим – Мария (анга ол заманда жыл бла жарым бола эди).
Биз да алай аманны кебинден жашау эте тургъанлай, халкъыбызгъа
бютюнда уллу къыйынлыкъ жетди – 1944 жылда, 8-чи мартда туугъан
жерибизден кечюрдюле. Ол кюн таулу элдеде болгъан жилиуну Аллах
кишиге сынатмасын.

Кетип баргъанда, Кязимни осуятын (биз аны бла бирге бир
элден кечгенбиз): «Сабийлеге сакъ болугъуз, не берселе да – аша-
тыгъыз!» – дегенин бир да унутмайма.

Бизни келтирип, Къазахстаннга атдыла. Къаратал район, «Дости-
жение» колхоз. Юч юйюр бола эдик: таулула, чеченлиле, бир юйюр
да – къырым татарлыла. Барыбызны да эл къыйырында бир баракга
тёкдюле. Юч юйюр да баракны юч мюйюшюнде жарашдыкъ. Юйню
ортасында уллу от эте эдик (отунла келтирселе). Къыш суугъу жетди.
Кюнчыгъыш Къазахстанда жашагъанлыгъыбызгъа къыш суугъу бек
къаты тута эди.

Юч кюн озду бизге отун келтирилмегенли. Худургъа деп берген
ун паёкнун да мычытдыла. Колхоз бек уллу эди, анда жашагъан-
ла уа – барысы да корейлиле. Аллах билсин ала ары не заманда эм
къайдан келгенлерин. Бек сейири уа – ала кечгюнчюлеге бир зат бла
болушмайдыла, бизге тийиширге суймей эдиле, къоркъгъанмы эте
эдиле, билмейме. Бир кече мени ыннам – Осом, сора татарлы къарт
къатын дуняларын алышдыла.

Ыннама быхыны бичакъ бла къырып, ашатып да кёре эдим, алай
андан не хайыр, къарт адамны ичине гыржын бурху бармаса. Кече
аланы юслерине табылгъан жылы затланы жаба эдик, алай ала ачлыкъ-
ны кётюралмагъан эдиле. Къыш суугъу къатыдан-къаты бола бара
эди. Юсюбюзню къырпакъ басып, кечеден тангнга алай чыгъабыз.
Баракда абадан эр кишиле ючеулен эдиле: чеченли Дада (тукъумларын
къайдан биляллыкъ эдим мен – сабий). Дада, къазаутдан бир буту
кетип къайтхан адам. Экинчиси да чеченли – Рашид, ёсюмю эки метр

болган мазаллы пелиуан! Ючюнчюсю уа – татарлы, субай санлы ариу жаш – Миналий. Август айны къызыу кюнлеринде жууунама деп терен илипинге батханымда, Миналий, суудан чыгъарып, жанымы ёлжумден сакълагъан эди...

Къышны сууукълугъу, ачлыкъ бизни бек онгсуз этедиле. Дада, Рашид, Миналий ашны-сууну къайгъысын этип башлайдыла. Бир кече къайры эсе да барып, бир къауум сагъатдан, баракны аллына бир къысыр, семиз ийнекни алып келедиле. Урлапмы, сатыпмы алдыла, аны билмейме. Ай жарыкъда ийнекни сойдула. Биз, сабийле, тегерекге чаба, къууанч тыпырлы болдукъ. От этерге уа отун жокъ! Баракны бужугъуна да бир къарадыла таматала, алай тийселе, баракны топуракъ башы бизни басарыкъды. Ол къоркъууну этип, Рашид базыкъ аркъанны алып, узакъ болмагъан чырпылы къолгъа атланды. Бир заманда ол мазаллы адам дуня бла бир отун алып келди. Баракны ортасында уллу от жакъдыла. Бизге этден чийли-бишли шишлик этип, тойдурдула. Эски-бюскюле юсюнде жукъларгъа кетдик.

Къышны сууукъ эрттенлигинде къазанда бишген этден бир тояйыкъ деп, къазан тегерегине жыйылсакъ, билмей тургъанлай бир «полуторка» машина баракны аллына келип тохтады. Аны юсюнден тёрт милиционер тюшдю. Абаданла, сабийле да суу къуйгъанча болдукъ. Милиционерле тегерекге-башха къарап, Дадагъа, Рашидге, Миналийге машинагъа минигиз деп тохтадыла.

Рашид туюшюрге милиционерлеге кесин атды, алай Дада чечен тилде бир затла айтды да, тыйды. Ючюсюн да алдыла да кетдиле. Биз да оу-шай болдукъ. Ингир алагъа ючюсю да къайтып келдиле. Аллах билсин, не айтып къутулгъан болур эдиле. Ийнекни урларгъа уа башчылыкъны Рашид этгенин аны къарда уллу аякъ ызларындан билгендиле.

Аллай ишден сора бизге отун да, дыккы паёк унну да хар кюнден келтирип турдула...

1947 жылда Тельман атлы колхоздан бизге – «Достижение» колхозгъа Шауаланы Азнор келди. Жаннетли болсун, жюз бла беш жыл жашап, Къара Суу элде ауушханды. Ол анамы эгечи – Кесарыуну эри эди. Келди да, бир колхозда бир къой къошха тамата болуп, тёлю, жюн алыуда аллына кишини да ётдюрмей тебиреди. Бизни да аякъ юсюбюзге ол салды.

Ма алайдыла мени сабий жылларымы аякъ ызлары, – Сталин берген «саугъа».

СЮЙДИУМХАН

Геккиланы Хожуну кызы Эркиланы Суйдйюм (1930) Басхан ауузунда Эл-Журту элде тууганды. Ол 5-чи классха дери Гюрхожанинга эсюрюп окъугъанды. Суйдйюмню таныгъанла айтханнга кёре, дерслерин терк окъуна этип, дефтеринде суратла ишлеп, алагъа хапарчыкъла къурай туруучусун устаз огъурамай, анга кьошакъ дерс бере болгъанды. Алай Суйдйюм аны да кьонгуроу къагъылгъынчы тындыргъанды.

Ай, не медет, не асыу – уруш башланады. Аны оту ёчюлгюнчю, андан да кюйсюз кёчгюнчюлюк деген кыяма айланады. 14 жыл толмагъан сабий ол жаханимни шыхырына тюшеди. Алай хорлатыб а кьоймайды, толу юй да болады.

Суйдйюм, кьолуна кьалам тюше, кёлюне келгенин жаза-жаза тургъанды, алай аланы кёргюзтюрге адам излемегенди. Магъаналары барды деп да хазна ийнанмагъанды.

Алаймыды, туйюлмюдю – окъуп кёрейик!

Магомед Гекки

Атамы осуяты

Журтубузгъа термиле,
Дуниядан кетеме;
Жетмеген муратымы
Ахыратха элтеме.

Кийиклеге чыгъыучем
Эл-Журтуну башына,
Атымы сиз жазыгъыз
Аны состар ташына.

Советлеге базынып,
Къуллукъ этдим, арымай –
Сибирледе ёлеме,
Жюрегим чырт жарымай.

Эл-Журтуна къайытмай,
Мында ёлген мен болсам –
Къатларына кьоаярла
Жожу бла Забитхан.

Чанчыучуду, сынсысам,
Мени жюрек тамырым:
Тюзледе къаллыкъ болур
Тюзлюк кёрмез къабырым.

Ахлуланы къатында
Терен къабыр къазарсыз:
«Бу да бир кызыды», – деп,
Сын ташымда жазарсыз.

Къабырынгы сибирледе къоюп,
Къайытып элимде жашайма;
Сен кетгенли, жанымдан тоюп,
Эски китапха ушайма.

Къыш бла тенг кетген эдик...
Жанкъоз чакъгъан мартда.
Жанкъозла жокъладыла,
Къайтырламы деп артха.

Сабийле, къартла, къатынла –
Къалгъан эдик биз юйде...
Жашларыбыз – къазауатда,
Къалгъанбыз – сибирде.

Айтайым сизге, сарнай-бурула,
Чексиз-къыйырсыз кюйюмде:
Къуртла, губула жашай болурла
Атам ишлеген юйюмде.

«Оу» да дедиле, «шау» да дедиле
Сегизинчи мартда къатынла,
Сабийлерине жанлары кете:
«Къыяма» – дедиле атына.

Атам айтыучу эди:
Элге-журтха къайтырсыз,
Мен мында термилгенни
Ташха-таугъа айтырсыз.

Терлеп-титиреп атам уяңды,
Тюшюнде кёрюп Тютюню*.
Тансыкъдан ичи алай жанады
Тышына чыкъмай тютюню.

Юйлерибиз къалдыла ачылып,
Ёмюрлюк ырысхыбыз чачылып.

Кимге сакъладыкъ суйген къыралыбызны?
Кимге къойдукъ юйюбюзню, малыбызны?
Ата журтубузну, туугъан жерибизни?
Жол узуну термилип ёлгенибизни?

Сибирде кечиндик, жетди да палах,
Ачдан-сууукъдан къырыла-къуруша.
Тойлада тепсеп хорлаучу Абдуллах
Бутун къоюп келди урушда.

Бизни таулагъа ушатып къарайма
Алма-Ата тауну башына,
Къайытып барсам, олтуруп, жилярма
Туугъан элими ташына.

* Басхан ауузунда жер ат

КЪУЙРУКЪСУЗ ТЮЛКЮ

Ачдан амалсыз болуп, терек тюбюнде сыртындан тюшюп тургъан Бёрюню къатына, акъсагъан да эте, къуйрукъсуз Тюлкю келди.

– Жууугъум, санга не болгъанды?! Ол ариу къуйругъунг а къайда!? – деп сорду Бёрю, сейир этип.

– Улутхагъа берип келеме, – деди Тюлкю.

– Кимге?!

– Уучугъа. Къапханына тюшгенем.

– Сора къуйругъунгу берипми къутулгъанса?!

– Хау. Бусагъатда улутха бла Иблисден окъуна къутулургъа боллукъду.

– О-о, не иги хапар айтдынг! – деп, бёрю къуйругъун ойнакълата къуанды. – Алай эсе, мен, бюгечеден кеч къалмай, ыстауатха чабайым...

Экинчи кюн Тюлкю, терек тюбюнде къой мыллыкны жырта тургъан Бёрюню кёрдю.

– Къуйругъунг а къайда, Бёрю?

– Къош парийге нохтабау этгенме, – деди ол.

МАХТАНЧАКЪ КЪОЯН

Къуухотун этип къачып бара тургъан Айыуну кёрюп, Къоян аны аллындан чыкъды.

– Былай аман кюнлю болуп кимден къачаса? – деп сорду ол Айыугъа, кесини да ахы кетип.

– У-уу-уучудан... – деди Айыу, тили тутула. Къоян ары бла бери къарап, тегерекде уучуну кёрмегенден сора: «Ёгюз кибик уллу да болуп, не аман къоркъакъса. Мен а сени батыр сунуп туруучу эдим...» – деп, айыугъа дунияны айыбын этди.

Бир къауум кюн озгъандан сора айыу ёпке солуу этип, къачып бара тургъан Къояннга тюбеди.

– Эй, былай от тёбеси болуп кимден къачып келесе? – деп сорду ол Къояннга.

– Ушкокдан!!! – деди Къоян, типиски болуп.

– Да, уучудан къачханса деп, ол жол манга айып этген эдинг да.

– Хы, сен уучудан къачханенг. Мен.. мен а ушкокдан! Ушкок аман затды, – деп, кесин акъларгъа кюрешди. Бу кезиуде къайдан эсе да узакъдан ушкок атылгъан таууш эшитилди. Экиси да бир бирге ал бермей къачышдыла. Къоркъуусуз жерге жетип, эс жыйгъандан сора, биягъы Къоян Айыугъа: «Айтханем да санга, къоркъакъса деп. Сен къачмасанг, мен къачарыкъ туююлем!» – деди, батырчыкъ болуп. Айыу анга, башын да булгъай, ичинден кюлдю.

«БАТЫР» ХОРАЗ

Хансла тубюне жайылып кетген балачыкъларын жыйышдыра айланган гурт тауукъгъа бир уллу къуш чабыууллукъ этди.

– Тилейме, балачыкъларымы ёксюз этме, – деп жалынды тауукъ.

– Балачыкъларынг бар эсе уа, тиймейим, – деп, къуш учуп кетди. Арлакъдан къарап, аны кёрюп тургъан къызыл хораз гурт тауукъну къатына чабып жетди.

– Къаллай бир айтама санга, менден кеннге кете турма деп. Насыбынга, къуш мени кёрюп, къоркъуп учуп кетди ансы, эки орталыкъда жоюлуп къала эдинг, – деди тауукъгъа, дёрденчигин чоелтип.

Бир башха кюнде, биягъы гурт тауукъ, къызыл хоразны да нёгер этип, балачыкълары бла хансла тубюне жайылдыла. Кёкде уллу къуш кёрюндю. Къызыл хораз, хахай этип, тауукъ орунга къачды.

– Къайрыса?! – деп, тауукъ аны ызындан гузаба эте къалды. Къуш а тауукъгъа бу жол да чапмады, эски шагъырейинеча, къанатын булгъап, учуп кетди. Хораз тауукъ орундан батырчыкъ болуп чыкъды.

– Къачыпмы кетди ол начас? – деп, тегерегин чайнады.

– Ол угъай, сен къачханса, – деди тауукъ, анга кёлкъалды болуп.

– Не къачхан хапарды ол?! Мен орунубузгъа къазыкъ алыргъа къуулгъанем! – деди хораз.

ЧЫЧХАН БЛА КЪАПЛАН

Бир арыкъ чычхан къабар зат излей барып, ёлюп тургъан къапланны кёрдю. Тегерегине айлана кетип, юсюне минди. Тийреде бирси чычханла аны кёрюп, тамашагъа къараргъа жыйылдыла.

– Не ишинги бу?! – деп, сейир этдиле.

– Не ишим боллукъ эди... бара тургъанымлай, аллымдан чыгып къалды да, мен а, киштик сунуп, уруп ийдим да... ёлдю да къалды! – деди арыкъ чычхан.

Бирси чычханла анга уллу аперимлик бердиле. Ол сагъатдан аны кеслерине къалауургъа айырдыла. «Ашынгы-суунгу тапдырып турурбуз, сен бизни жалаңда палахладан сакълап тур ансы», – дедиле. «Мен сау къадарда сиз бир затдан да къоркъмагъыз!» – деп ышандырды арыкъ чычхан аланы. Бу кезиуде къамышле арасындан къаплан чыкъды. Чычханла жан-жанына къачып букъдула. Бир къауум замандан ала тешиклеринден чыкъдыла. Къарасала, къалауургъа айыргъан чычханлары къоркъгъандан, жореги жарылып, ёлюп тура эди.

БУГЪА БЛА ЧИБИН

Чибин бугъаны кёзюне, бурунуна къона кетип, тынчлыгъын алды.

– Къой мени бла ойнагъанынгы. Мюйюзюм бла уруп ийсем, ичинги бузарма! – деп эсгертди бугъа. Чибин къылыгъын къоймады. Ачыуу чыкъгъан бугъа, башын да булгъай, чибинни ызындан болду. Бара барып, ташха къоннган чибинни урама деп, эки мюйюзюм да бирден сындырды.

Магъанасы: Ачыуланып этилген ишни арты да ачыу бла бошалады. Урушурдан, туюшюрден алгъа сагъыш эте туругъуз, – бугъача болуп къалмаз ючюн.

АСЛАН БЛА КИРПИ

Жаныуарла Асланнга чабып жетдиле.

– Уллу патчахыбыз, Кирпини тютюн иче тургъанлай кѳргенбиз! – дедиле ала, тийрени жабыгъа алдырып.

– Чакъырыгъыз ол гяурну бери, – деп буюрду Аслан. Жаныуарла Кирпини аны аллына алып келдиле.

– Бу не ишингди сени, ы?! Агъачха от тюшюрюп, барыбызны да урходук этип къойсанг, ол кюйюнлей?! – деп урушду Кирпиге «патчах».

– Энди ичмем. Кечгинлик беригиз, – деди Кирпи, жалынып.

– Угъа-а-ай, жууугъум, сен адепни бузгъанса. Аны себепли санга бизни бла турургъа жарарыкъ тюйюлдю. Бююнден башлап, сени агъачдан кыыстаргъа оноу этеме!

Кирпини агъачдан кыыстадыла. Кюнлени биринде, Кирпи, юлкюле арасына бугъуп, тютюн букъулата тургъан Асланны кѳрдю.

– А-ха-а-а! Бусагъат барып жаныуарлагъа айтайым! – деди Кирпи.

– Алай тохта, къарындашым, – деди анга Аслан. – Ауузунгу кыысып турсанг, жангыдан агъачха къайтып жашаргъа эркин этерме.

– Угъай, мен тюзлюкню сюеме! – деп, Кирпи жортуп кетеди.

Андан бери Аслан Кирпини ызындан кыууп айланады деген хапар жюрюйдю, керти эсе.

АЙЫУ ДОСЛУКЪ

Айыу бал чибиннге: «Бу дуняда сенден сюйгеним жокъду. Санга къалай бла ахшылыкъ этерге билмей айланама. Уянг къайда эсе да, манга кѳргюзтюп къой. Бир заран жетдирмей сакъларма!» – деди. Бал чибин аны ызындан алып барып, бир уллу терекни тюкгючюнде уясын кѳргюзтдю. Чибин бал кыяргъа кетгенлей, Айыу уяны пара-чарасын барды, балын ашады.

Магъанасы: танымагъан биреу аллыгъыздан чыгъып, ахшылыкъ этеме деп тохтаса, сакъ бола туругъуз. Аман акъыллы «айыула» кыуру агъачда угъай, бизни арабызда да бардыла.

ЖИЛЯН БЛА МАКЪА

Жилян, Макъагъа барып: «Тишим ауруп, жанымы алады. Сен быллай затха устаса деп эшитгенме. Тилейме, болуш!» – деп жалынды.

– Угъай, угъай... алайынлай къабып къойсанг, – деди Макъа, къоркъуп.

– Къуйругъум бла ант этеме къапмазгъа. Сау этсенг а, саугъачыкъ да берирме.

– Ахшы, алай эсе. Ауузунгу кенгнге ач, – деди Макъа. Жилян ауузун кенгнге ачды. Макъа аны ауузуна таякчыкъ сугъуп кѳрдю. Жилян, аны Макъаны «къолу» сунуп, къабып ийди. Алай бла тишин сындырды.

ОНОУЧУ ЭШЕК

Къаплан, къарт болуп, патчахлыкдан кетди. Жаныуарла аны орунуна башха оноучу айырыргъа жыйылдыла. Аны, муну деп, кѣп даулашдыла. Ахырында Эшек, туруп: «Менден эслигиз жокъду ичигизде. Тюз оноула этилирлерин сѳе эсегиз, мени айырыгъыз!» – деп, къаты болуп тохтады. «Охо, муну да бир сынап кѳрейик», – деп, анга къол кѳтюрдюле. Сабан ишле башланган кезиуде жаныуарла анга келип: «Багъалы Эшек, эки ѳгюз да кѳтюрѳм болгъандыла. Аланы орунларына сабан агъачха кимлени жегейик?» – деп сордула.

– Къойну бла Киштикни! – деди Эшек.

– Ала экиси да жарарыкъ туйюлдюле. Бир да болмай эсе да, Пилни жегейик, – дедиле жаныуарла.

– Угъай, мен айтдым – болду! – деп, Эшек сѳзюнден къайтмады. Аны хатасындан ол жыл жаныуарла мирзеусюз къалдыла.

«Эшек бузгъа тирелгенлей» деген айтыу ол заманладан къалгъанды дейле.

БѳРЮНЮ «СЮЙМЕКЛИГИ»

Агъач къыйырында кюте тургъан Эчкини къатына Бѳрю келди.

– Сени ариулугъунгу узакъдан эслеп, къатынга андан жанлагъанма, – деди Бѳрю, Эчкини аллында жойкъулланып. Эчки, жукъ айтмай, ышарып къойду.

– Ышаргъанынг да барды бир эл багъасы. Кѳзлеринги ариулукълары уа тууар малны буйреклерине ушайдыла – татлы къабынчыкълагъа. Къуйрукъчугъунгу къымылдагъаны уа жюрегими дыгъылын къозгъайды. Эринчиклеринг да гюл чапыракъла кибики! Ах, къалай ариуса сен! Кѳргенлей, суйюп къойгъанма! Ичиме от салгъанса. Сенсиз жашау эталмазча болуп къалгъанма. Кел мени бла агъачха. Бирге жашайыкъ. Мен сени жер башында эчкилени барысындан да насыплы этерме!

– Угъай, угъай... Биз бир бирге келишмейбиз. Сен – Бѳрю, мен а – Эчки. Ушамагъан ишни этерге жарамайды, – деп, Эчки кетип тебиреди. Бѳрю аны аллына жыгъылды да:

– Мени бу уллу суймеклигимди малтап кетме. Сен мен айтханнга угъай десенг, кеси кесими ѳлтюрлюкме. Ах, къалай сѳеме мен сени!.. – деп жилиамсырады. Эчки сагъышланды.

– Да сени бла кетип къалсам, Теке, не айтыр?!

– Къой аны. Атын да сагъынма. Акъ сакъалы да жерге жете. Сен, жиргенмей, аны бла къалай жашайса? Ол санга намыссызлыкъды. Мени бла кел. Жаннет жашау этербиз экибиз да...

Бѳрю да, Эчки да агъач таба кетдиле. Экинчи кюн Эчкини иеси, эчкисин излей, агъачха барды.

Уллу терекни тѳбюнде ол аны сѳеклерин тапды. Бу тамсил терк ийнанып къалыучу тиширулагъады.

ЖЫРЧЫ ЖАНЫУАРЛАНЫ ЭРИШИУЛЕРИ

Бир жол жаныуарла жыр конкурс бардырыргъа деп, ачыкъ талагъа жыйылдыла. Анга къатышыргъа къанатлыладан да бир къауумлары келдиде. Конкурсуна комиссиясына Асланны, Айыуну, Эрленни айырдыла. Конкурсуна келгенле, бирини ызындан бири ортагъа чыгып, кеслерини фахмуларын кѣргюзтдюле. Бѣрю улуду, Тюлкю юрду, Макъа къур-къур этди, Къаргъа тийрени къаркъ-къаркъгъа алдырды, Булбул да жырлады, сымарланып, Доммай да ѳкюрдю, Эшек да окъуду... Эшек, окъуп бошап, Асланны къатына барды да, къулагъына шыбырдады, сора бир уллу чулгъамны анга берди.

Жаныуарла жырлап бошадыла. Комиссияны башчысы Аслан Айыугъа бла Эрленнге сорду, биринчи жерни кимге беребиз деп. Эрлен айтды – Булбулгъа деп. Айыу айтды – Доммайгъа деп. Аслан унамады.

– Бюгюн былайда жырлагъанладан Эшекге жетгени болмагъанды. Аны макъамыча ариу макъамны мен эшитмегенме. Ол жырлагъанда, терекле, ташла да сагъайып тынгылагъандыла. Мен а кѣз суу окъуна этгенме, Эшекни ариу ауазы жюрегими асыры бек жибитгенден. Мени акъылыма кѣре, биринчи жерни Эшекге берирге керекди, – деди Аслан. Эрлен тыпырдаргъа кюрешиди, – угъай, угъай деп. Алай Аслан аны башына уруп, эсин тайдырды. Андан сора, конкурсуна председатели бла даулашыргъа бир жаныуар да базынмады. Биринчи жерни Эшекге бердиде. Андан бери Эшек тохтамай «окъуп» айланады, кесин бир ариу жырлагъан сунуп.

КЪОЯН БЛА БѢРЮ

Къоян, айлана барып, бир къалын юлкюню тюбюнде къапханнга тюшюп тургъан Бѣрюню кѣрдю да, батырчыкъ да болуп, аны къатына жанлады.

– Мен жилин да, макъа да, маймул да кѣрдюм, алай сенден къутсуз, сенден былхымсыз, сенден эриши жаныуаргъа тюбемедим. Сен харамса, ийислисе. Сени кѣрсем, мени къусарыгъым келеди... – деп, Къоян Бѣрюге дунияны аманын айтып кетди. Кетип бара: «Ала, мен аны уруп тишлерин ауузуна агъызмай нек кетип къалдым?» – деген акъыл келди башына. Ол, бир уллу терекни къургъакъсып тургъан бир базыкъ бутагъын сындырып алды да, ызына къайтды. Келгенинде, Бѣрю къапхандан ычынып тура эди.

– О-о, хурметли патчахым, айтханларыма чогъожланып, сенден кечгинлик тилерге къайтханма, – деди Къоян, тобукълары къалтырай.

ТЮЛКЮ БЛА КЪОЯН

Ачдан онгсуз болуп айланган Тюлкю мыллык ашай тургъан Къапланны кѣрдю да, аууз суулары да саркъа, анга жалынды.

– Къаплан, мен сени эгечингден туугъанма, – деди ол.
 – Алай эсе, жууукъ бол! – деп, Къаплан аны ашха чакъырды. Тюлкую, мыллыкдан тойгъунчу ашады да, жолуна кетди.

Бир жол а Къаплан, къоян мыллыкны жырта тургъан Тюлкуюге тюбеди

– А-а, эгечден туугъан, кюнюнг ахшы болсун. Мен а талай кюнден бери ашсыз-суусуз айланама, быгъынларым да ичиме къатып. Къартайгъан болурма ансы, жукъ туталмайма, – деди Къаплан, тилин суууруп.

– Къартайгъан эсенг, ишинг осалды, – деп, Тюлкую, къоян мыллыкны тишлерине илиндирип, кетип тебиреди.

– Тохта алай, эгечден туугъан, ёзденлик эте бар, – деди Къаплан анга.

– Эгечден угъай, къарындашдан туугъан сен эсенг да, ашым – башха, ашынг – башха, – деп, Тюлкую жортуп кетди.

МАКЪА БЛА ПИЛ

Жилияндан къачып бара тургъан Макъа Пилни кёрюп, аны аллына чыкъды.

– Багъалы Пил, атанг бла ананг бла тилейме, къутхар мени. Ахшылыгъынгы ёмюрде да унутмам! – деп жалынды.

– Не болгъанды?

– Бир уллу жилиян ызымдан тюшюп айланады. Сен болушмасанг, ол мени ашап къоярыкъды.

– Къыйынлыгъа болушхан мени борчумду, – деп, Пил, узун бурну бла узалып, Макъаны сыртына атды. Пилни сыртына къоннганлай, ол кесин патчах сунуп тохтады.

– Э-хе-хей, битеу жаныуарла, бери къарагъыз! Сизни патчахыгъыз энди менме! – деп хахайлады ол.

– Махтанган иги туююлдо, – деди анга Пил.

– Сен, кёп сандырама да, кёл таба барып, бурунунг бла юсюме суу къуй, ансы къыйнала башлагъанма, – деди Макъа. Пил, кёл къатына барып, узун бурунуна суу тартып, Макъаны жибитди.

– Аперим! Бюгюнден башлап сени даражанг бек бийикге кётюрюлюкдю, мени алып айланнганынг ючюн.

Пил анга жукъ айтмады. Кесин да суудан къандырып, терекле салкъынында солургъа жатды.

– Эй, къулакъларынгы жел этдирме! – деп буюрду Макъа анга.

– Нек?

– Келген саскыланы юркютген этесе. Мен аланы ашаргъа керекме.

Пил къулакъларын жумду. Макъа саскыладан тойду.

– Энди солугъанынг боллукъду. Ёрге къоп да, мени тегерекге айландыр.

Битеу барысы да кёрсюнле патчахлары ким болгъанын, – деди Макъа.

– Асыры кёп оноу эте болурмуса, шуёхум? – дегенни айтды Пил.

– Кесинг уллу болгъанлыкъгъа, башында ахылынг жокъ кёреме.

Патчахны иши оноу этиудю.

– Тюш сыртымдан, – деди Пил анга.

– Угъай, жууугъум, мен бери тюшерге деп минмегенме.

– Миннгенингча, тюшген да этерсе, – деп, Пил, узун буруну бла узалды да, Макъаны аягъындан тутуп, бияры сызды.

Аны кёрюп тургъан жаныуарлагъа уа кюлкую тарыды.

СУГЪАНАКЪЛЫКЪ

Ингир алада бир Борсукъ, айлана барып, агъач кыйырында ачдан онгу къуруп тургъан Тюлкюге тюбеп къалды. Анга жаны ауруп, юйюне чакъырды.

– Ах, анам жарлы, не ариу юйюнг барды!.. – деп сукъланды Тюлкю.

– Мен муну кече жукъламай, кюндюз а солумай, алай ишлегенме, – деди Борсукъ. Сора ол Тюлкюню иги сыйлады. Аны бла да къалмай, ол, аш да берип, хурмет бла ашырды.

Тюлкю уа, Борсукъ бла саламлашып айырылгъанлай, Асланнга къууулду.

– О-о, сыйлы патчахыбыз, бу дуняда тюзлюк боллукъмуду, огъесе уа боллукъ туюлюмюду? – деп, тийрени тынгылата, тарыкъды.

– Не болгъанды аллай бир? – деп сорду Аслан анга.

– Тура эдим жата, къайдан келди бу хата дегенлей, ырахат жашап тургъанымлай, бир мурдар Борсукъ келди да, юйюмден кыстады да ийди. Энди мен не этейим? Юйсюз-кюйсюз эшикге атылдым да къалдым, – деп, Тюлкю сарнап жиялды.

Аслан терк окъуна Кирпини чакъырды да, Тюлкюню ишине къараргъа буюрду.

Кирпи бла Тюлкю Борсукъгъа атландыла. Жолда бара, Тюлкю Кирпиге: «Сен тюзлюкню бек суйген прокурорса. Юйюмю, Борсукъдан сыйырып, кесиме къайтарсанг, мен санга жарагъан нохтабау этерме...» – деди.

Кирпи, Борсукъгъа тюбеп, соруу этди. Шагъатла бла да селешди. Тюлкю харам акъыл бла айланнганын тохташдырды. Келип, ишни болушун Асланнга айтды.

– Тюлкю уа къайдады? – деп сорду Аслан.

– Къачханды, – деди Кирпи.

– Бусагъатдан, тутуп, аллыма алып келигиз, – деп буюрду Аслан жаныуарлагъа. Ала, къарап-къарагъынчы, Тюлкюню тутуп, Асланны аллына алып келдиле. Тюлкюге жюз чыбыкъ уругъа сюд этдиле...

«Аманлыкъчыны эки юлюшю башына», – деп аны ючюн айта болурла.

АЛДАУУКЪЧУ ТЮЛКЮ

Бир кюн сары Тюлкю агъачланы, тауланы кыйдыра чыкъды. «Мен экстрасенсме... ауругъанла манга келигиз!» – деп хахайлады.

Аны эшитген саусуз жаныуарла сары Тюлкюню «юйюне» къууулдула. Келгенле къуру кьол бла келмедиле. Хар бири нохтабау бла келди. Къаплан окъуна келди жугъутур мыллыкны суйреп. Чычханла да келдиле мирзеу бюртюкле алып. Хар бири сары Тюлкюге ауругъанларын айтдыла, ынчадыла, болушлукъ тиледиле. Тюлкю уа: «Къоркъмагъыз, барыгъызны да сау этерикме! – деп ышандырды. – Менича экстрасенс алыкъа дунягъа чыкъмагъанды. Манга башха планеталадан окъуна келип башлагъандыла. Мындан алда Сатурн деген планетадан тау тенгли бир уллу Пил да келген эди, эки сабийчигин да алып. Аланы аякълары къурушуп, чырт атлаялмай эдиле. Аналарындан жангъдан туугъанча сау этдим да, къууанып кетдиле. Айдан да келген эди бир къамиш Бёрю – эки бюреги да чирип. Жангыз эки кере бакъгъанымлай, сау болду да кетди, сауыгъа да бир семиз кычырыучу берип...»

Алай хапарла бла сары Тюлкю аллына келгенлени сейир-тамашагъа къалдырды. «Аланы сау этген сизни уа кёкге учуп кетерча этерме!» – деди. Сора, жаныуарлагъа артын буруп, къуйругъун ойнакълатды. «Мени экстрасенс кючюм къуйругъумдады, – дегенни айтды. – Битеу эсигизни аны къалай къымылдагъанына буругъуз! Башха затны юсюнден чырта сагъыш этмегиз. Ауругъаныгъызны уа унутургъа кюрешигиз. Эсигизде болсун, мени биотокларым иги нохтабау этгенлеге бегирек жалгъашадыла!..»

– Алай эсе, манга нек жалгъашмайдыла? Нек тохтамайды тишлерими ауругъанлары?! – деп къызды Къаплан.

– Тёзген эт, шуёх. Эки кёзюнгю мени къуйругъумдан айырма. Тишлеринг ёмюрден-ахыргъа дери ауруп турмазла, – деп жапсарды Тюлкю аны.

Алай эте, сары Тюлкю байыкъды. Тюгюн алышындыралмай, жабагъысы къарын тюбюне жабышып айланыучу эди да, энди уа жым-жылтырауукъ болгъанды. Эсирикге кетгенди. Алгъын кесинден къарыулу жаныуарлагъа тюбеп къалса, бир жанына бугъуп, алагъа жол бериучю эди. Энди уа, къабаннга тюбесе окъуна, къарарыгъы да келмей, жолун кесип, ётүп кетеди. Алай, кюнлени бирлеринде, жаныуарла анга тырман этип башладыла, бакъгъанынг жарамайды деп.

– Бюгюн жарамаса, тамбла жарар. Аны ючюн неге къаугъа этип айланысыз? – деп, сары Тюлкю аланы тарыгъууларын къулагъына да алмады. Алай эсе деп, төрт аякълы саусузла Асланнга тарыгъып бардыла. «О, бизни сыйлы патчахыбыз, биотокларым барды деп, сары Тюлкю бизни алдады. Ауругъаныбыздан да бек ауруулу этди. Болгъан ырысхычыгъыбызны да ашады да кетди. Тилейбиз, мынга сюд этип, хыйлачылыгъын башына жетдир», – деди.

Аслан эки кёк бёрюню ийди, сары Тюлкюню алып келирге. Ала терк окъуна хыйлачыны тутуп, Асланны аллына келтирдиле.

– Сен нек алдап айланаса саусузланы? Ол харамлыкъды! – деп, Аслан сары Тюлкюге къутурду. Тюлкю уа, къуйругъун да къысып, жилямсырагъан халда сынчыкълады.

– Прокурор, къайдаса? – деди Аслан.

– Мен мындама, сыйлы патчахыбыз, – деп, Кирпи алгъа чыкъды.

– Бизни законда алдауукъчулагъа къаллай жаза барды?

– О, сыйлы патчахыбыз, бизни законлада аллай статья вообще жокъду, – деди Кирпи.

– Да законубузда аллай статья жокъ эсе, биз сары Тюлкюге жукъ эталлыкъ туюлюбюз, – дегенни айтды Аслан. Жаныуарла бушуу-бушман болдула. Тюз оноу этмединг деп, патчахларына чамландыла.

– Бош гурушха боласыз манга, – деди Аслан алагъа. – Терслик сизни кесигиздеди. Мындан ары сакъ бола туругъуз алдатмазгъа!

Сюдге жыйылгъан жаныуарла чачылышдыла. Аслан сары Тюлкюню артха тыйды.

– Айт, ийманынг хакъына, бу аман акъыл сени башынга къалай келгенди? – деп сорду Аслан сары Тюлкюге, сейирден ёле.

– Адамладан юйреннгенме! – деди сарыка, къуйругъун ойнакълата.

– Адамладанмы?! – деди Аслан, бютюнда уллу тамашагъа къалып.

СЕНГИРЧКЕ БЛА МЕТЕКЕ

Эртте заманда Сенгирчке бла Метеке шуёхла болгъандыла, кеслери да къоншуда жашагъандыла. Бир бирге чам эте, жашауларын оюн-кюкю бла ашырып болгъандыла.

Кюнлени биринде: «Гебенек туугъан кюнюне той этеди. Битеу тий-рени къонакъгъа чакъырады!..» деген хапар жайылды.

– Кел, Метеке, биз да барайыкъ. Гебенек иги ашла этиучюдю, – дегенни айтды Сенгирчке.

– Да ол узакъда жашайды... тау башында гюлле арасында. Мен ары жетгинчи, Гебенекни тою бошалыр. Алай сен а бар. Манга къарама.

– Угъай, Метеке, биз шуёхлабыз. Сенсиз барлыкъ тюйюлме. Алыкъа заман барды. Жетербиз. Сен къуруда сюркелип бармай, чапхан да этерсе, – деп, Сенгирчке шуёхуна кёл этдирди.

Ала жолгъа атландыла. Ыйыкъдан артыкъ бардыла, солугъан да эт-мей. Алай жолну ондан бирин да тауусалмадыла.

– Сени хатангдан сыйлы ашладан къуру къалабыз!.. Хайда, атлай эсенг, теркирек атла! Алай тюйюл эсе, мен кетдим!.. – деп тохтады Сенгирчке.

– Ашыкъма, тенгим, чакъырылгъан жерге къонакъла алай терк жыйылып къалмаучудула, – деди Метеке.

– Угъай, шуёхум. Мен талай кюнден бери ашамай турама, къонакълыкъда ашарма деп. Кёрмеймисе быгъынларымы бир бирге жабышып тургъанларын?

– Да алай эсе, бар. Сакъ бол жолда. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез» дегенча болуп къалма.

– Бир да къоркъма!.. – деп, Сенгирчке, узун-узун секире, тау башына ёрлеп кетди.

Метеке уа ашыкъмады. Баргъаныча барып турду. Ол Гебенекни журтуна жетгенде, келлик къонакъла да келип, энди стол артына олтура башлагъан эдиле. Гебенек, гюл къанатларын да къагъа, Метекеге жарыкъ тубеди да, аны да стол артына олтуртду. Олтуртуп бошагъандан сора: «Сенгирчке уа къайдады? Нек келмегенди?» – деп сорду.

– Мында жокъмуду да ол? – деп ,къайгъы этди Метеке.

– Жокъду, – деди Гебенек.

– Ма санга! Ол эртте жетерге керек эди...

Аланы сёлешгенлерине тынгылап тургъан сары Гумулжук сёзге къошулду:

– Сенгирчкени мен жолда кёргенем. Эки аягъын да сындырып, жеринден тебалмай тура эди.

– Ай-ай-ай... не тапсыз болгъанды. Сен анга болушмадынгмы да? – деп сорду Метеке.

– Болушмай а! Дарман чапыракъла бла байлагъан эдим аякъларын, – деди Гумулжук.

– Сау бол, алай этген эсенг. Ызыбызгъы къайтханда, сен аны манга кёргюзюрсе. Ол мени къоншумду. Кыйналсам да, юйюне ала кетерме.

– Ахшы, Метеке, кёргюзюрме.

Гебенек кѳурашдыргъан столну юсю бай эди. Келген кѳонакѳла зауук этдиле, татыулу ашладан ашап. Жырлагъан да этдиле. Кѳара кѳамажакѳла уа, тѳгерек тохтап, тепсеген окѳуна этдиле. Той-оюн бошалды. Кѳонакѳла юйлерине жайылдыла. Метеке да тебиреди юйюне, Гумулжукну нѳгер этип. Айтханыча, Гумулжук жолда Сенгирчгени кѳргюзтдю. Жата эди ол насыпсыз таш юсюнде, оу-шау эте.

– Айтхан эдим мен санга, ашыкѳма деп. Адамла бизден эсе акѳыллыдыла. Ала бошдан айтмагъандыла: «Ашыкѳгъан суу тенгизге жетмез», – деп. Ангыладынгмы? – деди Метеке шуѳхуна.

– Ангыладым... алай кеч ангыладым ансы.

Метеке аманны кебинден Сенгирчкени юйюне алып келди.

Айтыугѳа кѳре, ол иште дери Сенгирчкени аякѳлары, салам чѳплеча, тюппе-тюзчюкле, сыйдамчыкѳла болгъандыла. Алай ол жол, ашыгѳама деп, аякѳларын сындыргъандан сора, ала, тюзелмей, кѳынгырлай кѳалгъандыла.

Бек ашыкѳмакѳлыкѳны хатасы ма алайды.

АТ БЛА ЭШЕК

Ат бла Эшек: «Сен аман, мен иги...» – дей кетип, эки ортада сѳз болдула. Сѳз болгъан бла да кѳалмай, бир бирлерин табанладыла. Тынмагъанларындан сора, аланы экисин да жаныуарланы патчахына – Асланнга элтдиле.

– Не от тюшгенди сизге? Не зат юлешесиз? – деп ачыуланды Аслан.

– Мени терслигим жокѳду. Бу Эшекди кѳоймагъан. Кѳуруда манга кѳюйюксюннгенлей айланады, – деп тарыкѳды Ат.

– Алаймыды? – деп сорду Аслан Эшекке.

– Да кѳалай кѳюйюксюнмезме, терсликни кѳре тургъанлай? – деди Эшек, хахайлап. – Мындан эсе мени кѳулакѳларым уллудула. Муну кѳуйругѳу да неге ушайды, жипи жерни хансы кибики. Мени кѳуйругѳум а, багѳалы патчахыбыз, сени кѳуйругѳунга ушайды. Аны юсюне уа мен окѳуй да билеме: «Ийха-а-а... ийха-а-а...» – деп. Бу уа, тишлерин ачып, кишнегенден сора жукѳ билмейди. Ма алай болуп тургъанлай да, адамла менден эсе муну сыйлы кѳредиле. Анга кѳалай чыдаргѳа боллукѳду, ы?

– Да Атны да болур сенден озгъан жери...

– Угѳай, аны менден озгъан жери жокѳду. Оза эсе – ашап озады. Ол а алай махтаулу иш тѳююлдю, – дегенни айтды Эшек. Аслан сагѳышланды.

– Алай эсе, экигиз да чабышыгѳыз да, ким озса да, аперимлик аны боллукѳду, – деди Аслан.

Ат бла Эшек чабышдыла. Ат Эшекни орта жолда кѳоюп, озуп кетди. Аслан махтауну Атха берди. Эшекни ичи бютюнда кѳюдю. Хорланнган этгенликге, Атха зарланмакѳлыгѳы кѳалмады. Атны намысын тюшюрюр ючюн, бюгюн да, бюгече да аны юсюнден жетген жерде аман хапарла жайып айланады дейдиле, Атны сѳгюп.

«Эшек эшеклигин этмей кѳоймаз», – деп, таулула, баям, аны ючюн айтхан болурла.

БЕРБЕРЛАНЫ Бурхан

Къыш чилледе къоюп кетсенг,
Жашаууму мутхуз этсенг, –
Къар жаугъанны акълыгъына,
Жаш жюрекни сакълыгъына, –
Кече-кюн да шукур эте,
Иги къууум – жол кѣргюзте.
Бир да болмай башдан тѣбен,
Санга къарап, айтырма мен:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кѣлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кѣргюзтген умут тангла.

Боран жетип тозуратса,
Сууукълукъну бек сынатса,
Жангызлыкъда тангым атса,
Эски куртха жюрек батса, –
Анга тѣзюп ингир-эрттен,
Ахшы умут келе кѣкден,
Болуп жазгъа чыкъгъан эмен,
Ушап къушха, айтырма мен:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кѣлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кѣргюзтген умут тангла.

Бирге келип журт къойнуна,
Сабийликни ѳр жолуна,
Жомакъ туугъан къалабызда,
Жашлыкъ кюнле арабызда,
Туугъан жерни аламында,
Жюрек сезим къарамында,
Хар сынаугъа тѣзе терен,
Алгъыш эте, айтырма мен:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кѣлден.

Узакъ учхан къач турнала,
Жол кѣргюзтген умут тангла.

Ай да, кюн да, разы бола,
Битеу дуня нюрден тола,
Жаз келтирсе жанкъозланы,
Кюн эритсе къыш бузланы,
Ёмюрлюкге биз жараша,
Кюнден-кюннге жууукълаша,
Тансыкълыкъдан бола ѳртен,
Ариуума айтырма мен:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кѣлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кѣргюзтген умут тангла.

Кѣз жашланы жилтинлери,
Кѣзлени да гинжилери,
Тау сууланы саркъгъанлары,
Тауну, тюзню чакъгъанлары, –
Сыйынмайын къучагъыма, –
Къууанч эте къууанчыма,
Таукел атлай жарыкъ тангнга,
Айтырма мен жангыз санга:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кѣлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кѣргюзтген умут тангла.

Киеуле

Жашауда, жюйюсханла, бир кишини эсине да келмезча, тюшюнде да кёрмезча аллай тюрюлю затла боладыла, аллай сейир ишчикле.

Ма, сёз ючюн, бир элде... Угъай, элни атын айтырыкъ туююлме, ансы ммммм... башха элени жанына тиерикди: «Бизни уа нек айтмайды? Бизде андан да аламатла болалла деп. Бот!»

Алайт да, бир элде, бир тишырыуну юч кызы болгъанд. Кызыла, эшта, иги кызыла болгъан болурла ансы, бир бири ызындан ташайгъандыла.

Къайрымы? Эрге, жюйюсханла! Тюсюнлей эрге. Бот! Ташайгъандыла да, аналарына, канишна, юч киеу къурагъандыла.

Ючюсю да аллай киеуле, не айтдыраса, бири бирин озгъан залимле. Къайын аналары бла къайын аталарын къол аязларында туталла, бир да аладан оноу сормай бир зат да этмейле. Юйдегилери бла уа айтмай окъуна къой: жау бла бал! «Жанчыгъым» бла «кёгюрчюнчюгюммен» сора бир бирге башха тукъум сёлешиу жокъд.

Бот! Алай эте жашай турадыла да, кюнлени биринде кызыланы аналары: «Ярабий, киеулериммен мени къайсы бегиракъ сие болур?» – дейт да, таланган, тамата киеуюню къатында эси аугъанча этед.

О! Ол сагъатдан киеу, чабып барып, суу келтирет да, бетине чачад. Нашатыр ийискетед, искустыбинний дыхания этед, кысыхасы, терлегенлери барыб, жанын-къанын аямай кюрешип, аяздырад къатынны. Зато эрттенбла къараса – терезесини тюбюнде «Жигули». Паследний марка. Мияласында жазыу: «Сюйген киеучюгюме къайын анасындан! Сау бол, киеучюгюм!» – деп.

«Ашхы! Энди ортанчы киеуюмю да бир сынарем», – дейт да биягъы къатын, тутат да экинчи киеуюню аллында ауад.

О! Киеую гузабагъа къалад, ёрге-энишге чабад, не аптюек къоймайд, не больница ычхындырмайд, дунияны дарманын жыяд, дохтурланы келтиред. Кысыхасы, – къайын анасын «сау» этед. Эрттенбла къараса–терезесини тюбюнде «Волга» жылтырап турад. Паследний мадель. Мияласында жазыу: «Сюйген киеучюгюме къайын анасындан. Сау бол, ыразы этдинг!» – деп.

«Харашо. Энди ким къалды? Ючюнчю киеу. Муну да бир сынамай къоймам, ахырысы», – дейт да, къатын суу бойнуна барад. Марап туратда, киеую алайгъа келгенлей, биягъы эси аугъанча этет да, суугъа ташаят да кетед. Сууну уа къутургъан заманы. Къатын аны тергемегенд. Секиргент да кеткенд. Суугъа тюшкенден сора ангылагъанд ишни кырты эткенин. Ангылагъант да, осагъат хахайдан къыргъанд: «Ой! Ай! Киеу! Къутхаааар! Сыпасиии! Батамааа! Батдыуым! Киеучюгюгююююююю!»

Алай киеучюгю муну къутхарыргъа ашыкъмайд. Къайын анасыны кычырыгъына эсин иш да бурмай, не эсе да бир тартыуну сызгырад.

Къатын къычыра кетет да, батад. Киеую юйуне къайытад. Къайытып келип къараса, терезесини тубюнде «Мерседес». Канишна паследний выпуск. Мияласында жазуу: «Саммий суйген киеучюгюме къайын ата-сындан. Бек сау бол. Адамса да, жерингдесе», – деп.

Больницада

(Сахна оюнчукъ)

Ш о т т у. Дохтур! Эй! Дохтур! Дебушка! Дебушка! Можна сыпырасит, а? Мине резит будиш да? Дохтур! Сыкажи пажалыста. Резит будиш да? Дохтуур! Тибе сыпырашибаю. Резит?..

М а й р у с (хыны). Неле жаншап тураса былайда? Резит! Резит! Не резитди ол? Биз операция этебиз, ангылаймыса? Операция!

Ш о т т у. Ачыуланма, маржа, ачыуланма. Таулу болгъанынгы билмей айта турама. Къачан кесип башларыкъса деп сорлугъем. Кесип.....

М а й р у с. Сиз адам сёзюн ангылаймысыз? Мында операция этиледи! О-пе-ра-ци-я! Олег, Пётр, Рузанна, Цица, я! Операция!

Ш о т т у. Барыгъыздамы этесиз?

М а й р у с. Ким барыбыз да?

Ш о т т у. Да бу санагъанларынг?

М а й р у с. Уффф! Сизни негиз ауруйд? Сиз бери нек келгенсиз?

Ш о т т у. Аллахха шукур! Бир адам сёз эштдик. Къан берге келгенме.

М а й р у с. Къанмы? Къалай къан? Сиз саусуз туююлмюсюз?

Ш о т т у. Угъааай!

М а й р у с. Къалай угъай! Бусагъатда аурумагъан жокъду! Тешинчигиз!

Ш о т т у (шыбырдан). Былайдамы? (Тёгерегине къарай) Сен а?

М а й р у с. Не мен а?

Ш о т т у. Мен къуру кесимми тешинирикме да?

М а й р у с. Не заат? Шашамы турасыз? Неле жаншайсыз, къарт теке, былайда, не? Тешигиз келегигизни бусагъат!

Ш о т т у (тешет). Толка айтып къояйым, къызы, мен дыгъылдан бек къоркъама. Арта айтмагъанма деме. (М а й р у с стетоскопну Ш о т т у - н у сыртына салайым дегенлей, Ш о т т у къоймайды, жыйырылады, къычырады, коледди, къатады.) Ой,ой,ой, Уууууууу! Оооооооо!

М а й р у с. Эй! Къаллайла этесиз, сабий кибик! Тынч туругъуз! (Сте-тоскопну Шоттуну сыртына салады.) Солугъуз!

Ш о т т у. Къалай?

М а й р у с. Не? Солуй билмеймисиз?

Ш о т т у. Билебиз! (Майрусну къалундан созады.) Олтурчу былай!

М а й р у с. Нееек?

Ш о т т у. Бирге солуюкъ! (Белинден къучакълап.) Сен да арыгъан болурса, баям. Къуру ишлегенлей, харипчик, къуру къыйналгъанлай! Бусагъат бу ташачыкъда, жанчыгъым, бу тап жерчикде бир залим солуюкъ! Бусагъат, кёгюркюнчюгюм, бусагъат! Келчи кесиме, ариучукъ! (Жыгъыл башлайды. Майрус Шоттуну жаягъына урады.)

М а й р у с. Эшек! Осёл! Мен аллай солугъанмы дейме, малгъун!

Къайры къолларынгы созаса, къолларынг сууурук! Иги онг жанынгы тутуп кел былай! Болван!

Ш о т т у (*жаягъын сылай*). Ай элия урсун юйюнгю! Шибля киби, не ачы къолунг бард. Пай, пай, пай, пай! Къуруштуруп къойдунг да, жаягъымы отча жандырдынг! Ничебо себе дохтур! Сау этер орнуна, шау этди да къойду мен пакъырны. Эй! Санга адамланы личит этми дегендиле, калечит этми дегендиле, не?

М а й р у с. Сен а къолларынгы тыйып тур, билдингми? Кереклиге, керексизге да узала турма да!

Ш о т т у. А ким бюргъант да, бу керекли, бу керексиз деп? А манга можит как раз ол керекли эсе уа? А? Не уа мен не этдим бобще? Бир кесек солуюкъ дединг да, дабай дедим.

М а й р у с. Башынг къуругъан, мен солуюкъ демегенме! Солу дегенме! Солу!

Ш о т т у. Къалай?

М а й р у с. Ма былай (*Терк-терк солуйд.*) Билдингми энди? Солу! (*Ш о т т у къыстау солуйд.*) Тохта! (*Стетоскопха тынгылайды.* Ш о т т у ууртларын кѣндюрюп турады) Солу! (*Ш о т т у солуйду.*) Тохта! (*Ш о т т у биягъы ууртларын кѣндюредиди.*) Солу! Тохта! Солу! Тохта! (*М а й р у с и у хуржун телефону зынгырдаиды.* М а й р у с телефонну алады. Ш о т т у ууртларын кѣндюрюп, солуун тыйып турады) Алло! Алло! Сенмисе Зиньчка! Салют! Къалайса? Представляешь, ол кофточка жарамай къалгъанд. Хау! Сатайым деп турама. Сен а не ишлейсе? Ол биреу жазамыды? Керти? Молодец! Ычхындырма! Ну и что, что къарт! Биширгенми этериксе муну? Зато ачхалы! Бешбармакъмы? Не бешбармакъ? А ашмы? Олму сюед? Да эт, сюе эсе. Можит андан къарылып битип къалыр эсе уа! (*Кюледиди.*) Ахчачыгъы... Да мен да аны айтама! Рецептми? Не рецепт? (*Ш о т т у къып-къызыл болуп, кѣзю-къашы бла «ѳелеме» деп билдиреди.*) А, бешбармакъны рецептими?! Бусагъат аны уа. Жаз. Таак. Обцим этни ууакъ туурайса...бетни угъай, этни, мясаны, ангыладынгмы, хы, мясаны ууакъ туурайса... (*Ш о т т у шиптикден ауады, хырылдаиды.* М а й р у с, телефонун къоюп, анга гузаба ишледи.) Оу кюнум къуругъан, ѳеле тура болур дейме. Эй! Эй! Эштемисе? Эй! Бир зат айт! Солуй болмаз дейме! (*Ийшлип тынгылайды.*) Солумайд! Не болуп къалды мынга? Эй! Эштемисе? Ой, бир жукъ айт!

Ш о т т у. Уфффф! (*Къыстау солуйду. Олтурады.*) Пуффффф! Ох,ох,ох,ох! Битип къалыем да мен жазыкъ. Уффффффф! Ахххх! Пуффф!

М а й р у с. Ол сагъатха не болуп къалды санга? Жанымы алдынг да.

Ш о т т у. Эмина болгъанд юйюнгю! Солумай тур деген кесингенг да, сора не болгъанд деп нек сораса?! (*Эриклен.*) «Этни ууакъ туура да...» Тууралып къалмагъыз экинг да! Сени былайгъа халкъны къыр деп салгъан болурла, ансы эшигими жабыенг.

М а й р у с. Тохта, андан бери солумаймы тургъанса сора? (*Кюледиди.*) Къыл-къыл-къыл-къыл! Былай телини уа кѣрмегенем, Чонайны жаны ючюн! Къыл-къыл-къыл-къыл!

Ш о т т у. Бууала бууарыкъ, жилин таякъ, дагъыда, уялмай, кюлген этесе!

М а й р у с. Ачыуланмагъыз, пажалыста. Билип этмегенме. Кечкинлик.

Ш о т т у. Гмм. Кечкинлик! Гммм!

М а й р у с. Энди къаныгъызны алайыкъ.

Ш о т т у. Не зааат? Къанымымы? Да бююнлю ичкенинг нед да, къаным болмай, не? Огъесе къанмагъанмыса алкъа? Хайда сора, тамычысын да къойма. (*Бююнун Май русха тутун.*) Ма! Ич! Дракула къызы!

Автобуста

– Эй! Арлакъчыкъгъа турчу, маржа! Эштемисе? Эй! Санга айтама! Арлакъгъа бир тур. Тёрт жанымман къысхансыз да, солууум кюштен айланад. Бу шопургъада не айтсын адам! Бу абтобосну былай тыкъла-маса болмаймыд! Керта да ахча этеме деп! Ол ахча этед, биздена саулукъ кетед. Эй! Эштемисе? Арлакъгъа тур дедим да! Не заат?! Не къулагъыма къычырасамы? Хыкъ. Да къалайынга къычырайым да сора? Арлакъгъа тур дейме! Кюф кибиб бир къадар жер алгъанса да, къымылдар амалым болмай турама! Амалынг жокъ эсе юйюнгде турму? Не атангы башына айланаса ёлюр тююнг чыкъгъанда дамы? Эштемисиз, эйляры, бу эшекни сёлешеуюн, не? Ай атангы жанына баргъын, мынафыкъ! Арлакъгъа тур дейме да, пасыкъ, бусагъатдан! Уффф! Ёлеми! Бууулдум! Эй! Мегежин, эштемисе? Санга айтама, гыражданка? Сен да арлакъгъа турчу бир кесек, гысты кибиб, юсюме аууп турма да. Къолларымы бир бошат дейме. Некми? Ол алайда гылыуну къулакъ жанын бир къыздырайым! Не заат? Къолларынг къурусунму? Нееек? Ол мени эримдими? Эй-а! Ма санга! Ушар турасыз, оллахий! Ушамагъан тюбемейд деп. Сени сопахлайым сора. Айымыса, не башхасы бард? Эшта, сен да андан хоча болмазса! Эй, сен а не этесе? Къайры жухума узала келесе? Санга уа не этдим? Мен эгечимеми? Керти? Бу мегежинними! Ты сыматыри! Бу къайырылып келе тургъан а кимди? Къарындашыммы? Хоу? Мда... Ол алайда жумдурукъ кёгюсте тургъан а? Къайнынг? Так. Бу олтургъанла уа? Амма бла аппамы? Да сора шайканы ичине тюшюп тураса десегиз а мен пакъыргъа. Эй, шопур! Шопур! Тохтат абтобосну! Мен тюшкен этеме! Тохтат! Тохтатмаймамы? Нек? Мен киеулеримеми? Оу, анааам! Точна шайка! Атаманлары уа аппа бла амма! Эй! Сулушийте! Эштемисиз? Эй! Сизге сорама! Бу абтобос къайры барады, бабще? Айтчыгъыз, маржа! Къайрыды? Биллигим келип ёлеми! Бусагъат билirseми? Элден бир чыгъайыкъ да, бек иги ангылатырбызмы? Эй! Эй! Не этесиз? Мен огъары элге тойгъа барама. Эгечден туугъан эрге чыкъгъандта! Эштемисиз, тойгъа! Эгечден туугъан... Не зат? Тойгъа да жеткинчи тепсетейик бусагъатмы? Эй, мен тепсей билмейме! Эштемисиз? Чыртанда билмейме! Юйретирбизми? Бизни тартыугъа ала-мат тепсериксеми? Оу, анааам! Эй! Сыпасите мине! Грабьяят! Милича! Къайдаса! Юйюм къуруй тураад! Тойгъа барама деп кесими сойдурама былайда бу шайкагъа. Пуу, анассына! Эй, шопур! Эй дарагой! Сылышаиш мине? Эй! Шопур! Эй, дарагой, юйюнг къуругъан! Эй! Эштемисе? Эй! Эштмейд. Ай бителип къалгъын сен харам огъесе! Тюз кеслерине ушар, киеулер да бир жулик! Не этсин адам? Ай жаханимге баргъын, Наслий, эрге барама деп, мени жерге сугъа тура эсенг! Не заат? Кимге айтсамы? Наслийге! Эгечиммен туугъан олду! Ол баргъанд! Кимгеми? Мишка деп бир жюнбашха! Мишкасы къурур эсе! Аны амалтын... Не заат? Мишка мени жашымдымы? Хоу! Керти? Ма къаугъа! Ты сыматыри, бабще? Ол олтургъанла уа аммасы бла аппасы, так? Кюнюгюз ашхы болсун, амма!

Салам аликум, аппа! Къалайсыз, бабще? Пай! Пай! Пай! Сора Мишка жашыгъызды? Бизни уа киеуюбюз! Ай, гяуур а дегин! Кёремисе аны къаллай ата-анасы бард! Алтын журунла де да къой, бабщетта! Бир тынч, бир иги адамла! Эй, шопур! Эштемисе? Салам аликум! Маладессе, бабще, сен да! Киеу болса, аллай болад! Тохтамайма деп къалай барып турдунг! Бот! Бар! Бар! Бар! Бар! Тохтамай бар! Тохтамай!

Лекция

Багъалы жыйылгъанла! Бююн мени лекциямы аты – «Сюймеклик»! Тобарищле, эмда, ммммм... жюйюсханла! Сюймеклик деген аллай затды, бабще, аны ахырына дери билмеклик бек къыйын ишди. Бот. Сиз билемисиз сюймекликни не зат болгъанын? Билебизми? Неди да? Шишлик? А пиричом здес шишлик? Што? Сен къазанда бишген этними сюесе, огъесе шишликними сюесе депми сораса? Къайсынады сюймеклигинги? Ай юйюгюзге, мен не айтама да сиз не айтасыз! Мен уллу сюймекликни юсюнден айтама. Сюймеклик аллай затды, аллай сейирди... Што ти габариш, къазанбаш? Хау, хау, сен! Мени атым Касохдуму? Учин пириятна. Маладес! Мен а лекторма. Лекцияла окъуучу. Бот. Не дейсе? Сейир этемеми? Сюймекликгеми? Угъаймы? Сора? Къазандагъындан эсе, шишдеги эт татлыракъ нек болад депми? Пуу анасына! Палахха къалдыкъ бу къазан бла, шиш бла! Бот интиресный адам! Энди аллай бирчикни къалай билмейсе бабще, не? Башынг уллу болгъанлыкъгъа, мийи тамычысы болмаз ансы. Бек къужурса, къарайма да. Бек къужур. Алай бош затланы билмеген. Билмейбизми? Барындамы билмейсиз? Да би што? Сюймекликни къой да, аны бир айтмы? Мда... Ачмысыз? Угъаймы? Бусагъат боласыз! Лекцияммы атын тюрлендирейим да. Энди лекциямы аты – «Къазан бла шиш!» Бот! Тобарищ жюйюсханла! Хатите ийнаныгъыз, хатите ийнанмагъыз, къазанда бишген этден эсе, шишде шишлик татлды. Берите мине? Боот. Аны бизни ата-бабаларыбыз эртте сезгендиле. Ала ашай да биле эдиле, жашай да биле эдиле. Боот. Шыто ти габариш, Касох? Сора ата-бабаларыбыз къуру шишликми ашап тургъандыламы? Да ти што, Касох?! Ким айтад санга ала къуру шишлик ашап тургъандыла деп? Бир-бирде каша да... Угъай! Нет! Какой манный каша ол заманда? Эт тебе чо, детский садмы болгъанд? Абыкнабенинний как! Как как? Как! Ангылаймысыз? Угъаймы? Пу анасны уа! Энди какны да билмейле! Нартюх уннан, юйюгюзге... Энди ангыладыкъмы? Вооот! А этни алып къарасагъ а, канишна, бишгенден эсе, шишлик татлды дейме... Шыто? Охо, бишгени да къарнынгы тешмезми? Да анса уа... Мен да шагъат. Къазанда тап биширилгенни да не хатасы бард? Орталикми дейсе, омуруоуламы дейсе. Жёрмеле бла сохталаны да унутма. Баш жарты да кемираллыкъбыз алкъа. Дабай толка. Берип тур ансы, къарыллыкъ туюлбюз бир да. Бек тапчыкъ жутарыкъбыз. Иги тап жарашдырылгъан тузлукъ бла. Шыто ти габариш, Касох? Ну канишна! Аны несин айтаса? Ансыз къайры... Толка не самопал! Тазасындан. Боот. Шыто ти габариш? Пырабильна габариш! Шишликге саммий игиси – канияк. Бирле акъ бино да дейдиле, къызыл деп да сандырайдыла – ни беръте!

Ала бары да бош затладыла! Ол бинола- чинола! Акъны игиси – аракъы, къызылны уа – канияк. Псѐ! Боот. Тюзмюдо? Канишна... Шыто ти габариш, Касох? Да ти шыто? Ну канишна сулуший! Бишиую ѓтмесе, не татыуу боллукъду хантны? Боот. Аны юсюнден бир хапар айтайым. Кѐп болмай къурманлыкъда олтурабыз бирледе. Сиз иха ни зынаити. Бот. Экижыйрмажыллыкъ къызларына онсегиз жыл толгъанд деп этедиле къурманлыкъ. Панимаити? Бот. Энди тюзюн айтсам, барыбыз да билип турабыз къызны дейстбитилний жыл санын. Алай бир киши дып демейд. Нек? А зачема? Если кеслери алай сундурайыкъ дей эселе, бизге уа не? Ант ызларынданд онбеш демеселе. Аллыбызгъа бир зат салсылла ансы. Што ти габариш, Касох? Къызгъа ненча жыл бола эдими? Да бусагъатда айтдым да экижыйрма деп! Эштмеймисе? Бот. Олтурабыз да... Касох, не мурулдайса алайда биягъы сен? Къызгъа ненча жылмы? Пуу анассына, бегитилип къалдынг да! Эки жыйырма! Эки жыйырма! Не зат? Къачан айтдым онсегиз деп? Аны мен айтмай эдим. Атасы бла анасы айта эдиле! Ангылаймыса? Атасы... Сора сен атасындан иги къайдан билдинг муну туугъанынмы? Сенми тапханса мунуму? Да ти шыто?! Мен къалай табарма? Дуракмыса, сулуший? Не зат? Да ти шыто? Сорук пятмы? Пырабда? Ким айтханд? Атасымы? Тартыпмеди? Хауму? Сора керти айтады. Мда.... Мен а бир сорук болур деп тура эдим. Зыначит сорук пятты. Жаш окъуна кѐрюнед алкъа уа сора. Да... Бот. Олтурабыз да, эт келтиредиле. Къурманлыкъ, общим. Алгъыш эт дейдиле да, стаканымы толтурадыла.! Ой аны уа несин айтасыз! Сатыпмы алама сѐзню дейме да, басама алгъышны! Хайда айт, хайда айт, кесим окъуна арыйма, тынгылагъанланы къой да. Бот. Алгъыш этеме да, стаканымы да аудуруп, этке жабышама. Ай мени жауум аллайгъа жабышсын. Рязининг да нек созулсун аныча! Созула келип, къыйыры бла «штаяяп» деп жыягъыма басат да, жилиямукъларымы къуят да къояд. Бир кесекден къарасам, ким кѐпген жаягъын сылай, ким тюшкен тишлерин санай. Мда... Так ышто, жюйюсханла, къазандамы бишед, шишдеми къууурулад – иш анда туююлд. Недедими? Айтайым. Хантны жарашдыра билгендеди! Бот! Што ти габариш, Касох? Ну канишна сулуший. Болмаса, хатламанымы жараштырлыкъса? Аны себепли уа – перекетли болайыкъ! Кѐп насыпдан толайыкъ! Саулукъ бла мамырлыкъдан айырылмай турайыкъ! Бот!

АДАМЛЫКЪ СЫНАЛГЪАН ЖЫЛЛА

Заман къалай барса да – къыйынмыды аны жоллары, боранлымыдыла, жамаут чюйреликле огъурсузмудула, – бир затха да къарамай, биз билмеген жолла, жорукъла бла адамлыкъ танылып, кёрюнюп къалады. Халкъ кесини алчы адамына къарап, эс жыяды, барлыкъ жолун, этер ишин оумлайды. Боранлы жоллада ажашып, апчып къалмаз ючюн сабырлыгъы, оюмлугъу, алгъа тюз къарамы болгъан адамла жамаутха бек керекдиле. Жарсыугъа, аллай адамла кёп туююл эселе да, бардыла. Беппайланы Суфиян аладан бириди.

Бизни бу ушагъыбызда сёз аны юсюнден, аны къыйын жолуну, къадаарыны, ишини юсюнден барлыкъды.

Къыйын жолла, сынаула аны къатдыргъандыла, не тюрлю болумда да жолну тюз сайларгъа юйретгендиле.

Беппайланы Суфиян бюгюнлюкде жалан бизни республикада угъай, андан тышында да белгилиди. Аскер къуллукъну сайлагъан Суфиян, генерал-лейтенант чынны алгъан адамды. Анга игиликни генералы дейдиле. Сёз ючюн, мен кёп жылладан бери аны биргесине ишлеп келген, дуняда белгили алим, Россияны Илмула академиясыны профессору, малкъар халкъны айтхылыкъ жашы Апшаланы Магометге тубеп, генералны юсюнден сорама.

– Биринчи кере мен анга ол Закавказия аскер округну аскер башчысыны экинчиси болуучу заманында тубегенме, – деп башлады Магомет хапарын. – Ол Нальчикге келген эди, унутмагъан эсем, 93–94 жыл. Ол заманда таурухладача айтылып тургъан адам. Бек тартына эдим – аллай уллу адам бла тубешгенде, жунчумай къалай болгъун! Алай а ол бир тынч, адежли адам. Кесин кётюрмеген, ким бла олтурса да, ушакъ этсе да, кесини тенглери, ахлулары бла бирге болгъанча алай. Мен да бек терк ишледим анга. Ишге жетгенде уа – къая кибики! Ким биледи, бир-бир ууакъ ишчилекде ол «хо-да» деп къояргъа да болур, алай а жамаутны, халкъны сейирине жетгенде, кесини тутхан жолундан бир да ажашмайды...

Уллу адам уллу адамны юсюнден айтхан заманда, кесинг да уллу болгъанча кёрюнесе.

Бусагъатда Беппайланы Суфиян инсанланы баш эркинликлерин къоруулау эм да аланы политика артыкълыкълардан азат этиу жаны бла комиссияны секретарыды, малкъар халкъны «Алан» деген жамаут биригиуюню башчысыды; дагъыда ол малкъар, къарачай, осетин халкъланы бирикген «Алан» жамаут биригиулерини баш оноучусуна айырылгъанды. Дагъыда Шимал Кавказны битеу да жамаут биригиулерини битеулю советини башчысыды. Аллай бир намысы жюрюген адам кёп иш этгенини

юсюнден айтыр кереклиси да жокъду. Алай ол не ишни алса да къолгъа, аны ахырына жетдиргинчи тынчайыр амалы жокъду. Ишине аллай бир жууаплы къарагъан адамды.

Ахыр жыллада ол кесини бары даражасын, заманын, кючюн Шимал Кавказда бирликни, биригиулюкню, мамырлыкъны, жарашып жашауну жолларын сакъларгъа салады.

Ол жаны бла Суфиянны аз да ишеклиги, арсарлыгъы жокъду. Таян-чакълыкъ керек адамгъа ол къарамай къоймаз, болушур, къарар, кесин къорууларгъа жетгенде уа, генералны бир зат бла терилтирге къыйынды. Не сёз, аны ишине, къарамларына ыразы болмай, дау этгенле аз туююдюле. Аллай кезиуде Суфиян бир да генералгъа ушамайды – сабырлыгъын бузмаз, жунчуп окъуна къалыр. Кесини жашауну Ата журтуну мамыр жашауну жалчытыргъа салгъан адам даусуз, чурумсуз болурма деп турмайды. Халкъны жолундан ажашдырыргъа умут этгенле, эртте-кеч болса да, терсликлерине, жангылычларына тюбемей къалмазла. Суфиян аны биледи, эринмей, талмай, терсле, тюзле бла да иш бардырады, халкъны бирлигин сакълардан аямайды.

Бизни ушагъыбыз генералны жыл саны 70-ге келген кюнледе болгъанын унутмай, мен аны бу аламант кезиу бла алгъышларгъа сюеме. Тутхан ишинде уллу жетишимле болдурсун, сау-эсен кёп жылла жашасын. Кыралына салгъан къыйыны аны бююнлюкде тынч-ырахат жашарына тамам эди. Алай а халкъны къадары анга алай сыйлыды, жашау болумла аллай бир тынгысыз этедиле аны – ол тынчайып тураллыкъ туююдю.

Генерал бла ушакъ этерге хазырлана, мен аны жашау жолу бла шагъырей болгъанма. Анга кёре, ушакъ бек уллу, айтхылыкъ адам бла боллугъун сезген этдим. 1944 жылда ол да юйюрю, халкъы бла бирге кёчюрюлюп, Къазахстаннга тюшген эди. Халкъны ол къыйын жылларыны юслеринден аз жазылмагъанды. Алай а жети жыллыкъ жашчыкъ болуп, киши жерине тюшген сабийни эсинде къаллай ачы кюнле къалгъан болурла! Да аны къылыгъын, жашаугъа къарамын къурагъан, аланы къатдыргъан, тёзюмлю этген да ол къыйынлыкъла болмагъандыла деб' а ким айтырыкъды? Не тюрлю къыйынлыкълада сыналгъан эсе да сабийлиги, ол 17 жылына школну тауусханды, къазах тилге уста болгъанды. Школну бошагъандан сора уа ишге заводха барады. Бир кесекден а – аскерге. Малкъар халкъ азат болгъандан сора уа – полковая школа, усталыгъы – тасхачы. 1960 жыл Киевде Фрунзе атлы Къызыл байракълы танк училищени бошайды. Сора юйдегиси Беппаева Нинель Петровна бла бирге аскер къуллукъну этер жерине – Шимал-Кавказ аскер округга жибериледи. Ол анда алгъа танк взводну, ызы бла танк ротаны командири болуп турады. Ол башчылыкъ этген танк рота артда Шимал-Кавказ аскер округда бек биринчи болгъанды. Къуллугъунда чынтты аскер чемерлиги бла айтылып, андан ары ёсерча жол къагъыт алады. Москвагъа танкчы аскерлени Академиясына киреди.

Кёп жыллада аскер къуллугъун бийик даражада бардыргъаны ючюн аны СССР-ни Аскер кючлерини генштабына ишге аладыла, андан ары уа – Венгрияда танк дивизияны командири, совет аскерлени Германиада тургъан къауумунда къуллугъу... Малкъарлыла кибики, аз халкъны бир уланына ким болушурукъ эди аскер къуллукъда ёргеден-ёрге алай барыргъа? Жаланда кесини чемерлиги, таукеллиги, аскер къуллукъгъа

закийлиги! Беппайланы Суфияннга генерал чын берилгенди. Ол ёз кыралыбызны – 22, тыш кыралланы да 5 саугъаларына тийишли болгъанды. 1982 жылдан башлап, Беппай улу Белоруссияны Баш Советини депутатына, Белоруссияны Коммунист партиясыны Ара Комитетини членине айырылып тургъанды. Къабарты-Малкъар республиканы Баш Советини депутаты да болгъанды. Ол бары да – аны жашау жолунда бола келген жетишимлерини, къуллугъуну, махтаууну жалан бир кысха тизмесиди. Алай а ол тизме кысха эсе да, таулу генерал жашаууну ёрюнде, энишинде да кыралына керти къуллукъ этип келгенин кёрюзтеди.

Ушагъыбыз Беппай улуну къуллукъ кабинетинде барады.

– Эки жыл мындан алгъа бизге бек кюч тийген иш болгъанды – 13-чю октябрьни юсюнден айтама. Бек биринчи жарсыу – республиканы даражасы тюшгенди. Анга кёре, инвиектицияла кесгин тохтагъандыла. Энди тюзеле башлагъандыла ишлерибиз бир кесек. Не десек да, бизни адамларыбыз тюз ниетлидиде. Алай а даучула не заманда да боладыла, бир затха да ыразы болмаучула. Республиканы башчылары бла ангылашынуулу кенгеш болса, нени да кертиси, болушу айтылса – бизни рспубликабызда тамамланьргъа болмазлыкъ бир иш да жокъду. Алдап, терилтип, болмагъан затланы айтып, халкъны тургъузгъан, митингле къуаргъа кюрешген адамланы мен ангыламайма. Аллай адамланы асламысы кеслери жукъ этмеген, жаншагъандан сора магъаналары болмагъан, къачан эсе да къуллукъ умут этип, муратларына жетмей къалгъанладыла. Бусагъатда Россияда къаугъа бла, къазауат бла, митингле бла бир зат да этерге болмазлыкъын ким ангыламайды? Аллай «къозгъалыула» жалаанда заран этерге, республиканы бирлигине чурум салыргъа боллукъдула.

– Аллай адамла бла тюбешемисиз? Ушакъ этемисиз? – деп сорама Суфияннга

– Хар заманда. Республикада халны бузаргъа, ышаныусузлукъну жаяргъа кюрешгенле жалаанда бир «къаугъачы» къауумну сейирине къуллукъ этедиде. Ала къайда эселе да, башха туююлдо – Москвадамы, тыш кыралладамы. Аллай адамла бла ангылатыу ишлени бардырыргъа тюшеди. Мен жалаанда малкъарлыланы юслеринден айтмайма. Республиканы бирлигин бузаргъа сюйгенле къайда да аз туююлдоле. Аланы Шимал Кавказны къалайында да кёрюрге боллукъду. Айтдырмай къоймай эсегиз, биз мында Цхинвалны жарсыуларына да къарайбыз. Жаулукъ, къажаулукъ, бир бирге ышаныусузлукъ игиликге келтирмезлигин ангылатыргъа кюрешебиз.

– Уруш этип неда кызыу митингле бардырып муратха жетиширге боллукъмуду?

– Тарых аны юсюнден шарт айтады: не тюрлю уруш да, эртте-кеч болса да, жарашыу бла бошалады. Мен а бизни республикабызда бир заманда да уруш болмазлыкъына ийнанам. Халкъларыбызны акъылманлыкълары, аны бла бирге жамауат кючле, башчыла аллай жангылычлагъа жол берлик туююлдоле.

– Басмада аллай затла да кёрюнедиде – сиз малкъар халкъны сейирлерине тюз къуллукъ этмейсиз дегенча. Сиз анга не айтыргъа боллукъсуз?

– Не сёз, халны бузаргъа, къаугъа чыгъарыргъа кюрешгенлеге чырмау болсанг, ала сени жауламай къалай къоярла! Мен аллай затланы иги

ангылайма. Кёп тюрлю затла айтадыла. Жазгъан да этедиле. Асламы-сында ётюрюкню. Болмагъан затланы. Ол манга ачыу тиеди, айхай да. Алай а артыкъ къайгъы этеме десем, ётюрюк айтырыкъма. Аман айта эселе, сора ишлейме дейме. 1996 жылда республикада къаугъаны алай тынчлыкъ бла тыймагъанбыз. Не сёз, къаты сюелирге тюшгенди, бет этмезге. Ол заманда башха жол жокъ эди. Къаугъаланы, хар жанындан да халны кесине тартыуну ахыры аман болургъа боллукъ эди. Бизни республикабызны айырыргъа, бёлюрге амал жокъду. Биз Россияны аллай уллу жери туююлбюз, аны бёлюмлеге бёлюрча. Бизни жерибизде эртте заманладан бери биригип жашай келген халкъла бир бирлери бла аллай бир къатышхандыла, бир бирге аллай бир терен тамыр ийгенди-

Суратда: Бейпайланы С., Газаланы З., Тюменланы М., Бечелланы И.

ле – кертиси да, аланы къауум-къауум этеме деген, къалай этерге боллукъду? Халкъны жарсыуларын тамам этген – ол башха ишди. Мен не айтыргъа сюеме? Бириккли болайыкъ деген, халкъны жарсыуу жокъду, хар зат да тюздю, хар оноу да тюз этиледи, жарсыр зат жокъду демеклик туююлдю. Жарсыула бардыла, ала кёп окъунадыла. Ала къабартылылада да бардыла, таулулада да, оруслулада да. Къыралны оноучулары ол жарсыулагъа дайым эс бурургъа, оздурмай тамамларгъа тийишлидиле. Оноучу къайсы миллетден эсе да, анга республиканы инсаны бирчады, барына ол бирча къараргъа керекди. Къуллукъгъа уа билими болгъан, иш жоругъун билген адамла салыныргъа тийишлидиле. Къайсы миллетден болгъанларына къарамай. Къуллукъ креслогъа олтургъанлай, кеслерин патчах сунуп къойгъанла уа азмыдыла? Аллай гынтты бегирек да бизни республикада жийиргенчлиди. Жарсыу чыкъдымы? Олсагъатдан аны тамырын кес. Халкъны кёлюн тынчайт. Къысха тамамларгъа амал жокъ эсе уа, ачыкъ айт, ангылат. Мен кёреме: республиканы оноучулары халкъны

жашауун онгуна айландырыгъа кюрешедиле, республикабызны айныгъан, жетишимли жер этерге.

– Ол алайды, халкъгъа суймекликни юсюнден бачама сёзлени эшитирге тюшеди. Алай а бир-бирлеге «халкъ» деген «кесим» дегенден озмайды алгъа. Къулийланы Къайсын айтханлай, «битеу дунияны суйген тынчды, къоншунгу суй». Беппай улу Суфиянны жашау жоругъу, иши анга келишеди. Битеу дунияны суймеклик – къоншунгу суйгенден башланыргъа керекди деген ийнаныудан. Ол жаны бла оюм эте келгенде, бирде Ошноков Олег бла этген ушагъым эсиме тюшеди. Ошноков да, Беппай улу Суфиянча, жамауат ишледе кёп жылланы ишлегенди. Ол генералны да иги танийды.

– Бирде бир жумуш бла мен Суфиян Узейировичге барама, – дей эди ол. – Мени къоншуларымда Мызыладан 26 жылы болгъан саусуз бар эди, жетинчи классда не бла эсе да кесин ачитхан эди да, андан бери сакъат эди. Ол жашха 1-чи группалы инвалидностьну – анга 16 жылы толгъандан сора бергендиле. Анча жылны ичинде медицина къайда эди – бир да ангыламайма. Унутмайма, генерал мени академикле Михаил Чоккаевич Залиханов бла, Магомед Тахирович Апшаев бла да тюбешдирди. Ол сакъат жашны сау этерге боллукъ амалны къыралны ичинде, тыш къыраллада да излеп турду, академиклени да нёгер этип.

Не амал, адамгъа палах бир кеси келип къалмайды. Сакъат жашны анасы ёлдю. Беппай улу аны ашын-ташын этерге халыуа заводну сюеди.

Генералны ишлеген жерине бир кере жол тапхандан сора, мен аны бла тынып къалмадым. Къабартылы Ашхотовлагъа болушургъа керегин айтдым – аланы юйлерин ремонт этерге. Къысха заманны ичинде генерал анга да тапды амал болушургъа. Таулу генералны ишинде аллай кёп «интернационал» мадарланы айтыргъа боллукъду.

Олег Ошноковдан сора да Беппай улу болушхан адамланы юслеринден манга кёпле айтхандыла. Алай кеси бла тюбеп, ушакъ этгенимде, ол кимни да сёзюне тынгылай билгенин, ангыларгъа кюрешенин, жюрегинде болушлукъ сезими уллу болгъанын кёрдюм. Ол миллет айыргъан адам тюйлдю, миллет айырыуну адамсызлыкъгъа окъуна санайды. Ушакъ этгенде да, арысыз-берисиз, хар затны болушуча айтып, не тюрлю соругъа да алай къарайды.

Энтта да алда къаллай индекле болурла, къаллай чырмауладан ётерге тюшер Беппай улу кесини жамауатха файдалы, огъурлу ишинде. Былай айтыу – насийхат окъуна болур. Алай а сёзюмю ахырында мен анга, энтта да къайтарып, жашауу насыплы болурун, ишинде кёрюнген да, кёрюнмеген да чырмауланы хорлай, сау-эсен кёп жылла жашарын суйгеними айта, кишилигин мындан арысында да огъурлукъ бла, адамлагъа иги болургъа, республикабызны насыбына ишлесин мындан арысында да дейме

Ольга МАЛЬБАХОВА

Зокаланы Валерий

(1951 – 1995)

1951 жылда 12-чи августда Къыргъыз ССР-ни Кант районуну Ново-Покровка элинде туугъанды.

1969 жылда Нальчикни 8-чи номерли школун бошагъанды.

1969 жылда «Росспартакны» боксдан чемпионатыны призёру.

1969-1972 жыллада СССР-ны МВД-сыны С.М. Киров атлы Орджоникидзедеги аскер училищесинде окъугъанды.

1972 жылда Волгоград областьда взводну командири.

1973 жылда Пятигорскеде ротаны командири.

1977 жылда «За боевые заслуги» деген майдалны алады.

1979–1982 жыллада Москвада М.В. Фрунзе атлы Аскер академияда окъугъанды.

1982 жылда Коми Республикада батальонну командири.

1993 жылда генерал-майор чын бериледи.

1994 жылны июнь айындан башлап, 1995 жылны март айына дери Россейни МВД-сыны ич аскерлерини Приволжский округда аскерини командующисини заместителини борчун толтургъанды.

1995 жылны март айындан 5-чи октябрьге дери Россейни МВД-сыны ич аскерини Приволжский округда аскерини командующисини биринчи заместители.

1995 жылда 5-чи октябрьде ажимлы ёлгенди.

Атасына кёре жашы

Озгъан ёмюрню 60–70-чи жылларында жашла аскерге барып къуллукъ этгенни неда, аскер училищеге окъуп, офицер чынны алып, андан ары жашауун, чынтты эр кишича, Туугъан жерин къоруулау бла байлагъанны кеслерине уллу сыйгъа, намысха санагъандыла.

Зокаланы Валерийни да, баям, аскерге ол бийик сезим келтиргенди. 1969 жылда боксдан республиканы чемпиону болгъан жаш андан ары да республикагъа, къыралгъа да хорламла келтирир деп ышанганды аны тренери. Ол а документлерин Орджоникидзедеги Киров атлы аскер училищеге элтип береди. Валерийни биргесине атасы Къонакъбий да баргъанды, Уллу Ата журт урушда «За боевые заслуги» деген майдалгъа бла Къызыл Байрагъыны орденине тийишли болгъан киши. Къонакъбийни да урушдан сора мураты аскер академияда окъургъа эди. Алай, жаралары аурутуп, андан ары аскерде къуллукъ эталмазына тюшоннгенинде, мамыр жашауда табаргъа кюрешгенди кесини жерин.

Атасы жашына жигитликни, огъурлулукъну, шуёхлукъгъа кертичиликни юлгюсюнлей къалгъанды. Сарбашланы Бахаутдин эсгергенге кёре, арта Валерий былай айтырыкъды: «Мен кеси кесими таныгъанлы, атамдан арта къалмазгъа кюрешип келемез».

Халкъда уа быллай сёз барды: «Атасына кёре жашы». Зокаланы Къонакъбий тукъумуна, халкъына тийишли жаш ёсдюргенди, кесини заманыны жигити этип.

Былайда заманны бошдан сагъынмайма. Кимни да эси, акъылы юйюрге, школда, тенгле арасында, кесини заманына кёре къатады. Валерийни жаш жыллары романтикдени, патриотланы заманына тюшгенди. Атасындан, школда, спорт секцияда алгъан дерслерине заман да этгенди къошумчулукъ. Валерийни къарт атасыны – Хаджимурзаны: «Адам ата-бабаларындан эсе, кесини заманына бек ушайды», – деген сёзлери туудугъуна бек келишедиле. Совет офицерлени эм иги къылыкъларын кесине жашау жорукъгъа алгъан генерал-майор Зокаланы Валерийге 1990 жыллада, заман тюрленгенде, «демократияны» жорукъларына бойсунуп къуллукъ этген, баям, тынч болмагъанды. Аны юй бийчеси Таужан айтханга кёре, 1995 жылда аскерден кетерге рапорт жазарыкъ эди. Алай къадар а башха жазыу этгенди Зокаланы Валерийге...

Офицер борчуна кертичи

Училищеден сора Валерий офицерлеге хурмет эте билгени бла, аны къолунда къуллукъ этгенлеге уа жууаплы къарагъаны бла айырмалы эди. Зока улуну аскер жашауу ич аскерле бла байламлы болгъаны себепли, тутмакъла бла бетден-бетте тубеширге да тюшгенди, аланы болумларын игилендирирге да ол къолундан келгенни бир заманда аямагъанды. Кесинден гитче офицерлеге бла аскерчилеге ата кибик къарагъанды.

Валерийни ол къылыгъыны юсюнден «Наш друг и брат Валерий Зокаев» деген китапта аны шуёху Мухамет Газов эсгереди. Коми Республикагъа ол жумушу болуп барады да, Валерийге билдиреди. Ала тубешедиле. Сора шуёхла Валерийни юйюне тебирейдиле. Аланы сакълап тургъан машинаны водителине ол: «Ашханагъа барып, гыржын ал», – дейди. Экинчи кюн ала биягъы машина бла жумушларына чыгъадыла. Тюкенни къатында тохта-тып, Зока улу водителге ахча береди да, юч гыржын алдырады. Штабха жетгенде уа, аланы ашханагъа элтирге буюрады. Мухамет: «Ол этгенинг а неди?» – деп соргъанында, шуёху, анга ышарып къарап: «Ол аскерчини гыржыныды», – дегенди.

Аскерде солдатны сыйын кётюрген, аны ашына-сууна да Зока улуча къайгыргъан офицерле кёбюрек болсала эди, бююнню уа-анала жашларын андан къуултургъа кюрешмез эдиле. Жашла кеслери уа, Валерийни заманындача, аскерде къуллукъ этип къайтханны кишилике санарыкъ эдиле.

Мени оюмуна кёре, Зока улуну аскерде къуллукъ этген жылларын экиге юлеширге боллукъду: Орджоникидзеде училищени бошап, 1979 жылгъа дери; экинчиси уа, Москвада Аскер академияны бошап, ахыр кюнюне дери.

Ол айтханым, академиягъа дери Валерий адамлыкъ, офицер ышанлары бла ёсе баргъанды къуллугъунда, таматаладан, аскерчиледен да ыразылыкъ таба. Училищеде окъуна биргесине окъугъанла анга: «Сен генерал боллукъса!» – дегендиле, билген этгенча. Академиядан сора аны

жолу бютюн жууаплы эди, бютюн кыйын. Алай ол кыркъ жылында генерал чыннга, депутатлыкъгъа элтген жол эди. Сёзсюз, Узакъ Коми Республикада билиннгендиле толусунлай аны адамланы ызындан тизип, ишни кырай билгени да.

Аны юсюнден генерал-майор Георгий Кантемиров былай дейди: «... къаты альтернатив эришиуде ол республиканы Баш Советини депутаты болады, алай бла аны командир жууаплылыгына депутатлыкъ да кыошулады. Аланы да ол кесини ишича толтургъанды: тюзлюкню сайлап, кыаруун аямай».

Кантемиров дагыда Зока улуну офицерлик жаны бла уллу хунерини юсюнден айтады. Архангельская атлы дивизия не жаны бла да арта кыалычу эди. Ол кезиуде училищеде осал окъугъанланы ары иерикбиз деп кыоркытхандыла. Кантемиров а аны штабыны таматасына Зока улуну салады. Кыысха заманны ичинде ол уллу бригада алчы болуп, аты айтылып башлайды, ич ишлени аскеринде дивизия биринчи жерге чыкыгъан эди.

«Зокаевчыла»

Баям, кимге да бек уллу махтау аны коллегаларыны – кыолунда ишлеген адамланы ариу сёзлериди. Бу жаны бла Зокаланы Валерий насыплы эди. Аны юсюнден андан гитче офицерле статьяла, назмула жазгъандыла. Аладан бирин юлгыге келтирирге сюеме. Ол Александр Розентальны «Зокаевцы» деген статьясыды. Анда полковник Розенталь 1994 жылда Узбекистандан келип, Зока улу бла биринчи кере ишни юсюнде тубешгенини юсюнден айтады. Ол, «жаш» офицер, Россей аскерни жорукъларына тыошуналмай, ишин тынгылы эталмагъанды. Башха офицер а: «Генерал Зокаевны айтханына бир тынгыла, бусагъат ол сени керегинги берир», – дегенди. Генерал а, анга сабыр тынгылап, ишни тыйгъан чырмауладан кыалай, не заманнга кыутулургъа боллугъун соруп, эркин этгенди Розентальны. Ол да, башха бийик офицерлеча, къаты сёзлени да аямай, урушурукъ сунган эди полковник. Аны орунуна Зока улу а аны тырман этген кыарам бла ашыргъан эди.

Хар зат да жерине келип, аны билдирирге киргенинде, генерал анга жарыкъ тубеп, сабырлыгъын тас этмегенди. Ол кюнден сора Зока улу Розентальгъа «аскерчини эталонуча» кёрюннгенди, андан кёп затха юйренирге боллугъуна тыошюннгенди. Аллай офицерлеге Александр Розенталь «зокаевчыла» дегенди.

Совет, россей аскерде да чынтты генералла аз болмагъандыла. Алай Зока улуну кыолунда кыуллукъ этген Петр Приходько анга атап, «Моему комдиву» деген назмусунда жазгъаныча кёплени юсюнден айтылгъан болмаз:

«И Бог тебя, как лучшего, забрал...

Ты – в памяти, ты – в сердце, генерал.» – деп.

Юйюр жашауу

«Заман» газетни атындан манга Зока улуну юй бийчеси (Ахматланы кыызлары) Таужан бла тубеширге тыошгенди. Газетде ишлеген заманны ичинде ол бек жарыкъ эм бек кыйын тубешиулеримден бири эди. Таужан бла интервьюгъа ол айтханланы ючден бири да кирмегенликге, эсимдедиле аны сёзлери, жиягъаны да. Ол кыуру Валерийни эсгерип жиямай

эди, аны кьуллугъуну, шуёхларыны юсюнден айта эди. Ол кьаллай ата болгъаныны, юйюрюне кьалай тынгысыз болгъаныны юсюнден да.

Кьырал иште, аскерде кьуллукъ этген, офицерни юйдегиси аны бла кьууанчлы, аман кюнюнде, тынч, кьыйын заманында да тынгылы нёгер болуп, сабийле ёсдюрюп, от жагъаны сакъласа, ол эр кишини насыбы, баям, эки кьатлы болады.

Таужан бла Валерий юч кьыз ёсдюргендиле. Таматалары - Жанна – атакыны биргесине болуп, аварияда замансыз кетгенди. Лейля бла Раузат Хасанияда аналары бла биргедиле. Ала онбеш кере кёчгендиле. Онбеш кере да Таужан эрини кьатында болгъанды, юч кьызын да тегерегине жыйып.

Аны бла ушагъыбызда: «Валерий кьаллай ата эди?» – деп соргъанымда, ол былай айтханды: «Сабийлеге менден эсе жумушакъ эди. Ала бла юйде аз тургъанлыкъгъа, окьургъа да кьызланы кеси юйретгенди. Кьызла жукълап турсала да, аталары ишден келгенлей, олсагъат аягъы юслерине болуп кьала эдиле.

Тюкеннге мен хазна бармагъанма. Ишден чыгъа туруп, Валерий, сёлешип, юйде не болгъанын бла кьалгъанын соргъанды, айтсам, битеу алып келгенди. Базаргъа да сабийле бла бирге баргъанды. Алагъа, манга да кийимлени алгъан ол эди.

Кьызла туусала, бек кьууанганды. Мен жаш сюе болур деп жарсысам, Валерий а: «Ангыламайса сен, ненча болушлукъчунг барды? Алагъа буйрукъ бер да, кесинг а ох эт да тур», – деучю эди.

Зока улу чамчы, оюнчу болгъанын да айтадыла. Алайын Таужан да белгилейди. Экинчи кьызлары Лейля туугъандан сора, ол семиреди да, Валерий анга не кийим алса да, жаратмай эди. Ол а, ойнап: «Кечгинлик, 46-чы размер энди тикмейдиле», – дер эди.

Юйлери кьонакъдан толу болуп турса, Зока улу бек жаратханды. Кеси уа соймегенди кьонакъгъа барыргъа.

Хар жылдан ала юйюрлери бла Хасаниягъа келип солугъандыла.

– Сау жылны солургъа Нальчикге барлыкъбыз деген акъыл бла жашагъанбыз, таулары асыры сойгенден, – деп эсгереди Таужан. – Мен а, кьайда болсам да, кьуру тегерегиме кьарагъанма, таулары излеп. Валерий а ангылап: «Изле, изле», – деп кюлючю эди.

Жангыз бир кере Железноводскеге аладыла путёвкала, анда дарман суу ичер мурат бла. Эки ыйыкъдан кёп туралмагъан эдиле.

«Асыры насыплы эдиле...»

Аллай адамла бардыла – кьышда кюнча жарытхан, хар тутхан ишлери огьурлулукъгъа, жашауну тапландыругъа бурулгъан. Валерий аллайладан эди десек, ётюрюк болмаз. Зока улун Комиге жибергенлеринде, ал кезиуде ала тайгада тургъандыла. Ары жаланда вертолёт баргъанды. Ол кьышда –бузгъа, жайда – суугъа кьоннганды. Ала тургъан элде ичер суу окьуна жокъ эди. Жангыз бир котельня болгъанды да, зонаны, юйлени да ол жылытханды. Валерий а, эки кюнню ичинде бригада жыйып, кьуру кесини юйюне угъай, битеу элге да суу тартдыргъан эди. Ваннала салыргъа суйгенлеге уа, кереклерин келтирирге болушуп, аланы да орнатхан эдиле. Газ печьлени бла баллонланы да Зока улу элтдиртген эди ары.

Аны юй бийчеси Таужан кылыкъ этерге боллукъ эди, мен шахарда ёсгенме, быллай болумлагъа юйренмегенме деп. Ол а, прапорщиклени юй бийчелери анга кюлгенлерине да къарамай, кеси отунла жарып, юйюнде пещеде от этгенди.

Бу бурундан келген адетди: юйде от ёчюлмей эсе, хата жокъду дегендике, от жагъа юйде эм сыйлы жерге саналгъанды, отну тегерегине жыйылып, ауулангандыла, оноу этгендике, чалбаш къартла жашлагъа, сабийлеге жомакъла, жырла, бурунгу таурухланы айтхандыла...

Зокаланы жылы от жагъаларына, къонакъ суйген юйлерине барыргъа андан излегендике. Валерийни чамына, оюнуна тынгыларгъа, аны бла ушакъ этерге, жумуш бла да. Таужан а, сыйламай, сыйлы къонакъ этмей бирин да жибермегенди.

Валерий кеп белгили адамла бла шуехлукъ журютгени себепли, аладан аны юйюнде болмагъаны хазна жокъду. Коми Республиканы Президенти Ю.А. Спиридонов бла генерал Зока улу бир бирге уллу хурмет этгенлерин да билебиз. Таужан аны юсюнден былай айтады:

– Аны бла шуехлукъ журютгенбиз. Ол бизни хычинлени бек суйгенди, аладан да бег а – тузлукъну. «Тортну окъуна ашаргъа боллукъду бу тузлукъ бла», – дегенди. Нени да ашагъанды аны бла. Хар ыйкъдан ол манга бидон жибергенди да, мен а, айраным болмаса, кефирден неда сют башдан тузлукъ этип, анга ийип турганма.

Валерийге генерал чын берилгенде, аны бек биринчи, телефон бла селешип, Спиридонов алгъышлагъан эди. Кеч болгъанына да къарамай: «Таня, тамбла Валерий келсе-келмесе да, мен алгъышларгъа барлыкъма. Столда хычинле бла тузлукъ болсунла», – деген эди. Биз къайда болсакъ да, барын да юйретгенбиз таулу хычинлеге.

Таужан уллу соймеклик, мудахлыкъ бла да эсгереди ол адамланы, ол жылланы да. Къаллай бир насып, ачыу да бар эди аны бу сезлеринде: «Ол заманларым мени, баям, асыры насыплы эдиле...»

Алай генерал-майор Зокаланы Валерийни жашаууну ахыр кезиюнде белгисиз бетле да бардыла. Ала Валерийни аскер жолу Чечен урушха келтиргени бла байламлыды.

Отставкагъа кетерге дей эди

Бусагъатдагъы политикле бла СМИ-ле Чеченде урушну кеслерине тап буруп айтханлыкъгъа, биз унутмагъанбыз ол къалай башланганын. Ол терсликге, къужур ишге бойсунургъа унамай, кеп чынтты офицерле аскерден кетгендике. Журналистле да бирча туююлдуле, Чеченнге этилген артыкълыкъны ангылагъан къалам къарындашларыбыз ол урушну юсюнден керти хапар айтыргъа онг тапмай башлагъанларында, аланы къадарлары да ачы болгъанды. Аланы юсюнден анда бир ненча кере болгъан, «Россей» каналда «Жангылыкълада» бла «Взгляд» деген бериуледе ишлеп кетген жерлешибиз Богъатырланы Илияс ушагъыбызда айтхан эди.

Чеченнге офицерлени график бла ийгендике. Зока улу да болгъанды анда. Мен аны юсюнден сагъыш этсем, биринчиден, ол буйрукъгъа

бойсунмай амалы жокъ эди дейме, экинчиден а, баям, ол анда, уруш этмей, аскерчилеге мамыр адамланы кырдурмай, андан таплыгыы бламы чыгъаргъа умут эте болур эди деген оюмгъа келеме.

Аны юсюнден Таужан былай айтады: «Ары жибергенде, асыры кыйналгъандан, не этгенин билмегенча эди. Мен кёрмеген бир чурукъланы излеп, тапмай эдик. Гитче кызычыкыгъа – Раузатха – эки жыл бола эди ол заманда. Сермеп, аны кююнуна алып, уппа эте эди, ызындан Жаннаны кыучакълай эди. Аны кесине жер тапмагъаныны сылтауу- Чеченде ол бетине кёре этеригин билгенде эди».

Алайды да, Валерий Чечен урушну граждан урушха, геноцидге сагагъанын ангылайбыз. Ол андан къайтхандан сора, аскер башчы Романов бла Россейни ич ишлерини министри Куликов телефон бла сёлешип: «Графикден алгъа дагъыда Чеченнге бар», – дейдиле. «Къалай ангыламайсыз, ары барып, уруш этген бир тюрюк адеп-кылыкъгъа келишмегенин?» – деген эди Зока улу уа.

Чеченден къайтхандан сора, Валерийни танымай эдиле. Ойнагъанны-кюлгенин къой, сёлешмей эди, кыуру тынгылагъанлай. Кёп турады кесине келалмай. Госпитальгъа окъуна тюшеди. Андан чыкыгъанлай, аскерден кетер умуту бар эди. Бир жыл алгъа уа, Ухтада нёгери ёлюп, Валерий а командировкада болуп, ары баралмай къалгъан эди. Аны жыллыгына барып къайтханлай, рапорт жазар мураты болгъанды.

5-чи октябрь – къара кюн

Атасыны Ухтагъа тебирегенин эшитгенлей, Зокаланы тамата кызылары Жанна да жолгъа хазырланып башлайды.

Таужанны айтханына кёре, ол 7-чи классда Ухтада окъугъан эди да, нёгерлерин бек сюе эди. Класс таматаларына сёлешип, жашланы, кызыланы жыярын тилейди. Анасы уа ыразы туююк эди Жаннаны ары барырына. Атасы да аны биргесине элтмез деп ышанганды. «Жанна, сен бармайса!» – деп кюрешгенди. Тынгыламагъанды. Атасы да аны жанлы болуп, экиси да жол кёллю эдиле. Кийимлерине итиу уруп, къайсысын аллыкъбыз, не киерикбиз деп, бир бирден соруп, отоудан отоугъа кирип, бек кыуанчлы эдиле.

Экиси да кетип бара, балконнга чыгып: «Жанна, артха къайт!» – деп кычырлыгы келе эди Таужанны. Къайтмазын билип, кыйнамазгъа дейди. Кетгенлеринден сора уа, бир санын юзюп атханча эди халы. Гитче кызычыкълары Раузат да асыры тынгысыздан, тынчаймай эди. Ингирде сегизде уа Жанна: «Мама!» – деп кычыргъанча болады. Ол авариягъа тюшген заманлары эди...

Валерий ауругъанында, Таужанны кёзюне былай кёрюннгенди: юйлери къара кийген адамладан тыгъым-тыкъма болуп, аралары бла ётер амал окъуна жокъ эди...

Жанна гороскопланы бек сыйгенди. Тёшегинде аладан бири къалгъан эди. Анда: «5-ое октябрь – роковой день» деп окъугъан эди анасы...

«Эсибиздесе, генерал!»

Зокаланы Валерийни шуёхлары, сабийлигинден башлап, кьуллукъ этген жылларындан сора да, кёпден-кёп бола баргъандыла. Ол кеси шуёх-лукъгъа, эр киши сёзюне кертичи болмаса, арда да аны туугъан, ёлген кюнюнде жыйылып, эсгерип турмаз эдиле.

Валерийни сабий кюнюнден бери таныгъан, шуёхлукъ жюрютген тенглери «Наш друг и брат Валерий Зокаев» деген китапны чыгъаргъандыла (аны Киштикланы Нажмудин жарашдыргъанды. Бу статьяны жаза, автор аны бла да хайырланганды). Аланы кючлери бла ол окугъан Нальчикни 8-чи номерли школуна, Минги Тауну тийресинде тёппелени бирине да генералны аты аталгъанды, фонд ачылгъанды. Ол жашла, тенглери юсюнден сау адамны юсюнден айтханча, хар не да тюнене болгъанча окууна хапарлайдыла.

Зокаланы Валерийни юсюнден китапны кьолгъа алсанг, аны аскер шуёхларыны ичинде генерал-майор чындан гитчеси жокъду: Михаил Львов, генерал-лейтенант, РФ-ни МВД-сыны Баш управлениясыны начальниги, Юрий Бондарчук, дивизияны командири, РФ-ни МВД-сыны генерал-майору, Леонид Кузин, запасадагы генерал-майор, В.Насыров, генерал-майор эм башхала. Валерийни академияда курсу, аны юй бийчеси айтханга кёре, бек фахмулу, жигит жашладан, бийик профессионалдан кьуралгъан эди. Экисинден кьалгъан ала бары да генерал чынны алгъандыла. Арда да Зока улу аланы бары бла шуёхлукъ жюрютгенди. Бюгюн да ала Валерийни туугъан, ёлген кюнюнде да эсгеридиле, солугъан кезиулеринде келип, аны юйюрюн жокълайдыла. Таужан а былай айтады: «Мен а жаланда аны шуёхлары бизде кьонакъда тургъан кезиуде жашагъан сунама кесими. Хар зат алгъын болгъанча кёрюнеди».

Кёп жылланы тыш жерде ишлеп, жашаудан кетгенден сора да аны аты айтылып, багъаланып турурча инсанла, баям, алай кёп болмазла. Зока улу аладанды. Коми Республиканы Президенти Юрий Алексеевич Спиридонов юч жыйырма адамдан кьуралгъан делегация бла келген эди аны асырагъа. Ала Валерийге, аскер башчыгъа, жамауат иш бла кюрешген адамгъа, Комини Баш Советини депутатына этген хурметлери эди. Спиридонов Зокаланы Валерийни къабырыны башында айтхан сёзлери уа бюгюнда магъаналарын тас этмегендиле, бютюн аланы ачы кертиликлерине тюшюнебиз: «Малкъарлы къарындашларым, уллу бушуугъа тюбедигиз, сиз эм иги жашыгъызны, таянчагыгъызны эм ышангылы адамыгъызны асырайсыз. Мен ышанама: Зокаланы Кьонакъбийни жашы Валерийни аты халкъны тарыхында эм игилерини санында айтыллыкъды...»

САРАККУЛАНЫ Асият

Хачим Кауфовну энчи командировкасы

Ал сёзю орнуна.

Шёндю Къабарты-Малкъарда орус тилде жазгъан журналистлени кёбюсю жаш жылларында «Советская молодежь» газетни редакциясында башлагъандыла кеслерини чыгъармачылыкъ жолларын. Жыйырманчы ёмюрню алтмышынчы-жетмишинчи жылларында мен да анда юйренгенме жазаргъа, бу сеийирлик, кыйын усталыкъны ёмюрден-ахыргъа дери сайлап. Биз газетибизни жаш тёлю да, абаданла да суйюп окъур ючюн кючюбюзню, билимибизни аймагъанбыз. «Молодёжкабыз» Север Кавказда кесикалыны арасында бек игиледен бирине саналыучусун ёхтемлик бла эсгереме.

Бизни иш кёллю, шуёх коллективибиз эртте чачылгъанды. Алай журналистлерибизни хатлары, тириликлери, усталыкълары биргелеринедиле. Аны республикалы газетлени, литература журналланы, китапланы бетлеринде кёребиз, телевидение, радио бериуледе эслейбиз. Алгъын биргеме ишлеген жашланы бир-бирлери жазычула болгъандыла, чыгъармачылыкъ коллективлеге башчылыкъ этедиле.

Хачим Хабасович Кауфов аллай тенглеримденди. Ол адамла къолдан-къолгъа алып окъугъан китапланы авторуду. Жаш тёлюню патриот сезимде юйретиуге аталган документли повестыле, очеркле да жазгъанды. Аны кыурау иште да барды хунерлиги. Республикабызны жазычулары Х.Кауфовну кеслерине башчыгъа андан айыргъан эдиле. Ары дери уа ол партияны Къабарты Малкъар обкомунда басманы секторуна таматалыкъ этгенди, республикабызда телевидение эм радио бериулени комитетини председатели эди. Бир талай жылны «Адыгъ псалъэ» газетни баш редакторуну заместители болгъанды. Шёндю ол республикабызны Жазычуларыны союзуну таматасыны экинчисиди. Мындан алда Россей Федерацияны Президенти В.Путинни Указы бла Хачим Хабасович Кауфовха кыралыбызны культурасыны Сыйлы къуллукъчусу деген ат аталгъанды.

Къайда ишлесе да, Кауфов кесине салынган борчну намыслы толтурады. Мындан кыркъ бир жыл алгъын «Советская молодежь» газетни редакциясы фахмулу журналистни энчи командировкагъа жиберген эди. Бююн ол кёп кюннге созулгъан, узакъ жолоучулукъну хапарын эсигизге тюшюребиз.

«Туугъан Кавказ ючюн!»

Белгилисича, озгъан ёмюрню 1942 жылыны жайында Къабарты-Малкъарны 115-чи атлы аскер дивизиясы Ростов областны жеринде гитлерчиле бла къазауатда жоюлгъанды. Къабартылы, малкъарлы, орусла эм башха миллетлени жашларыны асламысы душманны танклары бла сермешледе жанлары бергендиле.

Алай жигитлик унутулмайды, жангы тёлюлеге кишиликти юлгюсю

болганлай турады. 1966–1968 жыллада комсомолну Къабарты-Малкъар обкомун миллет дивизиябыз уруш этген жерлеге поход къурайды. Аны командирине атлы аскер дивизиябызны разведка бѐлюмюню алгыннгы начальниги, запасадагы подполковник Аубекир Талхатович Хатукаев, комиссарына ВЛКСМ-ни обкомуну къоруулау – спорт бѐлюмюню таматасы Сарбашланы Исаны жашы Магомед салынадыла. Походну комсоргуна аргуданчы жаш Хаути Катинов айырылады. Узакъ жолоучулукъга барырга суйгенлени саны къыркъ адамга жетеди. Жаш патриотла бла бирге жолга дивизияны ветеранлары А. Х. Эльмесов, С. В. Теужев, Х. Х. Ширитов да тебейдиле. Делегацияны къауумуна «Советская молодежь» газетни энчи корреспонденти Хачим Кауфов да киреди.

Былайда бир затны белгилерге керекди. Походха хар кимни да алмагъандыла. Атлы жолда къалай жюрюгенин да, аны парадха къатыша билиуюн да тинтедиле. Алда къыйын кюнле, тынгысыз жашау сакълагъанын да билдиредиле жашлагъа: «Ашыгъызны кезиуюнде ашамазга да тюшер. Къургъакъ аулакда суукъ суу ичирге да сукъланырсыз. Жайны къысха кечесинде жукъудан да къанмазсыз. Хар неге да тѐзюгюз, чыдагъыз!..»

1966 жылда июнь айыны 26-чы кюнюнде миллет кийимли атлыла Нальчикде Советлени Юйюню аллында майданга жыйылгъандыла. Походну командири А. Т. Хатукаев атлыла жолга чыгъарга хазыр болганларыны юсюнден комсомолну обкомуну биринчи секретары Зумакъуланы Борисге билдиреди. Жыйылганланы алларында партияны обкомуну секретары Х. Шекихачев сѐлешеди. Митинг бошалганлай, атлыла жолга чыгъадыла.

Хар элде алагъа туз-гыржын бла тубейдиле. Район ара Залукокоажеде жолоучула солургъа тохтадыла. Урушда ълген совет аскерчилени эсгермелерине гюлле саладыла.

«Газетде бир ненча тизгин ючюн!..»

Миллет дивизиябызны уруш жоллары бла бара, Хачим Кауфов хар тохтагъан элинден къысха, алай магъаналы хапарла билдиреди. Редакцияга келген къысха билдириуюн тамблагъы номерге салыр ючюн кѐп сакълай эдик. Хар ыйыкъда юч кюнню газетибиз белгиленген болжалдан тѐрт-беш сагъат кеч чыгып тургъанды.

Информация кеч келгенликге, ол заманында басмаланганды.

Хачим Кауфовдан биринчи материал Батайскеден келеди. Автор былай жазады:

– Биз Батайскеге жетгенде, кюн ариу тийип эди. Мында 1942 жылны май кечесинде 115-чи атлы аскер дивизия эшелондан тюшгенди. Темир жол станцияны башында кече узуну фашист самолѐтланы гюрюлдеген таушлары эшитилгенлей тургъанды. Шахар эм станция къарангыга тумаланып эдиле. Дивизия былайдан барлыкъ жерине кетгенди...

Жыйырма тѐрт жыл озгъандан сора уа бери биягы Къабарты-Малкъардан миллет кийимле кийген атлыла келгендиле – 115-чи атлы аскер дивизия уруш этген жерлеге походха къатышханла. Темир жолчуланы клубунда шухлукъну митинги болгъанды. Къабарты-Малкъарны келечилерине пионерле гюл къысымла бла тубегендиле.

Ветеранланы юслеринден Кауфов былай билдирген эди: «Хажсет

Хатахушкович Ширитов фронтха партияны райкомуну секретарыны къул-лугъундан кетгенди. 297-чи атлы аскер полкнуну комиссары болгъанды. Сал черекни бойнунда сермешледен биринде анга ауур жара тюшгенди.

Абу Хазраилович Эльмесов эскадронну командирини политика жаны бла заместители эди. Походха уруш бошалгъандан сора юйге келген гимнастеркасын кийип келгенди. Орденлери бла майдаллары да тагъылып.

Сихаттери Кулитович Тлеужев Терк районну «Заря коммунизма» колхозунда турады. Аны жыл санында, атха минип, жолоучулукъгъа чыкъ-гъан тынч туюлюду. Болсада, походну хапарын эшитгенде, юйде олтуралмагъанды. Урушха 115-чи атлы аскер дивизияны къауумунда кирип, Тлеужев Берлиннге дери баргъанды. Аскерден орденлери эм майдаллары бла къайтханды. Письмоларындан биринде Хачим былай билдиргенди:

– Къыркъ экинчи жылны жайында Мартынов районну жеринде дивизия къызыу сермешле бардыргъанды. Атлы аскерчилеге немисли танкла бла уруш этерге тюшгенди. Мында Къабарты-Малкъарны кѣп жашлары жигит-леча жан бергенди. Бек къаты сермеш 1942 жылда 26-чы эм 27-чи июньда Батлаевская станицаны бла Московский хуторну ортасында болгъанды. 297-чи полкнуну аскерчилери ахыр окъларына дери сермешгенди. Аланы ѳлюмсюз жигитликлерини юслеринден Х. Х. Ширитов хапар айтханды.

Походчула Большая Мартыновка элде да болгъандыла. Аны орам-ларында бизни атлы аскерчилерибиз 38 фашист танкны кюйдюргенди. Аладан бешиси къалай бузулгъанларыны юсюнден ол сермешни кеси кѣзю бла кѣрген ол жерли Василий Лемешко хапар айтханды.

– Биз мартыновкачыланы кѣплери бла тубешгенбиз, – деп жазады андан ары Кауфов, – ала 115-чи дивизияны жаралы аскерчилерине иги болушхандыла. Кеслерини жашауларына къоркъуу болгъанына да къа-рамай, юйлеринде букъдургъандыла. Большая Мартыновкада бизге бек сыйлы къонакълагъача къарагъандыла. Мында 42-чи жылны июль айында сермешледе кѣп уланыбыз ѳлгенди. Энди элни бир орамы бизни дивизи-яны атын журютеди.

Х. Кауфов Новониколаевский хутордан былай билдиргенди:

«1942 жылда биринчи августда душман 316-чы эм 297-чи полкланы къуршоугъа алгъанды. 316-чы полкнуну командири майор Захаров, лейтенант Иванов, кичи лейтенант Карданов, сержант Таукенланы Къурманбий, солдатла Холаланы Харун, Гуппойланы Магомет эм кѣп башхала чынтты жигитлеча ѳлгенди...»

...Ставрополь крайны Иноземцево посѣлкасы. Тегерегин жашил терек-ле къуршалагъан юйню аллында походха къатышханла эки тизгин болуп сюеледиле. Ала 115-чи атлы аскер дивизияны алгъыннгы командири А.Ф.Скорород бла тубеширге келгенди. Антон Филиппович генерал формасы бла чыгъады, кѣкюрегинде аскер саугъалары да жылтырай. Къонакъла бла жарыкъ саламлашады, аланы походну жетишимли боша-гъанлары бла алгъышлайды. Кеси бла бирге уруш этген къабартылыланы бла малкъарлыланы юслеринден кѣп ариу сѣз айтады.

...Нальчикде, «Россия» къонакъ юйню аллында, митинг болады. Аскер оркестр адамланы юреклерин къозгъагъан макъамланы согъады. Жюк ташыучу автомашинаны юсюнде орнатылгъан трибунадан аланы комсомолну Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Зумакулланы Мустафаны жашы Борис алгъышлайды. Ол походну командири

А.Т.Хатукаев, комиссары Сарбашланы М. И. узакъ, патриот жолоучу-лукъну юсюнден отчётларына тынгылайды. Тюбешууге А. Ф. Скороход да къатышады.

Походдан къайтханлагъа эсде турлукъ саугъала бериледиле.

Мотоцикл бла Мамаев Курганнга дери

Алтмыш сегизинчи жылны жайында походну экинчи кесеги болгъанды. Бу жол да анга А.Т.Хатукаев башчылыкъ этгенди. Аны бла бирге 316-чы полкнун штабыны начальнигини алгъыннгы болушлукъчусу Сафарби Талибович Желоков да баргъанды. Походха битеу да 46 адам къатышханды. Ол санда биягъы “Советская молодежь” газетни энчи корреспонденти Хачим Кауфов да.

Походну биринчи кесеги атла бла бардырылгъанын эсигизге салайыкъ. Энди эки жылдан сора 115-чи миллет дивизиябызны уруш жоллары бла айланганла автомобильге, мотоциклге мингендиле. Транспортну чырмаусуз ишлеуюн Алексей Павлович Берберашвили жалчытады. Ол СССР-де мотоспортну бек белгили келечилеринденди, спортну устасыды.

Х. Кауфов Большая Мартыновкадан былай жазады: «Биз бери эки жылдан сора къайтдыкъ. Ол къысха заманны ичинде иги тюрлениуле болгъандыла. Ачы сермешледе жанларын берген жигитлерибизге эсертме ишленгенди. Анга полле салабыз. Батыр жашларыбызны эсериуге аталгъан митинг болады. Анда эллиле да, бизникиле да селешедиле. Дончу къазакъла бла Къабарты-Малкъарны халкъларыны арасында шуёхлукъну отун ёчюлтмезге оноулашабыз».

Хачим Новониколаевский хутордан былай билдиреди:

– Мындан алда келгенибизде, уруш къалдыргъан эски урулада белгисиз жатхан отуз юч совет аскерчини сюеклерин тапхан эдик. Аланы къызыл къумачха чёргеп, сал басхычныча, къолдан-къолгъа ётдюре, школну къатында къарындаш къабырлада асырагъан эдик. Бу жерли огурулу адамланы уста къоллары къабырланы тегерегине буруу ишлегендиле. Школну эшигини башында былай жазылыпды: «Новониколаевская начальная школа имени 115-ой Кабардино-Балкарской кавалерийской дивизии». Бизни бла тюбеширге келген адамла къабырлагъа къараргъа сёз бердиле. Митингде селешгенле таулула бла къазакъланы къарындаш байламлыкъларын бузарча кюч болмагъанын энтта бир кере белгиледиле.

Тюбешуу бошалады. Биз автомашиналагъа, мотоциклге олтурабыз. Жолгъа атларырдан алгъа къабырда жатханланы намысына юч кере мудах, бушуулу сигнал бериледи. Жаланда Таукенланы Георгий ашыкъмайды. Башын энишге бошлап, атасыны къабырыны аллында сюеледи. Сержант Таукенланы Къурманбий, элни гитлерчи ууучлаучуладан азатлай, жаш жанын бергенди. Энди малкъарлы жигит бу жерни къоюнунда жатады, ёмюрлюк жукъугъа батып.

Бизни энчи корреспондентибиз Котельниково станциядан былай жазгъанды: «115-чи атлы аскер дивизиябыз бу район ючюн да къазауат этгенди. Котельниковону ортасында урушну жигитлерине сын таш салыннганды. Алайда 150 чакълы совет аскерчиле асыралгъандыла. Бу къарындаш къабырда бизни жерлешибиз Хавпачев Махмуд Хакукович да жатады. Жигит уланыбыз 1942 жылны 26-чы декабринде сермешде ёлгенди».

Хачим Кауфов башха материалында былай жазгъанды:

– Мамаев Курганны аты Россейде да, кыралыбыздан тышында да белгилиди. Мында Сталинград урушну жигитлерине, улуу сын таш сюеледи. Республикабызны жаш тѳлюсюню делегациясы бери венюк келтиргенди. Аны салыргыа отставкадагы генерал-лейтенант Т. К. Коломиец да кыатышханды. Алгыын ол 51-чи армияны командуущиси болгъанды, энди Волгоградда жашайды. Бизни миллет дивизиябыз ол аскер бѳлюмню санында уруш этгенин да эсигизге салабыз.

Андан сора похода кыатышханла Калмыкиягы атлангандыла. Аны юсюнден Хачим Кауфовну бу билдириую сакъланганды:

– Аллыбызда кюн кюйдюрген, кыйыры-чеги кѳрюнмеген аулакъ. Бек иссиди, алай жел а урмайды. Машинала, жолну жумушакъ букъусун кѳтюрюп, туманнга киргенча боласа. Алай, не да этип, биз Сарпа кѳлню кыатында орналгъан Цаган-Нур элге жетерге керекбиз. Алайда озгъан ѳмюрню кыыркъ экинчи жылыны сентябрь – октябрь айларында миллет дивизиябызны бѳлюмлери 51-чи армияны сол флангын кыоруулагъандыла. Ала тутхан ызын узунлугъу элли километрден аслам болгъанына да кыарамай, душманны тылына разведкагы барыргыа, бир-бирде анга чабыууллукъ этерге да онг тапхандыла. А. Т. Хатукаев бизни элли кыйырында сюелген юйге элтди. Алгыын мында дивизиябызны штабы тургъанды. Аубекир Талхатович былайда баргъан сермешлени юслеринден тынгылы хапар айтады. С. Т. Желоков а тасхачылары Сарпа кѳлню тийресинде жигитлик ишлерин суратдайды.

Ингирде эл клубха Цаганнурчуланы юч тѳлюсю жыйылды. Ары бизни жашла да келдиле. Шуѳхлукъгы аталгъан митинг болду. Анда А. Т. Хатукаев 115-чи миллет дивизиябызны тарыхыны махтаулу бетлерин ачыкъ этди. Экинчи кюн эрттенликде биз Калмыкияны батыр уланы, Совет Союзну Жигити Н. М. Сарджановну сын ташына голле салдыкъ. Кыысха митингде элли орамларындан бирине 115-чи Кыабарты-Малкъар дивизияны аты берилгенин да билдик. Ыспас сѳз бла походну комиссары Сарбашланы Исаны жашы Магомет сѳлешди. Ол жангы шуѳхлагыа республикабызны жазычуларыны китапларын, эсде кыаллыкъ башха саугъаланы берди.

Комсомолну Кыабарты-Малкъар обкому кыурагъан походну экинчи жарымы алай бла бошалды. «Советская молодежь» газетни энчи корреспонденти Хачим Хабасович Кауфов да, кесини профессионал, патриот борчларынын намыслы толтуруп, журеги кыуанып, кѳлю кѳтюрюлюп, редакциягы кыайтды. Ол, 115-чи атлы аскер дивизиябызны уруш жоллары бла айланып, батыр уланларыбызны юслеринден кѳп материал жыйгъанды. Артдаракъда уа Кауфов Ростов эм Волгоград областыланы элдеринде, шахарларында тапхан затларын «Верность подвигам отцов» деген китабына кыошду.

Андан бери кѳп жыл озду, жашау да тюрленди. Алай Хачим Хабасович, алгыынча, эрикмей-талмай, Улуу Ата журт урушну белгисиз жигитлерини атларын ачыкълай, жыйгъан затларын тарыхыбызны жазылмагъан бетлерине кыоша, дайым излеуню жолундады. Ол бююннгю жаш тѳлюню аталаны, аппаланы жигитлик ишлерине хурмет этерге, туугъан кыралыбызны алача сюерге чакырады кесини чыгъармаларында. Журналист, жазычу, литература критик Кауфов чертгенлей турады: «Саула уруш майданлада жоюлгъан батыр уланларыбызны алларында ѳмюрге дери борчлудула! Аланы махтаулу жашаулары жолубузну чыракъча жарытадыла! Тѳлюлени байламлыкълары, бирликлери, хорламлары да андадыла!»

Шауайланы-Абайханланы Даут-Хаж

Юсюп файгъамбар бла аны къарындашлары

Окъуп файгъамбарны биринчи къатынын-дан он жашы бар эди. Ол ёлгенден сора башха къатын алады да, андан да эки жаш – Юсюп бла Буниямин тууадыла. Экинчи къатыны да ауушады. Окъуп бир жашы бла бир кызы болгъан тул къатынны алады. Ёге жашы Юсюпге

аман болур деп къоркъгъандан, Окъуп аны сатып иеди.

Окъуп сабийлеринден Юсюпню айырма кёргенди. Жашны чырайына, акъылына, кылыгына хар ким эс бура, анга: «Ариу, асыл Юсюп!» – дегендиле. Аллах анга, файгъамбарлыкъ да берип, жашау жолунда сынагъан да кёп этгенди.

*Юсюп файгъамбарны адамлыгына, акылманлыгына уа патчахла, жарлыла да бирча сукълангандыла. Бу кылыубаладан бери келген таурух аны юсюнденди.**

Эй, жанларым-кёзлерим,
Эй, алан жамауаты,
Даут-Хажини сизге
Барды бир аманаты.
Ол да неди десегиз –
Жырды сейир-аламат.
Сиз аны кьонакъ этип,
Сау жашагъыз, саламат.
Жангы ай, жюзе келип,
Кьоннганды кьяа жухха.
Ишден, жумушдан бошاپ,
Тынгылагъыз таурухха.

Бу таурухну алгъанма
Мен бек сюйген Къурандан,
Дагъыда ол келгенди
Бизге къазан татардан.
Эшитгенме дагъыда
Маккада, мисирледе,
Окъугъанма дагъыда
Аны кёп тапсирледе.
«Юсюп бла Зулейха» –

Кёп тилледе жазылды,
Хар окъуугъаннга жюрек
Балхам болуп жагъылды.
Мен билгеними саулай,
Тау жыр халгъа бурама,
Эшитселе, инсанла
Унутмазлыкъ сунама.
Ол Къурандан, Тауратдан
Юлгю болуп алынды,
Юсюп бла Окъупха
Уллу хурмет салынды.

Файгъамбарлыкъ берилген
Юсюп азмы кыйналды,
Аллах, Юсюпню сынай,
Анга кёп сынау салды.
Бу таурух аталадан
Шам балалагъа ётер,
Бирден бирге айтыла,
Ол узакълагъа кетер.
Файгъамбар таурухладан
Буду бек сейирлиги,
Хар сёзюне эс бёлюп,

* Бу таурух биринчи кере басмаланады.

Тынгылагъыз сиз иги.
Мен назму халда жаздым,
Аны энчирек сыйлап,
Сейир этди кёп адам,
Сёз тизмеме тынгылап.

Юсюпге онтёрт жылы
Толгъан заман болгъанды,
Ол атасы Окъупну
Къойнунда жукълагъанды.
Бир тамаша тюш кёрюп,
Уянганды, тургъанды,
Магъанасын билалмай,
Атасындан соргъанды:
«Атам, чыкъды тюшюмде
Кюн, аламны жарытып,
Ай да чыкъды тюшюмде,
Ариулугъу къаратып.
Он да жулдуз жарыды
Къатларында аланы.
Манга шежда этдиле
Барысы жулдузланы.
Къанатлыла, жыйылып,
Баш уругъа сюйдюле,
Терекле, таула, чёпле –
Ала да баш ийдиле.
Жулдузла бирде жарыкъ,
Бирде мудах болдула,
Ай да, кюн да къатымда
Жарыгъанлай турдула.
Бир Аллахха туурады,
Атам, хар айтхан сёзюм,
Неге кёрюннген болур
Мени бюгюннгю тюшюм?»

Окъуп Юсюпню башын
Сылады, къучакълады,
Сора, кёкге, жерге да
Къарай, былай башлады:
«Бизге Уллу Аллахдан
Келелле боллукъ ишле,
Жашым, аны ючюннге
Кёрюнедиле тюшле.
Уллу даулет бериледи
Санга. Тюшюнг – бош
түйюл.
Кюн бла Ай тюшюнге, –
Атанг, анангдыла, бил,

Уллу хурмет берирле,
Балам, ала да санга.
Атынг болур айтхылы,
Ол хорлатмаз заманнга.
Дунияда сени атынг
Айтылыр, машхур болур,
Магъриб халкъы да анга
Баш урур, махтау салыр.
Файгъамбарлыкъ даража,
Мен билеме, аллыкъса,
Балам, юйде, кенгде да,
Мюккю, жерли боллукъса.
Къулакъ салып тынгыла,
Юсюп, балам, сен манга –
Бу тюше файгъамбарлыкъ,
Патчахлыкъ кёрдюм санга.
Хар заманда махтау сал
Сюйген балам, сен анга –
Кёкню, жерни, тенгизни,
Хар жанны жаратханнга.
Тюшюнгю билдирме сен
Дунияда бир инсаннга.
Къарындашларынга да,
Къаты айтама санга.
Эшитселе бу тюшню, –
Кюерле, къызгъанырла,
Бир да къарамай, ала
Ёлтюрюрге жанырла.
Бил, санга жюреклерин
Аз да къууандырмазла,
Ишинг иги болурун
Сюймезле, онгдурмазла.
Бир адамгъа ышанма,
Зарлыкъ кючю уллуду,
Ийнан, къарындашлыкъдан
Окъуна къарыулуду.
Ичингде тут, балам, сен
Манга айтхан тюшюнгю,
Бек къоркъама мен кырты
Этерле деп ишинги».

Окъупну ёге къызы
Ушакъларын эшитди,
Эшитгенин суутмай,
Жашлагъа хапар этди:
«Атагъызгъа айтханды
Юсюп тюшюнг, уянып.
Окъуп файгъамбарлыкъгъа

Жоралагъанды аны.
Юсюню Окъуп сизден
Кёп да артыкъ сюеди,
Ол бармагъын ачытса,
Анга окъун кюеди».
Эшитгенлерин ёге
Къыз айтып, тизип берди:
Аланы бетлерине
Чарс жайылгъанын кёрдю.
Кёрдю: айтхан сёзлери
Жашланы сагъайтдыла.
Юсюню да баямлап,
Ала былай айтдыла:
«Патчах болуп тохтаса
Биз жашагъан жерледе,
Аяп къоймаз: ишлетир,
Кьулланыча, желледе.
Ол иш бизге ёмюрлюк
Бедиш болуп къалмазмы,
Сыртларыбызгъа ауур
Азап жюгюн салмазмы?
Алай болуп жармаз,
Ишибизни къурайыкъ,
Барыбыз да жыйылып,
Биз Юсюнге барайыкъ.
Не сейир тюш кёргенин
Кесинден бир сорайыкъ,
Не этеригибизге
Анга кёре къарайыкъ».

Юсюнге къарындашла
Жыйын болуп бардыла,
Ушагъыбыз барды деп,
Тышына чакъырдыла.
Бек уллу хурмет этип,
Юсюню кётюрдюле,
«Не тюш кёрген эсенг да
Бизге билдир» – дедиле.
Юсюп ата тилегин
Сюймесе да бузаргъа
Ётюрюк, жалгъан сёзле
Ол къошмады хапаргъа.
Къыйналгъанлыкъгъа, Юсюп
Тюз ниетин бузмады,
Къарындашлыкъ,
жууукълукъ
Хакъын кери сызмады.
Ол амалсыздан айтды

Он да къарындашына.
Аны хар айтхан сёзю
Палах болду башына.

Ала Юсюню сёзюн
Ийман бла алмалла,
Къарындаш антларына
Кертичи да болмалла.
«Келигиз, атабызгъа
Барайыкъ, сёлешейик,
Юсюню биргебизге
Ий дейик да, тилейик.
Аны агъачха элтип,
Тюрлю ишле этейик:
Сатайыкъ узакълагъа,
Не анда ёлтюрейик.
Атагъа улан болуп
Биз кесибиз къалайыкъ,
Мюлкден юлюшбюзню
Биз тенгишер алайыкъ.
Атабыз аны бизден
Артыкъ неге кёреді?
Ёрге туруп, ол анга
Уллу намыс береди.

Аталарына ала
Мууал болуп келдиле,
Кёп сёлешдиле ала,
Былай деп тиледиле:
«Юсюню биргебизге
Биз агъачха элтейик,
Жюрюген жерибизни
Анга туура этейик.
Ол бизни къатыбызда
Айланыргъа юренир,
Юсюпчюк, ашхам бола,
Сени къолунга келир».

Окъуп, аны эшитип,
Сейир-тамаша болду,
Ол кече кёрген тюшю
Эсине тюшюп къалды.
Тюшюнде онбир къозу,
Кёрдю, бири тас болду,
Ол эсине тюшгенде,
Эки кёзю чарс болду.
Бирем-бирем айтдыла
Окъупха къарындашла:

«Сакъ болурбуз Юсюпге!» –
Дедиле харам жашла.
Алай мудах къарады
Алагъа аталары.
«Ийигиз!» – деп тилелле
Алайда ала бары.

«Кёзлеригиз огъурсуз
Жаналла!» – деди Окъуп,
Юсюпге хата жетер
Дегенден апчып, къоркъуп.
«Юсюпню сизни бла
Бир жары да иялмам,
Жюрегимден ол ише
Мен разылыкъ бералмам».

Къарындашла бек аман
Ниет эте кетдиле,
Бу жол Юсюпню кесин
Алдар умут этдиле.
«Юсюп, – делле, – Окъупдан
Разылыкъ алыу къайда?!»
«Кесим тилейим, – деди, –
Мычыгъыз сиз былайда».

Чал атасына барып:
«Тауну, тюзю кёрюрге,
Сюеме, – деди Юсюп, –
Кийиклени сюрюрге.
Къарындашларым бла
Ойнап, кюлюп келирге,
Къойлагъа, эчкилеге
Къыш туруп жер излерге...»

* * *

Юсюп жазыкъ Окъупдан
Сёз бузгъанын букъдурду,
Ол, уялып, къатына
Баралмай да кёп турду.
Тюшю туура болгъанын
Окъупха айталмады,
Ётюрюк, жалгъан сёзле
Къатларгъа болалмады.
Андан сёз букъдургъаны
Жаш жюрегин тарайды.
Атасыны бетине
Бек къыйналып къарайды.
Факъыр Окъуп Юсюпню
Иерге таукел болду.

Гурушхалыгъы кетип,
Къайгъы оту сел болду:

«Жер-суу кёрсюн, – деди ол, –
Элтигиз бирегизге.
Кимге ышанырыкъма
Мен, ышанмасам сизге?
Сакъ болугъуз Юсюпге,
Бек къаты айтама мен,
Ингир бола къолума
Тапдырыгъыз сау-эсен!»
Къарындашла Окъупха
Къужур тынгыладыла,
Юсюпню бек сойгенин
Бютюн ангыладыла.
Агъачха жетип, ала
Жашырын кенгешдиле,
Юсюпню ёлтюрюрге
Алайда келишдиле.
Биз Юсюпню былайда
Тынчайтайыкъ дедиле,
Ач бёрюле жыртдыла
Деп къайтайыкъ дедиле.

Юсюпню бек соймеген
Бир семиз, бир алаша,
Керти, Аллах къаргъагъан,
Бир огъурсуз, тамаша, –
Семен эди, тамата,
Ол айтды, тынчылата:
«Агъачда тас болгъанды
Десек да, келмез хата.
Атабызны аллында
Биз, кёллерибиз тола,
Аллахны аты бла,
Жилай, этейик тоба.
Ол заманда Окъуп да
Ийнаныр сёзюбюзге,
Экили болуп, шекли
Къарамаз кёзюбюзге.
Аллахха баш урайыкъ,
Кечгинчи хатабызны,
Сыйын кётюрюп турсун
Файгъамбар атабызны».
Къарындашла Юсюпню
Тюерге сюелдиле,
Жаны саулай къуюгъа
Атаргъа суйредиле.

Ёсдюрген ёге кызы
Окыупха чабып келди,
Ол, бёксюнюп-таралып,
Бек жилиды, тёгюлдо:
«Нек жилийса, кызым,
сен?» –
Деп сорду Окыуп анга.
«Кылай жилимайым да,
Аман тыш кёрдюм тангнга.
Мен ызындан чабайым,
Юсюню кыайтарайым, –
Деди ёге кызы, – аны
Мычымай кыутхарайым!»
Чапды ол, аякыларын
Ура агыачха, ташха,
Юсюнге жууукъ барып,
Ол былай айтды жашха:
«Кел юйге, была санга
Игилик жорамайла,
Дагы бил: была санга
Кыардашча кыарамайла!»
Кыарындашла кызычыккыны
Тююп, чач-тук этдиле,
Юсюню уа кётюрюп,
Узакылагыа кетдиле.

Ачы жилий, ол мискин,
Арта, юйге кыайтханды,
Кеси кёрген ишлени
Кызы Окыупха айтханды:
«Юсюпчюгюнг тышгенди,
Ой, ычхынмаз тузакыга,
Кыарындашлары суйреп
Кетгендиле узакыга.
Кёрген тышюме жарсый,
Тынчалмайын турдум,
Аны санга билдирсем,
Юсюп сау кыаллыкъ сундум...
Тышюмде шо он бёрю
Анга бирден чапдыла.
Жарлы, мискин Юсюню
Таладыла, кыапдыла.
Ёртен отча кёзлери
Жана элле аланы,
Таууш эте тышлери,
Чайнагыанча ташланы.
Тёгерегинден алып,

Сюйдюле ёлтюрюрге,
Бир уллу бёрю жетди
Аны ашап кетерге.
Экинчиси Юсюню,
Кыабып, кыанын чыгыарды,
Ючюнчюсю да аны
Ачы таларгыа барды...»

Окыуп, сытыла, жилий,
Кызыны тышюм жорады,
Харам агыач табагыа
Ол жарлы кёп кыарады.
Аны ары чабаргыа
Эсине да бир келди,
Тепмейин саны, чархы,
Ол жашындан тынгюлдо...

Кыарындашла Юсюню
Жазыкыга ушатдыла,
Азыгыин итлерине,
Жарсымай, ашатдыла.
Кыумгыанында сууун да,
Тамчы кыоймай, тёкдюле.
Анга хыйла кыарашып,
«Харх» этишип кюлдюле.
Юсюп факыыр аланы
Кир муратларын кёрдю,
Жюрегине кёп ачыу,
Тынгысызлыкы да кирди.
Хыйлалыкыга алдатып,
Жюреги кыан тарады.
«Не излейсиз сиз менден?» –
Деп, инжилеп кыарады.

«Игиге жоралады
Окыуп сени тышюню,
Бизге да бир кёргюзтчу –
Делле ала, – кючюню.
Келечекде биз сени
Болалмабыз кыуларын,
Аллай артыкылыкылагыа
Кесилирле жолларын!»

Аны эшитген Юсюп
Таза да армау эди:
«Суу беригиз, сапма!» – деп,
Ол кыыйналып тиледи.
Кыарындашла кюлдюле,

Жаш Юсюпге, харх этип,
Рауил аны урду,
Анга алгъаракъ жетип.
Къалгъанлары да бирден,
Жан аурутмай, урдула.
Хар бириси жууукълап,
Къайтып-къайтып турдула...

«Ай, жарлыла, – деди ол, –
Мени душман кёрдюгюз,
Ол малгъун Ибилисни
Оноууна кирдигиз.
Тюз адамны жояргъа
Къалай базынасыз сиз?
Сизни акъылыгъызгъа
Ие болду Ибилис.
Жан аурутмайын манга
Мурдарлыкъгъа къаласыз,
Айны, кюнню жерни да,
Душманлары боласыз!
Атабызны аллына
Сиз не айтып барлыкъсыз,
Сиз аны соруууна
Не жауап къайтарлыкъсыз?
Къарындашларым, къалай
Антыгъызгъа ёлгенсиз?»
«Балам Юсюпню къайда
Ажашдырып келгенсиз?» –
Деп сорса атам сизге –
Жауапла табармысыз,
Атагъыздан уялмай,
Бетине къарармысыз?

«Ай, файгъамбар улула,
Нек мурдарлыкъ этдигиз?» –
Деп Ибрахим сорса да,
Жибимезми бетигиз?
Исхакъ файгъамбар а: «Эй,
Ибилис алдагъанла,
Нюр къарындашыгъызны
Харам бла жойгъанла,
Бу хаух дуняда аман
Ишден тыйылмагъанла,
Файгъамбар тазалыкъгъа
Бир да сыйылмагъанла!» –
Деп юсюгюзге болса,
Ачымайын къалмазсыз,
Бу малгъунлукъ бла сиз
Аперимлик алмазсыз!

Жюз минг жаным болса да,
Сизге къурман этерем,
Къайсыгъыз ючюн да мен
Бу дуниядан кетерем!..»

Быллай сёзле эшите,
Яхуди жан аурутду,
Рауилни, Семенни
Сагъыз азчыкъ булжутду.
«Муну жанын алмайыкъ! –
Деп, бир Яхуди айтды, –
Къарындаш бет сакълайыкъ!» –
Деп, дагъыда сагъайтды.
Бирси тогъуз къарындаш
Анга аман чамланды,
Араларында къаты
Дауур-даулаш башланды.

Яхудиге кёлкъалды
Болдула, туруп бары:
«Не ючюн сокъурандынг,
Антны быргъап бияры?
Юсюпге рахму этип,
Бузма сен ишибизни,
Айтчы, бир Юсюп ючюн
Нек сатаса сен бизни?»

Яхуди жауаплады:
«Бу ишден бет жарымаз,
Къарындаш къарындашны
Жанын юзюп жарамаз.
Уялмай, ол къарындаш
Къанына да боялмаз,
Аллай иш этген адам
Мурдарлыкъны къоялмаз.
Сокъуранып, жал барып,
Чыгыгъыз жолугъузгъа,
Ол чакъда Аллах берир
Рахатлыкъ жаныгъызгъа.
Ибрахим аппабызны
Намрут отха атханда,
Аллахны кючю бла
Кюймегенди ол анда.
«Ибрахим, – деди Аллах, –
Кёкледен келсе фурман,
Мени ючюн балангы
Сен этерсмиесе къурман?..»
Ибрахимни жашына

Бичакъ жукъ эталмады,
Аллахха шукур болсун, –
Ол жашын кесалмады.
Исхакъны, билесиз сиз,
Аман иши болмады,
Атабыз Окъуп да кир
Ишлеге къошулмады.
Ол къулларына кёпню
Кечди, жан да алмады,
Бир заманда адамны
Къанына боялмады.
Сиз да энди Аллахны
Ийман жолун тутугъуз,
Ичигизде къайнагъан
Зорлукъну къурутугъуз».

Тынгыламалла ала
Яхудини сёзюне,
Юсюпню уа, тебинип,
Узалалла кёзюне.
Барысы да Юсюпге
Чыкъдыла, къажау болуп,
Яхуди айтханында
Турмады, къаты къоркъуп.
Излемеди мадарла
Юсюпню къутхарыргъа,
Иги къармашалмады
Къарындашын къорургъа.

«Ёлтюрмегиз, – дейди ол, –
Сау къюгъуз сиз жанын,
Тёкдюрмегиз былайда
Сиз аны къызыл къанын.
Къайтарып да элтмегиз
Сиз Окъупну аллына,
Нек бизден энчи жетди
Ол файгъамбарлыгъына?!
Бир терен къюю табып,
Атыгъыз аны ары,
Илинмезча бир жерге
Къоллары, аякълары».

Бу сёзле терк бишдиле
Яхудини эсинде,
Хорлаялмады жарлы
Зарлыкъны жюрегинде.
Онусу да биргелей

Он жанында турдула,
Жан аурутмай, Юсюпню
Бирден-бирден урдула.
Юсюп, харип, алайда
Амал тапмай, ижилди,
Ол жарлыны башына
Палах, къыйынлыкъ келди.

Кёз жашла бурчакъ-бурчакъ
Тама эдиле жерге.
Къурт-къумурсха жарсыды,
Билмейин не этерге.
Сёз чыгъармай, не медет,
Ай, кюн да къаралдыла.
Аны кёрюп, терекле,
Хансла да таралдыла.

Элтген элле бир терен,
Ахырзаман къююгъа,
Бурунда Шулгъат деген
Гяуур къазгъан къююгъа.
Къююгъа – жилянладан,
Макъыракъладан толгъан,
Чирик ийисли, сууу
Кирли, уулу да болгъан.
Элгендире ийиси
Кийик жаныуарланы,
Бир адам да къатына
Баралмай эди аны.

Къарангы эди къюю,
Терен эди мардасыз,
Аны суундан кёрген
Къутулмады хатасыз.
Бар эди ол къююда
Бир уллу жилян патчах,
Келтире эди жилян
Ол тийреге кёп палах.
Алайгъа келгенлени
Мычымай тута эди,
Адамды деп, малды деп
Айырмай жута эди.
Ол харам къарындашла
Турмадыла буюгъа,
Тюртдюле да, атдыла
Юсюпчюкню къююгъа.

Ол заманда бир шыйых
Жашагъанды Къудусда.
Не мажюсю, не гяуур
Болмагъанды ол уста.
Юсюпню тууарыгъын
Шыйых билип болгъанды.
Аны къадарын кёрюп,
Ол къайгыгъа къалгъанды.

Тюшюнде кийик бала
Бек кюрешди къачаргъа.
Аны он парий тутуп,
Хазырдыла чачаргъа.
Амалсызына къалып,
Буу балачыкъ ёкюрдю,
Гузаба этип, буучукъ
Жан-жанына секирди.
Тилек этди тюшюнде
Шыйых сыйлы Аллахха:
«Къутулт ариу Юсюпню,
Къойма башын палахха!»

Бир ауаз айтды анга:
«Терк жет Харам агъачха!
Жип, балта, азыкъ да ал
Ол жарлы, жангыз ачха!»
Ол билгич, ол къарт шыйых
Танг атмайын уянды,
Итин, атын да алып,
Узакъ жолгъа атланды.
Къалкъый барады шыйых,
Къапланып ат юсюне.
Бир къужур жаныуарла
Кёрюнелле кёзюне.

Ингир бола, къуюгъа
Жетди ол шыйых киши.
Кёзю бла кёрдю ол
Керти болгъанын тюшю.
Къую ичинде Юсюп,
Кёз жашлары къуюла,
Жилай эди, чырайы
Чыракъ болуп къуюгъа.

«Къоркъма, жипни къаты къыю», –
Деди шыйых, – белинге,
Бу акъ быстырчыкъны да
Иги байла кёзюнге!»

Иер къашха къысыды ол
Жипни къыйырын, шулай
Ийип къоймады жиян
Юсюпчюкню бошунлай.
Ол къарт: «Тыйма Юсюпню, –
Деп тиледи жияннга, –
Кёп татыулу ашарыкъ
Келтиргенме мен санга».

Жиян, Юсюпню ийип,
Алды татлы азыкъны.
Шыйых терен къуюдан
Терк чыгъарды жазыкъны.
Ата бла ул кибики,
Къучакълашдыла была,
Къыйнала да, къууана,
Ала кёп жиядыла.

«Кимсе, мен танымагъан?» –
Деп, Юсюп анга сорду.
Кюнча жарыды бети
Шыйыхны, кёлю толду:
«Сен туугъунчу окъуна
Чырайынги дунягъа
Мен баям этген эдим,
Жер жюзюню ийнагъы.
Факъырача кийинип,
Сени кёрюрге баргъан
Къарт мен эдим, къучакълап,
Мени иймейин тургъан
Жашчыгъ а – сен. Тиледим
Мен рахматлы Аллахдан,
Бу жашчыкъны сакъла деп,
Къыйынлыкъдан, палахдан.
Кёп китапладан билдим
Сени тууарыгъынги.
Букъдурдум адамладан
Файгъамбар къадарынги.
Юсюп, къарындашлагъа
Кёлюнгу сууутма сен,
Харамладыла, алай
Алагъа дерт тутма сен.
Ибилисге хорлатхан
Бир жазыкъ жанладыла,
Акъылгъа, ариулыкъгъа
Кюйюк аманладыла.»

Юсюп да айтды: «Гъабит,
Мен эсиме тюшюрдюм.

Сабийликде кьолунгдан
Алма, кертме да кёрдюм.
Файрат жагьаларына,
Санларынгы арытып,
Элтиучю эдинг мени,
Жюрегими жарытып.
Тюз атам Окъуп кибик
Багьалы эдинг манга,
Азмы термилгенме мен,
Гьабит, ма ол заманнга.

Къарт сорду: «Сени жанлы
Биридамы болмады?»
«Яхуди хакьындан
Муратлары толмады.
Ёлтюрмейин, кьуюгьа
Атыргьан ма ол эди.
Жанымы сау кьалдыргьан
Яхуди эди, – деди
Юсюп, – сиз жер юсюнде,
Мен а – кьую тюбюнде.
Мен тансыкьлап турлукьма
Сизни кечеде, кюнде.
Барып, Окъупну кьалай
Къарарыкьсыз кёзюне?
«Юсюп кьайдады?» – десе –
Не айтырсыз сёзюне?»
Харип кьарындашларым
Сытылыргьа кьалдыла,
Базынмай чыгьарыргьа,
Менден айырылдыла.
Ызларындан сёлешдим:
«Былай кьуюп кетмегиз.
Кьарындашыгьызма да,
Кебинликсиз этмегиз.
Кьызгьанмагьыз, атыгьыз
Кёлегими сиз бери,
Сау кьалсам а, дерт тутмам,
Кетсегиз да сиз кери.
Бар умутум суууду,
Ёчюлдю жаным сизден,
Кёлюгюз кьалай чыкьмаз
Бу этген ишигизден?!»

Ала манга аш салып,
Кёлегими атдыла,
Сора, кьаты кьычырып,
Кеслерин сарнатдыла.
Сора Яхуди айтды:

«Адамла туююлбюз биз.
Аман бла келмезми
Тангыбыз, эрттенибиз».
Рауил айтды: «Анга
Биз баш кьалай урайыкь?
Андан эсе, таш туююп,
Агьач кьырып турайыкь!»

Не акьырап, не жилиан
Тиймедиле кесиме,
Чибин, ургьуй, саскы да
Кьонмадыла юсюме.
Суу тюбюнден чыкьды да
Бир уллу таш насыпха,
Аны юсюнде турдум,
Термилип ашха, сапха.
Кьую ичинде, жилия,
Эки кече кьалгьанма,
Мен сени хайырындан
Эркин, азат болгьанма.
Кьоркьмай бери келдинг сен,
Жарлы Юсюпню жокьлап...»

Юсюп кьарагьанында,
Кёрдю Гьабитни жукьлап.
Ол, харип, арып-талып,
Кьарыусуз болгьан эди,
Таянып тургьанынлай
Ол кьалкьып кьалгьан эди.
Ол кезиуде болгьанды
Кёкледе уллу сыфхан,
Сыйлы Аллах этгенди
Жабраилге тап фурман:
«Жабраил Юсюп тургьан
Жерге сен терк барыrsa,
Хар керегин алыrsa,
Келечилик айтыrsa.
Берирсе анга энчи,
Бек татлы саламымы,
Сюйюнчюге айтыrsa
Ариу кьарагьанымы.
Файхамбарлыкь бергенме,
Сен аны да айтыrsa,
Буйругьуму тамамлап,
Бери алай кьайтыrsa!»

Жабраил энди кёкден
Тюз Юсюпню кьатына,

Хурмет этди, тамаша
Болду ол сыфатына:
«Жабраилме мен, – деди, –
Уллу Аллахдан келдим,
Санга аны саламын
Алып, мычымай жетдим.
Келген къыйынлыкълагъа
Чыдагъанса, тѳзгенсе,
Къырслыкъла азабындан
Сен таза да безгенсе.
Ала бары, билип къой,
Бир заманда эрирле,
Бетинге, жюрегинге
Жарыкъ нюрле келирле.
Огъурлу Юсюп, сени
Узакъ жерле жокълайла,
Алай анда да сени
Къыйынлыкъла сакълайла.
Сен келир заманда
Уллу патчах боллукъса,
Алтын-кюмюш хазнадан,
Ырысхыдан толлукъса.
Бил, санга сукъланырла
Жер юсюнде жауларынг,
Бил, уялып жилярла,
Хурметсиз ахлуларынг.
Сени къаты къучакълап,
Атанг Окъуп таралыр,
Тансыкълыгъын алалмай,
Кѳзлеринге аралыр.
Къарындашларынг узакъ
Жерлеге да къачарла,
Тынчыкъ тапмайын, ала
Бѳрюлече жашарла.
Бил, аланы арбазгъа
Къоймазла таныгъанла,
Айып эте, алагъа
Чыпчыкъла, жаныуарла.
Кѳп да турмайын, сени
Узакъ жерге сатарла,
Юсюп, хыйныла бла
Къыйынлыкъда тутарла.
Бирде кюннге чыгъарса
Сен, хорлатмай палахха,
Сыйлы, намыслы болуп,
Къонарса алтын тахха.
Санга къарап къыз, къатын
Болмагъанча таралыр,
Ариулугъунг аланы

Эслерин да ташлатыр.
Ёзюрле тѳгерекден
Санга жууукъ келирле,
Сенден акъыл алыргъа
Ала бек кюреширле.
Къуллерынг сени тамам
Къарындашча кѳрюрле,
Узакъладан адамла
Сени сора келирле».

Бу Юсюпге Аллахдан
Файгъамбарлыкъ берилди,
Кѳз ачхынчы, Жабраил
Кѳкге уча, керилди.
Ол учханлай, къуюдан
Дунияны титирете,
Бир къалын тютюн чыкъды,
Талаш тауушла эте.
Шошайды да тѳгерек,
Сейир-тамаша болуп,
Юсюп кѳрдю къуюну
Тап-таз суудан толуп.

Аурукъсунуп уянды
Шыйых Гъабит алайда.
Юсюпню жарсыулары,
Бушуулары да къайда?!.
Кѳп турмайын Гъабитге
Жетиучю ажал жетди,
Юсюп, жангызлай къалып,
Алайда намаз этди.
Аны исси къумлагъа
Жилямукълары агъа,
Элтди шыйыхны салын
Ол жашагъан арбазгъа.
Гъабит айтхан сѳзлени
Юсюп эсине алды,
Ол, къабыр къазып, шыйых
Ёлюкню кѳрге салды.

Шыйых эди къарт Гъабит,
Чырт мынчакъсыз болмады.
Жан атмады байлыкъгъа,
Айып ишле къылмады.
Ол диннге сабийликден
Бир тохтамай баш урду,
Жашауунда тюзлюкке
Уллу сый берип турду...

Базынмады жаш Юсюп
Ез юйюне барыргъа,
Арта кьайтды, Жабраил
Кьойгъанланы алыргъа.
Кьайдан эсе да Юсюп
Танымагъан адамла
Жетдиле да узакъдан,
Тегерекни алдыла...

Къарындашла ичлерин
Кьоркьуу ала келелле,
Не айтып баш жулургъа
Ала оноу этелле.
Рауил айтды былай:
«Къара кьозу кесейик,
Кёлегин къаннга бояп,
Бёрю жьиртханды дейик».
Яхуди айтды былай:
«Сизге бой салгъаныма
Бек сокъуранама мен,
Ташжюрек болгъаныма!»

Ала кьайгъы-бушууда
Юйге кьайтып келдиле,
Къарт терекни тьобюнде
Аталарын кёрдюле.
Баш тёбен болуп, ала
Жукъ айталмай кьалдыла,
Окьупну жюрегине
Тынгысызлыкъ салдыла.
Кьалтырайды жюреги,
Бирде къамиш бёрюча,
Ол Аллахдан тилейди
Юсюпню бир кёрюрча.
Кюрешеди этерге
Тобукъланып намазын,
Чыгъармайды жашланы
Шо бири да ауазын.
«Кьайдады?! Кьайда,
Юсюп? –
Деп, сорады алагъа, –
Берген сёзюгюз кьайда? –
Деп этеди хадагъа. –
Башха болмай, кьутургъан
Бёрюлеге ушайсыз,
Сиз жерде кьюнюгюзню
Ахьратха кьурайсыз.
Уллу Аллахым айтса,

Мени Юсюбюм ёлмез,
Ол сакълар аны жанын,
Кьыйынлыкълагъа кёммез.
Айтыгъыз сиз керти сёз,
Мени Юсюбюм кьайда?!»

Жашлары мурдар бетли,
Жилигъандан не файда!
Уллудан-улла бола
Жашланы сыйытлары,
Чачларын, бетлерин да
Жьиртдыла ала бары.
Аталарына жауап
Кьайтаралмай турдула,
Не айтыргъа билмейин,
Ётюрюкле кьурдула:
«Кесинг кёрюп турганса,
Аны сьюгенибизни,
Юсюпню жойгъансыз деп
Бош терслейсе сен бизни».

Ол сёзлени эшитип,
Окьуп эсин ташлады.
Ингир къарангы бола
Ол эс жыйып башлады.
Кече кетип, дунияны
Танг жарыгъы жарытды,
Жарлы Окьуп жашларын
Отоуна чакъьиртды:
«Кьайдады, не этдигиз
Юсюбюмю?!» – деп сорду.
Жауап орунуна отоу
Жилия-сыйытдан толду.

«Биз чалы кьошчукъ этип,
Юсюпден айырылдыкъ,
Кесибиш а, ашыгыш
Кийик уугъа жайылдыкъ.
Узакъда бир кьутургъан
Ана бёрю эследик:
«Ёлтюрмейин жарамаз
Ана бёрюню!» – дедик.
Биз садакъ атдыкъ, алай
Жанлыны уралмадыкъ,
Не кюрешдик эсе да,
Анга тийдиралмадыкъ.
Ол огьурсуз бёрюню
Ызындан чабалмадыкъ,
Арта, кьошха баргъанда,

Юсюпню табалмадыкъ.
Биз, излей барып, къаннга
Боялгъан келек кёрдюк,
Тохтаусуз кюе, жилия,
Биз аны алып келдик.
Бир жукъ да эслемедик
Ма бу келекден ёзге...»

«Нек эсе да ийнанмайд
Мени жюрегим сизге.
Бир берчигиз келегин! –
Деп аны ийисгеди. –
Юсюпню къаны угъай,
Бу къойну къаныд! – деди –
Зар, къырс жюреклеригиз –
Къарангысы кечени,
Айырмазсыз ахшымдан –
Юсюбюмден сиз мени.
Сиз Ибилис жолунда
Нек суйдюгюз барыргъа,
Мурдарлыкъ этип, мени
Жюрегими жарыргъа?
Бу келекни жыртылгъан
Зыккыл жерлери къайда?
Неле жаншай турасыз,
Мынафыкъла, былайда?
Бу не тюрю бёрюдю
Келек жыртмай талагъан?
Баям, тишсиз эди! – деп
Сур къарады алагъа. –
Яхуди, баш кётюрюп,
Бир къарачы кёзюме,
Тынгылачы, эс бёлюп,
Мени айтыр сёзюме:
Къайдады мени балам,
Ёз къарындашынг Юсюп?
Тынгылайса, къул кибик,
Хар зат эсинге тюшюп.
Ёз къарындашынг Юсюп
Нек къалгъанды палахха?
Не дериксе, айтчы бир,
Къыяма кюн Аллахха?!»
Кёз жашладан толдула
Яхудини кёзлери,
Сора былай болдула
Аны айтхан сёзлери:
«Барыбыз да, тиллешип,
Ётюрюкю айтабыз?
Сора ур, ёлтюр бизни,

Атабыз, былайдабыз.
Болургъа керек эдик
Биз Юсюпню къатында,
Терслигиз уллуду,
Хау, тёгюлген къанында.
Сакъляялмадыкъ аны
Биз бёрюню тишинден...»

«Къыйынды, – деди Окъуп,
Ишигизге тюшюнген.
Жилиягъанча этесиз,
Сиз жалгъан сёзле айта.
Тюсюн айтыргъа сизге
Эрлик, кишилик къайда!
Хар сёзге къулакъ салып,
Алыгъыз эсигизге,
Жалгъанды сёзлеригиз,
Мен ийнанмайма сизге.
Ол айтхан бёрюгюзню
Тутуп келигиз бери,
Келтирмесегиз, кесим
Излей кетерме кери.
Алыгъызгъа атарма
Ол бёрюню келтирип...»

Жерлеринден къопдула
Ала, бирча секирип:
«Хау, тутарбыз биз аны!» –
Деп, атландыла ала...

Ол хатасыз бёрюню
Тутдула да байлалла.
Сора бир итни кесип,
Бёрю аузуна къанын
Къуйдула да, элтдиле
Аталарына аны.

Тюз бёрюню кёргенлей,
Окъуп харип жилияды,
Къыйынлыкъы, бушууу
Тёрт санын да талады.
Сора бёрюге жууукъ
Барып, сёлешди анга:
«Сен бу къыйынлыкъланы
Не ючюн бердинг манга?
Аллай азап жашыма
Нек керегенг берирге?»

Уллу Аллахдан келди

Быллай фурман бёрюге:
«Сен айт, тилинги ачып,
Болган ишни хапарын,
Ангылат, ала санга
Келтирген хаталарын».

Аллах ана бёрюге
Тил, акъыл да бергенди,
Кёз жашлары тёголе,
Бёрю былай дегенди:
«Ийнан манга, о Окъуп,
Мен Юсюпню кёрмедим,
Файгъамбар баласына
Тюбеп, азап бермедим.
Аллахны, билеме, сен
Артыкъ суйген къулуса,
Жер юсюнде сен аны
Файгъамбар Расулуса.
Кёп болмай келгенме мен
Бу жерлеге Мисирден.
Бир баламы суу алды,
Ете туруп черекден.
Уллу эди бушууум,
Он кюнню ашамадым,
Бек аздым, ол кюнледе
Манга аш жарашмады.
Уямдан чыкъгъанымлай,
Жашла тутуп кёйдула.
Аузуму ачып, ары
Итни къанын къуйдула.
Зулмулукъ этип, ала
Мени терк байладыла,
Жангыз балачыгъымдан
Зор бла айырдыла».

Бёрюню сёзлерине
Окъуп керти ийнанды.
Аны иги тойдурду,
Сауду жаш деп, къууанды.
Хурмет берди бёрюню
Акъылына, сёзюне:
«Чакъырып, бир къарайым,
Деди, – жашла кёзюне».

Бёрюню тюзге ийип,
Жашларына къутурду:
«Табып келигиз жашны!» –
Деп, алагъа буюрду.

Жашла, къуюгъа келип,
Кериуанны кёрдюле,
«Бу жерлени иеси
Энди бизбиз!» – деди.
«Хакъ беригиз былайда
Къош салгъаныгъыз ючюн,
Терекле кесип, малла
Отлатханыгъыз ючюн.
Болмаса, терк берирме
Буйрукъ талай къулума, –
Деди Рауил, – кюмюш
Тутдуругъуз къолума!»
Дагъыда былай айтды
Ол кериуан башчыгъа:
«Ала эсенг, сатама,
Не бересе жашчыкъгъа?»
Къарындашы Юсюпню
Юсюнден айта эди.
Къарындашын ол къафыр
Малныча сата эди.

Малик – кериуан башчы –
Анга бир ауаз келди. –
Ол ауаз: «Жашны сатып
Алмай кёйюма сен, – деди. –
Сен аны алсанг, чексиз
Байлыкъ келликди санга,
Бек бай саудюгерчиле
Келирле босагъанга.
Мал сюрюулеринг, жеринг,
Къуюларынг кёп болур,
Ыстауатынг, арбазынг
Атдан, тюеден толур.
Ол жаш сыйлы Аллахны
Суйген къулуду, таны.
Ырысхылы болурса,
Алмай кёйюма сен аны.
Эки жылны Мисирде
Сен кесинглей къалырса,
Сора, келип, къошунгу
Бу жерледе салырса.
Даулашып, сен ол къулну
Аз багъагъа алырса,
Башхагъа сата туруп,
Уллу багъа айтырса».

Юсюпню къулагъына
Сёз чалынды мёлекден:

«Сатылырча базарда,
Юсюп, къул туюлсе сен.
Къыйынлыкъла сынагъан
Расулуса Аллахны.
Ийнан, ахыры болур
Сени сюрген палахны».

Къарындашла сормайла
Ол сау къалай къалгъанын,
Билмейдиле Юсюпню
Файгъамбарлыкъ алгъанын.
Эслемейдиле нюрюн
Ибилис алдагъанла,
Эслемейдиле къутун,
Къууатын жарлы жанла.
Къулубузду деп Юсюп,
Сатыугъа киришдиле,
Сатыу-алыу даулашда
Къадалып къорешдиле.

Малик къарындашлагъа
Ичинден багъа берди,
Аланы зарлыкъларын,
Осаллыкъларын кёрдю.
Юсюп айтды: «Кяфирдан
Манга такъмакъ такъдыгъыз,
Сиз малгъун Ибилисни
Сёзюне алдатдыгъыз.
Окъупну учхунлары
Биз, Исхакъны къанындан
Болгъаныбызны къалай
Унутдугъуз жангыдан?»

Къарындашла къарайла
Юсюп жарлыгъа кюлюп,
Ибилис а къысады
Этерин уста билип.

Малик айтды: «Бу къулду,
Къулгъа уа къамчи керек,
Нек къачханын айтыгъыз,
Мен танырча игирек.
Букъдурмайын айтыгъыз,
Мен билирча толусун,
Сатыулукъ анга кёре,
Къуралып, дурус болсун».

«Ибилис да билмейди
Не болгъанын эсинде.

Юч аман къылыгъы да
Барды муну юсюнде:
Бир да ётюрюкчюдю,
Хыйлачыды, уручу.
Къыл къамчини, къазыкъны
Терк-терк сынай туруучу.
Онсегиз кюмюш ахча
Къоратханбыз биз мынга.
Алсанг, ол жарай турур
Жумушунга-жугъунга».

Маликни ол мынафыкъ
Рауил къолун тутду.
Ол онсегиз кюмюше
Асыл Юсюпню сатды.
Сора айтды Юсюпге:
«Женгдир къул къадарынга!
Ол сезим сингип барыр
Тёрт санынга, къанынга.
Керти ким болгъанынги
Маликге туура этсенг,
Ийнан анга, къолумдан
Ёлюп кетериксе сен!»

Ибилисге биягъы
Кеслерин алдатдыла,
Файгъамбарны, къулду деп,
Малны кибик сатдыла.
Сатдыла, мюлкге санап,
Юсюпню была алай,
Ол Маликге тиледи,
Бауурун ачыу талай:
«Къарындашларым бла
Саламлашмайын къалай
Кетейим айырылып?» –
Тамаша этип къарай,
Малик айтды: «Сатдыла
Ала сени бек учуз,
Эшитмейсе, сёзлери –
Огъурсуз, жандауурсуз.
Ала мешхут къармагъан
Сылыкъ къаргъаладыла,
Къумда созулгъан уллу,
Уулу жилинладыла.
Жюреклери, эслери
Тумандан къарадыла,
Сени сатып, ахчагъа
Къууанып барадыла.
Ала дунияда хакъдан,

Намыс-сыйдан да – кьюру,
Къара пулгъа, алтыннга
Термиледиле кьюру.
Чыгъармадыла ала,
Юсюп, сени багъангы.
Сен а ала ючюннге
Жыртдыраса жагъангы,
Уу жиянлай, жазыкъла,
Къул къанларын эмерле,
Кеслери да дуниядан
Тынчаймайын кетерле!
Сюе эсенг, сен, барып,
Ала бла саламлаш,
Энди ала не хазна
Болсунла санга жолдаш!»

Харип Юсюп ташжюрек
Къардашларын тансыкълап,
Жиягъанды, хар бирин
Къаты-къаты кьючакълап.
«Билдим, – деди, – сиз мени
Жояргъа ойладыгъыз.
Жаннетден жакханизми
Неликден сайладыгъыз?
Жан аурутмай, кьююгъа
Жаным сауда атдыгъыз,
Атагъа мени ючюн
Не азап сынатдыгъыз!
Башха этмей, этими
Сиз чийлей ашадыгъыз,
Токълучукъну талагъан
Итлеге ушадыгъыз.
Аз да болмайын хатам,
Кёп къыйынлыкъ салдыгъыз.
Сюйген къарындашларым,
Сиз душман бет алдыгъыз.
Макъыракълы, жиянлы
Кир кьююгъа атдыгъыз,
Сора мен танымагъан
Гяуур къолгъа сатдыгъыз,
Саны, башы къалтырай,
Жияй къалды атабыз,
Къарт жюрегин жармазы
Эте тургъан хатагъыз?
Къошулмабыз энди биз
Атабызны юйюнде,
Олтурмабыз энди биз
Бир чоюнну тюбюнде.

Барыбыз да жыйылып,
Ашыбызны татмабыз,
Бир бирге къысылышып,
Бирден зикир айтмабыз.
Ауруп жатсам кесимлей,
Ким келликди къатыма?
Хайуан дерикдиле
Энди мени атыма!
Кийимими да жуууп,
Ким келтирир ашымы?
Тансыкъдан мудакхынсам,
Кимим сылар башымы?
Атам мени энчилей,
Сюйюп айланадыгъанды.
Хар заманда къатындан
Узакъ иймей тургъанды.
Уянсам а, бет жуууп,
Сылагъанды башымы,
Бек айырма этгенди
Юйде болгъан ашымы.
Мен харип ачдан ёлсем,
Къум тюзде не этерсиз,
Ол заманда къатыма
Къалай бла жетерсиз?
Ол дунияда уа къалай
Келирсиз сиз жаныма,
Аллах аллында къалай
Сюелирсиз аллыма?
Сиз хариплени да ол
Эрттеден сынай болур,
Халыгъызны кёргенде,
Не кёзден къарай болур?
Бир заманлада атам
Сау болгъанымы билир,
Азат болуп, бир башха
Тёр жерде манга келир.
Ол заманда бетигиз
Уялмазы да сизни,
Жазыкъла, алмазы от
Къырс жюреклеригизни?..
Къарындашла, энди биз
Бир бирни кёрюрюбюзю,
Жарыкъ тюбеп, бир бирге
Салам а берирбизми?
Кюч жангыз бир Аллахны
Къолундады, билеме,
Сиз – юйге, мени кюнюм –
Къыйынлыкъды, кёреме...»

(Баргъаны боллукъду)

Бисмиллахир-Рахманир-Рахим!

Арт кезиуде жангырыуну хайырындан халкыны ийнаныу эркинлиги жерине келе башлаганды. Аны бла байламлы жангыдан межжитле ишленит, медиреселе ачыладыла. Ийман, Ислам деген дин ангылаамла адамланы жюреклеринде жер табып, жасауатны жашауунда кюнден-кюннге иги ишлеге жол ачыла барады. Инсанланы дин адепге келлери кетип, динни тарихин теренирек билирге сюйгенлери эсленеди.

Ислам дини бизни жыл санауубузну VII ёмюрюню башында тохташыт, алай жайыла башлаганды. Бусагъатда жер башында 1 миллиард 300 миллиондан аслам муслийман барды. Ислам деген сёзю магъанасы Мамырлык деген ангылаамны билдиреди. Муслийман деген сёз а, боюн салыу, сыйыныучу деген сёздю. Эм биринчиден Сыйлы Къуран Аллахны сёзюдю.

Къуран – Ислам динни эм тутхучлу, эм сыйлы, бек баш китабыды. Андан сора да, жангыз динни угъай, араб адебиетни классикалык юлгюсюдю. Араб культураны тарихинде зарфха урулуп биринчи чыккыган китапды. Анга тарих, адебиет, шерият, тёрө, тюзлюк, хакимлик, жасанурутуучулук дегенча кеп затла жыйышдырылгандыла.

Къуранны къурамында 114 суура 6226 аят, 77439 сёз, 225743 суура, тамгъа – харф барды. Аланы барысында Аллахны келечиси эм ахыркъы файгъамбар Мухаммат алейхиссалам Аллахдан келгенича ауудан-ауузгъа айтып, жаздырганды. Андан сора биринчи халиф Осман зарфха уруп, китап этип чыгъарганды.

Къуран муслийманлагъа Аллахны къулу Мухамматны юмметинден болургъа юйретеди. Хар бир болунган иш бир Аллахны буйругъу бла гъибрат¹ болганын айтып, адамланы сабырлы, салауатлы, халал, чомарт, жандауурлукълу, таза ниетли, гюняхдан узакъ болургъа юйретеди.

Къуран таурухлары деген китап, Къуранны кеси туююлду. Ол Къуранны ичиндеги тарих эсгерилеуча келген, сайланып алынган суратлау хапарланы жыйымыды. Окъуучула бу китапны хайырындан, Адам, Ата, Хауа анадан башлап, бек артдагъы файгъамбаргъа дери адам улуну тарихини магъаналы ишлерине шагъат болуу бла бирге, ёмюрде багъасы бичилмеген юлгю – гъибрат аллыкдыла.

Бу китапха сыйлы Къуранда атлары айтылган файгъамбарланы ёмюрлеринден бла жашауларыннан билдириуле эмда динни тарихи бла байламлы кеп торлю шартла жыйышдырылгандыла. Ислам динни мурдорун салыу бла бирча, юйретиу магъанасы да уллуду.

Китап биринчи кере 1973 жыл Шамда араб тилде «Бейрут омея» деген китап басмада зарфха урулганды.

1989 жылда Какеш Къайыржанулу араб харфла бла кечюрюп, Юрюм-жю шахарда «Сынъзян халкъ басмасында» зарфха урулганды.

Ючюнчю басаламы 1992 жылда Алматы шахарда Къазакъстанны «Жалын» деген къырал басмасында Оразакъын Аскъарны кечюрмеси «Къуран хикаялары» деген ат бла китап болуп чыккыган эди.

1992 жылыда уа Жулабланы Юзейир Алий улу бусагъатда биз жюриюген харфла бла, къарачай-малкъар тилге кѣчюргенди. Ини Аллах, къарачай-малкъар жамауатланы къолларына бу кѣчюрме китап болуп тюшер деп умут этебиз.

Кѣчюрмечи бир къауум араб сѣзлени тилибизде энчи айтыуларына эсин бургъанын тюзге санайбыз, дурус кѣргенбиз. Дин бла байламлы айтымланы, ангылатмаланы ана тилибизде сѣлешгенлеге игирек, ангылашымлы этюу да эсге алынады.

Бу китап, бусагъатдагъы дин адебиетде кѣп суралгъан сорууланы ангыларгъа болуштуругъуна ийнанабиз.

Хурметли окъуучула! Къуран таурухлары деген китап бла сиз керти дин жолунда тобешириксиз.

Къолугъудан кетермей, окъуучуланы дин, тин жаны бла байыкълан-дырырча Сыйлы Китап болурун тилейбиз.

Амин!

Китап басмадан.

ADAM ATA

Аллах² эки кюнню ичинде саулай жерни, жерни юсюнде тауланы – бийик сыртланы жаратды. Аны бла бирге алайгъа къууанч бла насып тюшюрдю. Андан сора терк окъуна, тѣрт кюнню ичинде, хайырланырыкълагъа жашауда хар керекли затларын жыйышдырды. Учсуз-къыйырсыз чарс басхан кѣкню кѣрюп чыкъды.

– Суйсегиз, суймесегиз да, аллыма келип, буйругъума тынгылагъыз. Экигиз да, – деди ол Жерге бла Кѣкге.

– Кесибиз ыразылыгъыбыз бла келгенбиз, – дедиле Жер бла Кѣк да.

Кюн бла Ай белгили бир кезиуде айланып турур кибики этди. Андан сора мѣлеклени жаратды. Ала Раббийлерин махтадыла. Анга къуллукъ этдиле. Жюрек ыразылыкълары бла сажде этип, был урдула.

Андан арысында Жерни юсюнде туругъа Адам атаны бла Хауа ананы туудукъларын жаратыргъа Аллаху тагъаланы эсине тюшдю. Ол мѣлеклерине: аладан ѳзге адам улун жаратмагъанын, эм ала саулай жерни башында ишлеп, тирлик этерге, ѳсюмлени ашап, жер тюбюндеги байлыкъланы табып хайырланыргъа, алайда ѳсюп-кѣбейип, тукъум-жукъ болургъа кюч-къууат берлигин тежеди.

Мѣлеклени Аллаху тагъала жаратды, алагъа жазыкъсыныушапагъатны насып этди. Ала Аллахха ийнандыла. Къуллукъ этдиле. Аллах адам улусун жаратыргъа суйгенин эшитгенлеринде, мѣлекле къайгылы болдула. Ала «борчубузну толтуралмагъаныбыз себеплими, огъесе бизни арабызда, ким билсин, Аллаху тагъаланы айтханына чюйре келген зат болупму къалды» деп, ишекли болуп, Аллахны аллына барып, былай тюзлюк тиледиле:

– Сени уллулугъунгу билип, махтаучу биз бола тургъаныбызлай, жер башына энтта биреуню жаратып, анга иелик этдиргенинги ангыламадыкъ. Не болса да, ала адетибизге бузукълукъ салырла, бийликге-бийикликге талашып, бир бирлерин къырырла, къан тѣгерле. Уллулугъунга ишекли болмай, къуллукъ этерик жаланда бизбиз.

Ала бу затны кеслерини къайгыларындан ариуланыр мурат бла айта эдиле. Кенг жерни юсюнде кёбейип, ёсерге Аллахдан ыразылыкъ алыргъа да умут эте эдиле. Себеби, ала Аллахны шапагъатындан биринчи юлюш тапханла, Аллахны къудуретин бек билгенле эдиле. Ала Аллахны буйругъун терслеучюледен, Аллахны ишине шубха этиучюледен туюю эдиле. Адам атаны бла аны туудукъларын терслерге да излемегендиле. Нек дегенде, ала Аллахны айтханындан таймагъан, халал ниетли къуллаары болуучудула. Ала Аллахны буйругъундан бир жары кетмейдиле.

Аллаху тагъала аланы кёллерин экили этген сууалларына жууап берди. Кёллерин ырахат этип, къайгылары селейтди. Аллаху тагъала былай айтды:

– Кертиси, муну, ангыламагъаныгъыз манга белгилиди. Жерде жаша-рыкъланы нек жаратханымы себепин айырмагъаныгъыз да баямды, адамны жаратама. Жер башында турлукъ мени кёлюме келгенча болургъа керекди. Бусагъатда айыпха саналгъан затны сизге кёрюзтюрюкме. Жаратып, жан битгенден сора, сиз анга баш урлукъсуз, жюгюнюрюксюз.

Аллаху тагъала топуракъдан Адам Атаны – жаратды. Анга жан салды. Алай ол жашау тылпыууна ие – керти окъуна адам болду.

Адам атагъа жюгюнюрге Аллах утагъала мёлеклеге буйрукъ этди. Ала да Аллахны буюрууу бла Адам атагъа ариу халда келип, баш урдула. Алай Ибилис Аллахны буйругъуна боюн салмады. Терсине тартып, чюйре болургъа кюрешди. Адам атагъа баш уругъа унамады. Бу къылыгъ а хар нени да билген Аллахха ассылыкъ этиу эди.

Аллаху тагъала Ибилисге жюгюнюрге нек унамагъанын, Жаратыу-чуну буйругъун нек этерге унамагъанын сорду.

– Кеси къудурети бла жаратхан адамгъа намыс-хурмет этерге не зат чырмау болду? Кишиге боюн салмагъан фасыкъмыса, огъесе тюзелмезлик бир уллу жанмыса?

Ибилис:

– Мен адамдан кёп кере да билимлиме, – деп дау этди. – Уллулукъ жаны бла мени бла тенг болаллыкъ жаратылыу жаны бла да манга тенг болаллыкъ жан жокъду, – деп махтанды. – Андан мен не жаны бла да сыйлыма, – деди ол, – мени Кесинг отдан жаратханса, аны уа топуракъдан жаратханса.

Ибилис, терс акъылгъа кетип, Аллахны буйругъун сан этмеди. Аллаху тагъала Кесини къудурети бла жаратхан адамгъа ол жюгюннген угъай, кёзюн окъуна жетдирмей, Аллахха ассылыкъ этди.³

Аллаху тагъала, Ибилисни терсине айланнганы ючюн, анга азап берди.

– Былайдан тас болуп кет, – деди Аллах, ачыуланып, – сенича къыс-талгъаннга къаргъыш тийишлиди, къыямат кюннге дери сени юсюнгден налат кетмесин!

Ибилис:

– Адам улуна къыяма болгъунчу, сау турсам эди, – деп, Аллахха жалынды.

– Ол кюннге дери саулай туругъа къояма, – деп, Аллаху тагъала тилегин къабыл этгенин билдирди.

Алай, эркинлик кибик алып, тилегин тапханлыкъгъа, Аллах жан аурутханда да ыспас этмеди, игиликге аманлыкъ этиуню сайлады.

– Мени аздыргъан Кесингсе, – деди ол Аллахха, – адам баласына

кёргюзтген тюз жолунгда аланы сакълап туруп, жан-жанларындан чабарма.

– Кесинг сайлагъан жол бла жюрю, – деди Аллах, аны терслеп, – терсине кетсенг, тыймам! Ёз ауазынг бла адамланы элгендирирсе, зорлукъ бла алагъа чюйре болурса, малын-мюлкюн, туугъанларын сыйырырса, алагъа аман ниет бла ахшылыкъ этерге айтырса, къолунгдан келмезлик затланы айтыргъа окъуна болурса. Хыйлачыланы сёзюнде кертилик болмайды. Манга ийман келтиргенлени санга алдатырыкъ туююлма. Алагъа артыкълыкъ этдирмем, ала да санга бойсунмазла, сен айтханны этип, сени ызынгдан баралмазла. Адамланы тюз жолдан шашдырып, жалгъан сёлешип, не бек жан атып кюрешсенг, аз да игилик кёрлюк туююлсе. Ол заманда сени ызындан баргъаланы жаханымге иерикме.

Мёлекле Адам атагъа баш урадыла, аны артыкъ сыйлылыгъына, аны дебери кеслеринден бийик болгъанына ийнаадыла. Аллах аладан эсе анга сый-шапагъан этгенине ишексиз болдула. Аны себепли Аллаху тагъала, адам атагъа билимни чомарт берип, кёз къарамын да уллайтады. Онсегиз минг гъаламны атын юйретеди. Андан сора Аллаху тагъала мёлеклени чакъырды.

– Кертисин айтыргъа сюе эсегиз, – деди Аллаху тагъала алагъа, – хайдагъыз, онсегиз минг гъаламны атын санап чыгъыгъыз. Аллаху тагъала, мёлеклени хунерлери, билимлери артыкъ бек тамам болмагъанын ачыкъ этип, аладан эсе Адам ата иги да ангыламлы болгъанын ачыкълап, аны дебери эниш этерге болмазлыгъын кёргюзтюр ючюн этген эди алай.

Мёлекле, Аллаху тагъаланы соргъанына жууап эталмай, тёппелерине жетдиргенча, сирелип къалдыла. Нелляй бир кюрешселе да, аланы атларын айталмай, амалсыз болдула. Алай бла, ала кеслерин хунерсиз, акъыллары энишгерек болгъанына женгдирдиле.

– Рахматы кёп Аллах, – деди ала, – сен юйретгенден башха затладан хапарсызбыз, билимлилик, уллулукъ санга ушайды.

Адам ата, билимге тюзелип, ангыламы кенгерип, Аллаху тагъала, анга мёлекле жууап бералмагъан затлагъа жууап табып, аны артыкъ сыйлы жаратылгъанын эм дебери бийиклигин баям этди.

Адам ата да анга кёре иш этди.

– Аламда манга туура болмагъан зат жокъду, – деди Аллаху тагъала мёлеклеге, – хар зат этген ишигизни да, нени юсюнден этген сагъышла-рыгъызы да билеме демегенмеми мен сизге?

Ол кезиуде мёлекле Аллахны рахматын ангыладыла.

Аллаху тагъала, Ибилисни шапагъат алып эркинлигинден айырып, анга кесини къудуретин кёргюзтдю. Аллаху тагъала Адам ата бла аны юй бийчесин жаннетде тутду, эм анга быллай уахий жетдирди:

– Шапагъатым ёмюрге дери эсингден кетмесин, хикматлы къудуретиме кёре, кесим адам этип жаратдым, сени ючюн деп рухуму аямадым, мёлеклеге аягъынга баш урдурдум, ангыламы, билимни кесинге бердим. Ибилисге атагъан рахматымы ызына къайтарып алдым. Бой салмай, терс жанына тебирегенинде, аны терслемди да, санга ёмюрден-ахыргъа дери турлукъ жаннетни саугъа этдим. Ышаныу – сёзюнде турмасанг, жаннетден къыстап, жаханымни азабын буюрурма. Ибилис, начас, сени, юй бийченги да къанлы жауугъуз болгъанын унутма. Ол, сизни жаннетден къыстатмай, тынчайтаз.

Аллаху тагъала Адам ата бла аны юй бийчесине жаннетде кеслери суйген терекден кѣгет алып ашаргъа эркин этди. Болсада анда тереклени араларында бир терекни къатына бармазгъа деди. Ол терек къалайда болгъанын да кѣргюзтдю. Аллаху тагъала, не аз да ишекли болмаз ючюн, алагъа:

– Не да болсун, ол терекни къатына бармагъыз, – деп, бек къаты эсгертиди. Ала, эслемей къалмаз ючюн, терекни тургъан жерин да ачыкъ этди. – Алай болмаса, манга хыянат этгеннге саналлыкъсыз, – деди. – Бу терекден кесигизни сакълагъыз, сизге ёмюр тынчлыгъын насып этерикме. Тамакъларыгъыз къургъакъсырыкъ туюлджю, арырыкъ-таллыкъ туюлксюз, – деп, сѣз берди. – Юй бийченг бла жаннетде турлукъса, – деди Аллаху тагъала Адам атагъа, – не ашаргъа суйсегиз, ол хазырды. Алай а къайда да, ол терекге жууукъ бармагъыз. Алай этмесегиз, Манга хыянат этгеннге тергелликсиз.

Адам ата жаннетге кирди, анда керекли затланы барысы да бар эди. Аны юсюне, жаннет, адамны кѣзюн къаматырча, ариу эди. Ол, барысын да айланып кѣрюп, эрикгенин кетерип, тереклени салкъынларында солуп, ариу гокка хансланы жыйып, татыулу кѣгетледен кереклиси тенгли ашап, жаннет сууладан ичип, суусабын къандырды. Юй бийчеси да, ырахат жашаудан зауукълукъ табып, аны бла бирге бир ауукъну насыплы турду.

Иблис былгагъа зарланып, ичи кюйдю. Адам атаны юй бийчеси бла жаннетде ырахатлыкъ табып айланнганын кѣрюп, асыры зарланнгандан, ол Адам ата бла Хауа ананы къууанчлы жашауларын – тирлик чархларын тохтатыргъа ниет этди. Начас жаннетден къысталып, Аллахны мархабатындан къурлай къалгъанын Адам атадан кѣрдю. Аллаху тагъала Адам атагъа баш ур деген буйругъун этерге унамай, «ниетими терслиги ачыкъланнгандан сора, къаргъышлыкъ болдум» деп ангълады. Ол, Адам атагъа дертин жетдирирге умут этди. Алай бла Жаннетге келип, Адам ата бла кѣзбауланып сѣлешди. Адам атагъа кесин тюз ниет бла келгенча жойкъулландырып, битеу хыйлалыкъларын жыйып, Адам атагъа жаншап, алагъа кесин ариу кѣргюзторге кюрешди. Аланы къууанчлы жашауларын къоруулаучуча, аллай къапха кирди.

– Аллаху тагъала сизге ол терекни къатына барыргъа къоймагъаныны себеби, – деди ол, – сиз, мѣлекле киби болуп, ёмюрден-ахыргъа дери мында жашап къалмасынла дегенлиги эди.

Адам ата бла Хауа ана анга артыкъ эс бурмай, аны насийхатына къулакъ салмагъанларын эслеп, Иблис, ант этип, керти кѣлюм бла сизни суйюп айтама, сизге аманлыкъ этер ниетим жокъду деп, айталгъаныча айтып, хыйлалыгъын, харамлыгъын хайырланыргъа кюрешди. Ол терекни кѣгетлери бек татыулу, бек татлыдыла. Кеслери да бек ариуладыла деп алдады. Адам ата бла Хауа ана аны ариу айтаханына алдандыла.

Адам ата бла Хауа ана Аллахны буйругъуна шупхалыкъ этгенлери себепли, ёмюрден-ахыргъа дери жаннетде туургъа болмады.

– Бу терекни къатына барыучу болмагъыз демегенмедим сизге? – деди Аллаху тагъала алагъа, – шайтан экигизни къанлы жауугъузду деген эдим да?

Адам ата бла Хауа ана этген ишлерине бек аман сокъурандыла. Аллахха тоба этдиле.

– Ия Раббий, иебиз! Аллынга барып, санга берген сѣзюбюзге ие болмадыкъ. Кечгинлик этмесенг, жан аурутмасанг, бизге аман кюн келликди, – дедиле экиси да.

– Фана⁴ дунягъа иеме, – деди Аллаху тагъала алагъа, – бир биригизге ёч боллукъсуз. Энди жерде турлукъсуз, заманында сизге игилик да хазырды.

Аллаху тагъала Адам ата бла Хауа анагъа кечгинлик этди. Экисин да терс атламларын кечди. Аланы кёллери иги болуп, жюреклери жерлерине келди.

Болсада жаннетден умутларын юзмедиле. Аланы не ойлагъанларын ангылап, Аллаху тагъала экисине да жаннетден кетерге буйрукъ этди. Алагъа Ибилис хата этерден къалмазлыгъын айтып, андан кеслерин сакъларларын, эндиден сора аны айтханын этип, кеслерин алдатмазларын энчи эсгертиди.

– Жаннетден бирге тюшериксиз! – деди Аллаху тагъала. – Сиз бир биригизге душмансыз. Алай, сизге мени буйругъум жетсе, ол буйрукъну этгенигиз ажашырыкъ туююлдю эм къайгъысы-жарсыуу боллукъ туююлдю.

Аллаху тагъала Адам атагъа жашау амалны бла мадарны ангылатды. Заууукълу жашауну кетгенин, жаннетден чыгъар кюн жетгенин, аны бла бирча аллында терс жол бла тюз жол тургъанын, ийман бла сатхычлыкъ, хорлам бла хорланыу, эки жол болгъанын, Аллах кёргюзтген тюз жол бла ким барса, аны буйругъуна къулакъ салса, ол адам шайтаннга алдатмазлыгъын, Аллахны буйругъуна боюн салмай, туура жолдан ажашса, ол жашаудан зауукълукъ кёрмей кетеригин ангылатды.

АДАМ АТАНЫ ЭКИ УЛАНЫ

Адам атаны юй бийчеси сабийден ауруп заманнга, адам улуну жашау жоругъу да жерине келе башлайды. Алагъа туугъан сабий, адам улуну гул бахчасында битип ачылгъан гулча, ариу ийисни хошлугъу дунягъа жайылды. Атасы-анасы, сабийли болуп, кеслерин насыплы сундула. Аланы къуанчлары жерни бла кёкню арасына сыйынмагъанча эди. Ала сабийлерин ариу кёрюп, жанлары кибик суюдюле. Адам ата алагъа бек суююндю. Хауа уа бютюнда бек эриди. Хауа ана да, бирси аналача, сабийден аурагъанлыкъгъа, тёппеси кёкге жетгенча болду. Сабийлерин къубултуп ёсдюрдю.

Хауа ана эки кере эгиз сабийле тапханды. Аладан бири Къабыл эм аны эгиз нёгери – эгешчиги, экинчиси Абыл эм аны да эгиз нёгери – эгешчиги эдиле. Тёрт сабий – къарындашла бла эгечле ата-аналарыны ийнакълары болуп, ёседиле. Къарап-къарагъынчы эсли болуп, жашла къатын алып, къызла эрге барырча болдула. Къарыу-кючлери жерине келди. Эки къыз да, жангы ачылып келген гуллеча, кёз къамата эдиле. Къабыл, жер сюрюп, мирзеу ёсдюрдю. Кичи къарындашы Абыл а мал кютдю.

Къарындашла экиси да ол насыплы юйюрге зауукъ жашадыла. Заман да терк оза, жашла экиси да эр кишилик халгъа да жетдиле. Экиси юйюр къурап, юйдегили болуп, тиширыула бла насыплы жашаргъа суюдюле. Ол а иги умут кече-кюн да эслеринден кетмедиле. Не заманда да болсун, ала кеслерини умутларына жетерге, аны жолун излеп кюрешдиле. Аллахны буйругъу бла ол женгил ангыланды. Аллаху тагъала Адам атаны туудукъларын сынаргъа ниет этди. Байлыкъны бла адам улун сыйлы

кёрюп, жерни юсюне саулай нюр иерге деди. Къадарларына кёре, адамла, бир миллет болуп къалмай, кёбейирге керекдиле. Аланы кёз къарамлары, адетлери, миллетлери, бет сыфатлары, насыпдан бла насыпсызлыкъдан да юлюшлери тюрлю-тюрлю болургъа керек эди. Къудурети уллу Аллах, адам улуну атасына уаухий берип, Къабылгъа Абылны эгиз нёгери эгечин, Абылгъа Къабылны эгиз нёгери эгечин берирге ышан этди.

Адам Аллаху тагъаланы ниетин сабийлерине айтды, амма анга бой салыргъа умут этди. Айхай, адам кесине жетген жерге, кёкюрек сюеп тебиреучю жагъыны болмаса, ала аталарыны айтханларындан чыкъмаз эдиле.

Адам улуну къылыгъында чюйре затла кёпдюле. Кеси кесини напысын хорлаялса, аны бла бирча тыя билсе, сезимин акъылгъа бойсундуралса, ол адам, фана дуняда да, бакъий² дуняда да Аллаху тагъаланы игилигине бла сый-хурметине тийишли болур. Кеси кесине напысын тыймай, аны къулу болса, ол адам, тозурап, ажашхан этеди. Ол угъай эсенг, жолдан ажашып, палахха къалыр. Бу зат адам улуну уллу сынаууду. Жерни юсюне жаратылгъан адам, бу сынаудан ётерге керекди.

Адам ата Аллаху тагъала билдирген ышанны эки жашына да айтхандан сора, Къабыл, анга ыразы болмай, ачыуланды. Бети кетип къутурду. Алай болгъанда, кичи къарындашы Абылны юйдегиси аныкъындан эсе ариу боллукъду, аны себепли, кичи къарындашына эгиз эгечин къызгъанып, кесине тийишли адамны жаратмай, ёз нёгери – эгечин алыргъа суйдю.

Сыфат, ариулукъ не заманда да адамлагъа сыргъа тагъылгъан кибикди. Ол адамланы бир бирлерине чюйре этип, унамасанг, аман ишлеге тюртюрге боллукъду.

Ариулукъну юсюнден даулаш, ма алай, къарындашланы араларын бузуп, бир бирлерине жау этди. Къабыл терсине тартып, атасы айтханны этмеди. Аны оноун бузаргъа базынды.

Билмей тургъанлай аталарына къыйынлыкъ жууукълашды. Ол не заманда да жашларыны жарашып жашарларын, аланы тилеклерин толтурургъа бек суююучю эди.

Ол кезиуде Аллаху тагъала анга бу затдан къутулурну амалын кёрюздю. Алай бла Аллаху тагъалагъа жалбарып, себеплик излеп, къурманлыкъ этип, тилек этерге жашларына буйрукъ этди. Аллаху тагъала къайсыгъызны этгенигизни къабыл этсе, ол суйгенин алып жашарыкъды. Абыл бир тую сойду. Къабыл будайын атады. Хар бириси толу ийнанмакълыкъ бла хорлам кюнню сакълады.

Къабыл хорланды. Аны умуту болмады. Акъылын-эсин дерт хорлап, аман ниет этди.

– Сени насыбынг тутуп, мен азап чегип тураллыкъ туююлме, – деди ол къарындашына, – сени ёлтюрмей къоярыкъ туююлме.

– Кесинги терслигинги ангыла, – деди Абыл, тамата къарындашына, ачыуланды, – аман ниетден ариуланып, тюз жол бла бар, Аллаху тагъала кесинден ийменмеген адамны суймейди.

Абыл арысы-бериси болмагъан, ариу ниетли бир жан эди. Болгъан затха шукур деучю эди. Аллахдан уялып, ата-анасын сыйлап, жалгъан дунягъа, ырысхысын, къолну кири кибик, бир бош затха санаучю эди. Ол, къарындашына жаны ауруп, акъыл юйретгенди. Анга жарсыгъанды.

Аллах аны тюзетир деп асыры ийнангандан, Къабыл`а кичи къарындашыны айтханларына артыкъ уллу эс бурмады.

Абыл, тамата къарыдашын, эсин жыйып, сокъуранып, тюз жолгъа тюзетирге ниет этди. Ариу нети бла аны жүрегин жибитирге кюрешди.

– Тамата! Сен айтхан терсди, – ол тамата къарындашына, – тюз жолдан чыкъгъанса, гюняхлы болургъа тебирегенсе. Айтханынга сокъуранып, Аллахдан кечгинлик тиле. Кесим айтхан бла барлыкъма дей эсенг, не этейим, амалым жокъду. Алай, кеси гюняхынгы кесинг тёлериксе, жаханымге барырса. Харам ниетлилени жерлериди ол.

Абыл, не кюрешсе да, аны халын тюзеталмады. Къабыл, не Аллахдан уялмай, не атасы-анасы айтханны этмей, ахырында, жер юсюнде адамладан биринчи болуп, гюняхха кирди.

Фасыкъ напсыны истеуонден насыпсызлыкъ жетди. Абылны тамата къарындашын жоюп, оюмсузлукъну, телиликни эм суймекликни къурманы болду.

Бир ачылгъан гюл, бир жанып тургъан чыракъ ёчюлдю. Абыл дунядан кетди. Энди ол атасы кёрмезча болду. Адам ата анга бек кюйдю. Суусап адам – суугъа, ач адам – ашха термилгенча, жашын тапмай, тентиреди. Ол Къабылгъа:

– Къарындашынгы иш кёрмегенмисе? – деп сорду.

– Мен аны кютюпю айланама, не билейим! – деп, Къабыл гур-гур этди.

Адам ата, Абылгъа адам зараны жетгенин билгенинде, акъылын тас этмей, мархумгъа къара кийди.

«Бир жанымда иегилерим ёмюрге дери ууалдыла, бир къолум ёмюрге юзюлдю, башым къайгъылы, жүрегим жаралы – къайгъымы, къара кийгеними билдирейим», – деп ойлады ол.

Абыл – жерни башында биринчи болуп ёлген адам. Аны себепли, Къабыл, кичи къарындашыны ёлююн не этерге билмей, аман жунчуду. Ёлюкню тулукъ бла аркъасына кётюрюп, кёпге дери тентиреп айланды. Не этерге билмей, тентек болду.

Майит⁶ бузула тебиреди да, аны ийисине тёзалмай, Къабылны амалы къуруду.

Ол кезиуде Аллаху тагъала, бир тюрлю терслиги болмай ёлтюрюлген Абылны майитине жан аурутуп, Адам ата, Абылны намысларын эниш этмез ниетге келди эм оюмсуз Къабылгъа аны башха тюрлю ангылатды. Къабыл Аллаху тагъала анга буйрукъ этер кибики адам болгъанлыкъгъа, аны къаргъадан юренир кибики, «амалсыз къаргъа тенгли бир эсинг жокъду» деп хыликкя этерге деди. Ма, алай этип, ол адамлыгъын тас этген фасыкъ, уятсыз адамны азыбын кётюрюп къойду анга.

Аллаху тагъала, эки къаргъа жиберип, аланы бир бирлери бла жулкъушдурду. Ахырында аладан бирлерине бирсисин ёлтюртдю. Сау къалгъан къаргъа, бурну бла жерни чунгур этип, ёлген къаргъаны ары басдырды. Къабыл, аланы кёрюп туруп, аман сокъуранды этген ишине.

– Оу-ой, не аман къыйынлыкъгъа къалдым, – деди ол, – къаргъа кибики да болмадым! Кичи къарындашымы жерге нек басдырмагъан эдим?!

НУХ ГЪАЛЕЙХИССАЛАМ

Нух гъалейхиссаламны халкъы кѣп заманланы будха⁷ табынып, будлагъа кѣкню аллахы деп, сыйлы кѣрюп турадыла. Тилек этгенде анга ийнанып, хата – палахдан аны бла сакълангандыла. Дунияда болгъан затла – ишлени барысы да ану буйругъу бла болады деп тургъандыла. Будлагъа кѣп тюрлю атла атагъандыла. Бири анга Уалд, Ягъус деп, бир-бирде уа Яук, Наср дегендиле. Ала шашхын, билимсиз болгъанлары себепли, Аллаху тагъала Кесини келечисин Нух гъалейхиссаламны аланы араларында жибереди.

Нух ариу тилли, сѣзге уста, иш кѣллю, тюз ниетли адам эди. Аллаху тагъала анга сабырлыкъны бла мажарулулкъну да бергенди. Ол элин-журтун Аллаху тагъалагъа ийнандырыгъа ниет этеди. Ала аны унамайдыла. Аллаху ийман келтирмеселе, азапха къоярыгъын айтып эсгертеди. Ол айтхан аланы къулакъларына кирмейди.

Игилик ышанланы билдирип, энчи-энчи ангылата эди. Ала аны ючюн келишмедиле. Нух гъалейхиссалам ала бла даулашды. Иги къаууум этип, акъыл юйретди. Ала ол заманда да жууушмадыла. Аллах жолуна не аз да ишеклик этмеди, тюнгюлмеди. Тюрлю-тюрлю амалла бла кесини ийнаныуун насийхатлады. Кесини борчун толтурур ючюн, къарыуун-кючюн аямады. Кече-кюн демей, хар тюбеген жерде терсликлерин кѣзлерине туту, жашырын ууаз-насийхат айтды. Дунияны башындагъы затланы нек болунганларын билирге тежеп, кечеги жулдузланы, кюнню бла айны кѣкде айлануларын, суулары-череклени жерде барыуларын, ёсюмлюк-лени, кѣгет-жемишлени – дагъыда ала кибик затланы юлгюге келтирип, адам ишекли болмазча, уста, ариу тил бла, ма быланы барысын да бир Аллах жаратханын элине-журтуна ангылата эди.

Нух Набиуллах гъалейхиссалам юйретиу-насийхатын бардырып турду. Белгили кезиуден сора бир къауум адам аны айтханын къабыл этедиле. Набийлигине ийнанадыла. Кеслерин кѣтюргенлеге саналгъанла уа, терсине кетип, ажашдыла. Аны айтханына бойсунмадыла. Ол угъай эсенг, бир къаууму, биригип, анга чюйре болдула. Хыликка этип, акъылсыз адамгъача къараргъа кюрешдиле.

– Сен да бизни кибик адамса. Жамауатдан бирисе. Аллаху тагъала, бизге набийин жиберирден болса, мѣлек жиберир эди. Алай болса, биз аны айтханына да тынгалыркъбыз, динине да ийнаныркъбыз. Кесинг сагъыш этип кѣр, сен айтханнга нелляй адамла ийнанадыла? Ала хайыр келтирлик зат бла кюрешмеген, бош билимсиз, къарангы адамладыла. Сени насийхатынг керти болса, сагъыш эте, ойлай билгенде бла бирге аманны-игини айыра билген, бизнича адамла алгъаракъдан окъуна ийнаныр эдиле. Нух, – дедиле ала, зарлана, дау айта, – не сени, не сени ызынгдан баргъанланы бизден энчи иги жерлерин эслеялмагъанбыз. Охо, акъылы-эси, билими, не уа мажарулулгъу жанындан, баш кечиндириу, келир жашауну болумундан ангылам жанындан болсун, бизге жеталмайсыз, сиз алдаучула болгъаныгъызны билебиз!

Аланы сандыракъларын эшитип, Нух Набиуллах гъалейхиссалам, жолундан ажашмай, бютюн сакъ болгъанды.

– Сизде аны ангылар хунер къайда? – деп жууап берди ол, – Аллахны

уллулугъун халал ниетим, насийхатым бла керти болгъанына кӛргюзталсам, ол манга шапагъат жетдирир, алай сиз аны ангылаялыкъмысыз, кӛл аязыгъыз бу буняны жарыгъы – кюнню жабаллыкъмысыз? Кертиди, мен сизге зорлукъ этдираллыкъ тӛйюлме. Сизге Аллахха Ийман келтирирге зорлукъ излемейме.

– Сен энди бир кесек сокъурансанг, – дедиле ала Нух гъалейхиссаламгъа, – айтханынгы этербиз, сени жанлы болурбуз. Алай болса, бу сени ызынгдан айланган къаугъачыладан айырыл! Биз ала бла бир ниетли болаллыкъ тӛйюлбюз, аланы тылпыулары бла солуяллыкъ тӛйюлбюз. Биз ёр бла эниш, бийик даражалы бла даражасыз, бийлик этиучю бла бийлик этдириучюге бирча болган диннге кирликбиз.

– Мен махтап кюрешген ахшылыкъ барыгъызгъа да ортакъды, – деди Нух алагъа, – ол огъарыдагъыла бла энишгедегиле, даражалыла бла даражасызла деп айыртламайды. Арагъызда аты айтылганла бла айтылмагъанла, байла бла бийле, жарлыла-мискинле, башчылыкъны тутханла, барысы да бирчадыла. Сора, сиз айтханны этип, аладан айырылып, сиз излегенни тюзге санасам, ол заманда мени дин жолумда кимге ышанырыкъма? Ала, керти жюреклери бла берилип, айтханыма кертиси бла ийнанганмыдыла эм кесими жанымдагъы адамланы терсликге къалай шагъат этер эдим?

Нух гъалейхиссалам Аллахны келечилерини бек биринчилеринден эди. Ол эли-журту бла тогъуз жюз элли жыл жашагъанды.⁸ Ол терслеуню бла масхара этиуню кӛп тюрлюлерин сынагъанды. Халкъы-жамауаты уянырын эм аны ызындан тебирерин бек кӛп заманнга дери сакълагъанды. Аны насийхатын къабыл этгенлени бир къауумундан къалганлары, аны айтханын этмей, айтханы сайын терсине тарта бардыла. Аны ууазына тынгыларгъа унамадыла. Андан жийиргеннген окъуна этдиле. Жаланда ол чекге жетгенде, этген умутундан тӛнгюлюп, амалсыз болгъандан сора, Аллахдан медет тиледи. Диннге кирирге унамагъан терсбоюн адамлагъа бир амал этерге Аллахдан себеплик тиледи. Андан сора Аллаху тагъала анга: «Халкъны ичинде жаланда диннге киралганлары игилик кӛрлюкдюле. Бирсилерини кюрешген ишлери ючюн къайгъы этме», – деген ууахий тӛшюрдю.

Нух гъалейхиссалам, аланы терсбоюнлукъларын, айтхан затларына баш урмагъанларын, Аллаху тагъалагъа асылыкъларын кӛргенлей окъуна, тӛзюмю тауусулуп:

– Жер юсюнде кесинге ийнанмагъанладан бир дерге бирин къойма, – деди, Аллаху тагъала жалынып, – ала, бу турушларыча турсала, санга къуллукъ этгенлени, бузуп, терс жолгъа шашдырлыкъдыла. Аны бла айыпдан безген динсизле жаратылып-ёсюп, кӛпден-кӛп бола барлыкъдыла.

Аллаху тагъала Нух айтханнга ийнанды. Аны тилегин дурус кӛрдю. Сора анга: «Буйрукъгъа кӛре, кеме ишлей башла! Мени къатымда шашханланы атларын айтма, ала суу тӛбюне кетерикдиле», – деген ууахий тӛшюрдю.

Нух, ууахийни аманат этип алгъандан сора, шахарны къыйырында бир таша жерге келип, агъачла бла чӛйле хазырлап, кеме ишлеп башлады. Бу жол да ол адамланы масхаралары бла чамларындан ташада къалалмады.

– Нух! – дедиле анга биягъыла, – алгъын кесинге файгъамбарма, келечиме деучю эдинг, энди бююнлюкде агъач ишлеучю болупму къал-

дың? Ууазларынга сокъураныпмы къалдың? Огъесе кертиси бла окъуна агъач ишни жаратыпмы къалдың?

– Бу тийреде не тенгиз, не черек жокъду, кеме ишлегенлигинге, ол неге жарарыкъды? – дедиле бир-бирле. – Къара жерде кемеңге ёгюзлеми жегериксе, огъесе жел бламы элтириксе?

Нух гъалейхиссалам аланы къакъды-сокъдуларын къулагъына алмады.

– Сиз бизге къулсегиз, биз да сизге къуллюкъюз. Кимни зарауатха къалдырлыгъын кёп турмай кёрлюкъюз, – деди Нух гъалейхиссалам.

Нух гъалейхиссалам, алай айтып, кемесин ишлей турду. Къангаларын чойле бла урду. Хар керекли затны тийишдирди. Алай бла, кемесин бек этип, ишлеп бошагъандан сора, Аллахны буйругъун сакълады. Сизге аманлыкъ этиу мени къолумдан келликмиди? Мен да сизни кибики бир инсанма. Болсада, манга Аллах бирди деген уахий келгенди. Мен манга берилген буйрукъну сизге жетдириучю адамма. Бир-бирде иги хапарла да келтиреме. Берилген эсгертиуден да юркмейме. Быланы барысы да Аллахны буйругъу бла болгъан ишледиле. Сюйсе, сизни да тюз жолгъа тюзетирикди. Не а сизни тазалар. Сизге ауур азап чекдирирге сюйсе да, Кесини къолундады.

– Буйругъума кёре, гыбытха къуюлгъан суу боркъ-боркъ этип тегюлген кезиуде, ышаныулу адамла бла жууукъ-ахлуларынгы кемеге миндир. Хар тюрлю жаныуарладан экишер алмай къойма, – деген уахий келди Аллахдан.

Кёкде сууну бухчагъы ычынып, жердеги шауданладан суу бюркъю да, суу къыяма айланып, бийик жерлеге дери суу басды. Нух Аллах нёгер эт деген адамланы бла жаныуарланы, ёсюмлюклени кемеге чыгъарды. Аллахны болушлугъу бла кеме бир-бирде жел уруп, бирде суу келген жаны таба жоузе эди. Толан-толан болуп чулгъанган толкъунла динсизлени суу тюбюне кёмедиле. Къутургъан суу алагъа кёр, толкъунла кебин болдула. Ала ажал бла не бек жагъалашсала да, аланы толкъун жутду.

Нух гъалейхиссалам, кемеден къарап, ол болунган ишни барысын да кёрюп турду. Алайлай ол кесини жашын Кенанны эследи. Аллах анга да ачыуланган эди. Не ючюн десенг ол атасына боюн салмагъан эди. Аны динине ийнанмагъан эди. Ол огъурсуз, кюйсюз толкъунланы ара-сында дыгаласха къалды. Жоузе барып, бир бийигирек жерге чыгъаргъа кюрешди. Алай ажал аны онгун алгъанды. Къутургъан суу аны алып барады. Ол кезиуде атасы анга эрип, жаны ауруду. Нух гъалейхиссалам жашына къычырды. Атасыны ауазын эшитип, жаш жашаудан умут этди. Ол къудурети уллу Аллахха аны табындырсам, баш ийдирсем деп, тилек тиледи.

– Хей, жашым, къайрыса? – деп сёлешди ол. Бу Аллахны буйругъу-ду. Аны ызлагъан жеринден къычып къутулалырмамыс? Теркирек кемеге чыгып, Ийман келтир. Санга жанлары ауругъанла бла бир болуп, азиз жанына амал тап. Жашым, кеме таба кел, иймансызлагъа къошулма! – Алай Нух гъалейхиссаламны сёзю жашыны къулагъына кирмедиле. Бу къыйынлыкъдан къутуллукъма, мангылайыма жазылгъандан да сыптырылып чыгъарма деп умут эте эди. Аны себепли:

– Мени бла ишинг болмасын, – деди ол атасына, – суу басмагъан бийик таугъа чыгъарыкъма.

– Уой, харип! – деди Нух гъалейхиссалам, жашына асыры жаны

гъандан, – Аллаху тагъаланы кесини жаны ауругъанларын болмаса, бир киши бу къыйынлыкъдан къутулаллыкъ туююлдю.

Ол сёзюн бошар-бошамаз кийик толкъун атасын бла жашын бир бирлеринден айырды. Андан арысында Нух гъалейхиссалам жашын кёралмады. Сабий атасыны этинден-женинден жаратылгъанды. Къарап тургъанлай суу тюбюне батып кетген баласына атасы инжилмей не этерик эди?

– Эй, Раббана! – деди Нух гъалейхиссалам, Аллаху тагъалагъа жалынып. – Балам – бауур этим. Мени динимдегилени бла жууукъларымы къутхарыргъа сёз берген эдинг, сёзю керти – тюзлюк этиучюм!

– Хау, Нух! – Аллаху тагъаладан уаухий келди, – ол кертиси бла окъуна санга бош адам туююл эди, алай ол эсине келгенни этди. Кертиси – мурдарлыкъ этди. Динин тапхан, айтханынга ийнанган, ууазынга ышанган адам эсе, ол керти да сени жуугъунга саналады. Керти да жан аурутур жууукъларыныгъа къутхардым. Бир диндегилеге таянчакъма. Сени айтханынга сыйынмагъан, Раббийни келямын терсге санагъан адамла сен жан аурутурча жууукълагъа тергелмейдиле. Алагъа жан аурутур кибик туююлдю. Аланы къанлары сени бла бир болгъанлыкъгъа, тийишлисича терсликлерине жолугъургъа керекдиле. Ала, жюзе барып, бийигирек жерлеге жетгенликге, сау къаллыкъ туююлдюле. Билмеген затыны менден тилей турма. Билимсизлени сатырына къошулма дерикме.

Тюз ол кезиучюкде Нух гъалейхиссалам бош жан аурутханын, болунган затланы ау кёргенин ангылады. Кертиси бла да ол Аллаху тагъаланы Кесине эм тюз ниетли динчилеге онг берлигине тоба этерге, Аллаху тагъала диннге заран этиучю мюрдетлени суу къыяма бла жойгъанына алгъыш этерге, ыразы болургъа керек эди.

– Эй, жаратхан ием, – деди ол, Аллахдан кесини жангылычына кечгинлик тилеп, – кесинг онг бер, мени къарангы ишледен кесинг сакъла. Кесинг жан аурутуп кечмесенг, ажашып къалдым.

Ол кезиуде огъурсуз толкъун буруп, чёргеп алып кетген Кенанны къарелдиси суу тюбюне батды.

Аллахны буйругъу болжалсыз толтурулду, динсизле къайтмазгъа кетдиле. Кёкден акъгъан суу тёгюлюп, къара жер къыяма сууну кесине сингдирди. Нухну кемеси Аль-жуди⁹ таугъа жетип тохтады.

– Динсизледен къутулгъаныбызгъа шукур этейик, – дедиле жамауат да.

Нухха гъалейхиссалам быллай аян келди:

– Къургъакъ жерге сау-эсен къайтдын, мындан арысында дини-тилеги бир асылла бла бирге ырысхы-берекетге барып, къууанчлы боллукъса, Аллахын, онг берип, игилик этерикди.

ХУД

Адлыла эрттеден Йемен-Оманны арасында къумлу жерледе ёмурлерин зауукълу ётдюрюп жашадыла, Аллаху тагъала алагъа соймеклик шапагъатын аямай багъышлады. Ала, жашагъан жерлеринде баргъан суу табып, жер сюрдюле, терек бахчала ёсдюрдюле, юйле-журтла ишледиле. Аны бла бирча Аллаху тагъала алагъа сан саулукъ эм башха да жашау амалла берди. Алай адамлагъа ол насыплы жашауну ким бергени къулакъларына кирмедиле. Ол заманда будлагъа (таш суратлагъа) Аллах

сунуп табынуучу эдиле. Игилик кёрселе, алагъа хыйсапсыз алгъыш этип, къыйынлыкъ жетгенде, аладан болушлукъ тилеучю эдиле.

Ала жашагъан жерлеринде эслерине не келсе, аны этип, къарыу-сузлагъа зорлукъ этип тура эдиле. Этген артыкълыкъларыны мардасы болмады.

Аллаху тагъала къарыулуланы тюз жолгъа тюзетирге, къарыусузлагъа къууат берип, аланы къарангылыкъдан къутултуп, алагъа чырмау болгъан терс оюмладан къутулур ючюн ангылашымлы тил эм башха амалла табып, аланы жаратыучуну айтханына сыйындырып муратда, кеслерини араларындан биреуню набий этерге деди. Аны бла бирча ала будха (таш суратлагъа) баш ургъанлары женгиллик, жажиллик, шашхынлыкъ болгъанын, керти жан аурутуучу Аллаху тагъаланы хакълыгъын билдирирге кереклигин ачыкъ этди. Аллаху тагъала, онглуланы тюз жолгъа тюзетип, къарыусузлагъа онг-къууат берип, аланы ниетлерин таза тамырландырып, аланы жажилликден къутултуп, кезлерине ау киби болуп тургъан чырмаулары кетерир ючюн, аланы жаратыучуну аллына къайтарып ючюн, кеслерини араларындан биреуню набий этиуню дурус кёрдю.

Худ¹⁰ жууукълукъ жанындан Адла бла бир эди. Ол аланы ичинде бек ариу къылыкълы, бек чомарт адам болуучу эди. Аны себепли Аллаху тагъала ажашханланы тюз жолгъа салыргъа анга борч этди. Аллаху тагъала берген онг бла бу ишни уллу ийнаныулукъ бла башлады. Жахилликни хорларгъа ниет этип, халкъын будха баш уруучу терс жолдан тюз жолгъа бурургъа таукел болду.

– Уа, халкъ, – деди ол кесини халкъына айланып, медет тилерге бу ташланы сюегенигизден не хайыр? Ол сизге не хайыр, не хата келтирлик туююлду. Насыплы, намыслы да эталлыкъ туююлду, палахдан-хатадан да сакъларыкъ туююлду. Бу ташлагъа баш уруп, кеси кесигизни масхара этесиз, кесигизни намысыгъызны жоясыз. Баш уругъа тийишли тейригиз жаланда бир Аллахды. Ол сизни жаратды, керекли затланы насып этди. Ёмюр да, ёлюм да Аллахданды, ол сизни жашауугъузгъа керек билимлени жаратды; сизге саулукъ берди; къууанч-насып буюрду. Аллахха ийнаныгъыз, кертиге жюгюнмей жарамаз. Аллаху тагъаланы аллында терсликден кери болугъуз. Алай болмаса Нухну халкъына жетген къыйынлыкъ сизни да башыгъыздан басаргъа боллукъду. Андан бери да кеп заман озмагъанды.

Худну айтханлары эл-журтун сагъыш этдирирле деп умут этген эди, Аллахха ийнанып, тюз жолгъа тюзетирле деген эди. Алай жашагъан дуняларында да эшитмеген насийхат аланы ангкы-тенгки этди.

– Сен не сандыракъ этесе! – дедиле алай тынгыларыкълары келмей, бизни жаланда жангыз Аллахха табындырып къояргъамы умут этесе? Биз табынган будла Аллахны аллында да болушлукъ этерикдиле бизге.

– Аллах бирди, анга тенг болаллыкъ зат жокъду, – деди Худ, Аллахха ийнаныудан керти зат жокъду. Ол биргебизгеди. Сиз бу будлагъа баш уруп, къуллукъ этгенигиз сайын, хар зат терсине болады. Ол Сизни Аллахдан юркуютеди. Бу зат а сиз билимсиз, къарангы эм акъмакъ болгъаныгъызгъа шагъатды.

– Сен эссиз, шашхын, бош адамса, – дедиле ала, даулашып, – ийнаныулугъубузгъа телилик деп, ата-бабаларыбыз ийнанып келген затха, сыйлы затларыбызгъа аман айтыргъа базынаса. Ол затны этерча сен ким-

се? Сени бизден ненг артыкыды? Бизнича, сен ач болсанг ашайса, суусап болсанг суусун ичесе. Сен да биз жашагъан жерни юсюнде жашайса. Аллаху тагъаланы буйругъу, аманаты жалаңда сангамы берилгенди? Сени айтханларынг ётюрюкдюле, алдагъан этесе, аны биз билебиз.

– Уа, жамауат! – деп жууап берди Худ, – эссиз да шашхын да туююлме. Мени бла жашагъаныгъызгъа иги кесек болады. Алгъын мен не ишни юсюнде эссизлик, шашхынлыкъ этгеними эслегенмисиз? Аллаху тагъала кесини буйругъун толтурур ючюн бир миллетден биреуню сайлап, аны юсю бла насийхат этдирун терслик туююлду. Аллах, адамланы ажашханларын кёйре тургъанлай келечисин жибермей, аланы кеслери алларына кетип, гюняхха батарларындан тыймай къойса, ала андан арысында не болур эдиле? Мен, сиз Аллаху тагъаланы динине кирмесиз деп къоркъмайма. Билмей айтхан затларыгъызгъа да кёлкълды этмейме. Алай иги сагъыш этигиз, эслеп къарачыгъыз, Аллах бирди тегерекде (Кёкде) кёрюнген затланы айланганлары. Кюн бла Ай чыкыгъанлары-батханлары эм онсегиз минг алам – ма, была барысы да Аллахны бирлигин сыфатлайдыла. Аллахха боюн салыгъыз, миняжат этигиз! Сизге ол берекет жауун жаудурлукъду, ырысхы-насып кшошарыкъды. Кюч-кзууат берликди. Гюняхха батып, терслик этмегиз! Бу дуниядан кетгенликге, арта тириллигизни билигиз: ким хайырлы иш этсе, ол дунияда игилик кёрлюкдю, ким аманлыкъ этсе, ол дунияда жазасын тартырыкъды. Кеси кесигизни сагъышыгъызны этип, ахыратыгъыз ючюн сууаплыкъ алыгъыз. Аллахны аманатын мен сизге жетдирдим. Мен тюз, халал ниет бла ууаз-насийхатымы айтдым!

– Тейрибиз чамланып, сен акъылдан шашханса. Анга бир ишеклик жокъду, – дедиле ала, – бир да болмагъанча татыусуз, хананыу хапарла айтып кюрешесе. Кечгинлик тиле, – ырысхынг кёбейип, даулетли боллукъса, кюч-кзууат берликди дегенинг не сандыракъды? Ёлгенден сора санларыбыз чирип, кзуру сюеклерибиз къллыкъдыла. Ахыратда Аллахдан кзууат тилерге дегенинг не затды? Сен айтханла бош сандыракъладыла. Ёлюрге тийишлиле ёледиле, тууаргъа тийишлиле тууадыла. Бу дуниядан кетиу заман бла байламлды.

– Сен андан сора да кыйынлыкъгъа къллыкъсыз, азап чегериксиз деп къоркъутургъа кюрешесе. Ол кыйынлыкъ, азап дегенлеринг а не затладыла? Сени айтханынг ахырыда бизни кзулагъыбызгъа кирмейди, кзуллыкъ этген аллахларыбыздан безерик туююлбюз. Айтханларынг керти эсе, ол боллукъ зарауатлыкъны, палахны бизге кёргюзт.

Аланы халларын билгенден сора, Худ былай айтды:

– Аллах биледи, айтылып затны кшошмай, къоратмай айтдым, арта турмадым, арсар болмадым. Мындан арысында да арсарсыз ууаз-насийхат айтып турлукъма. Этген ишлеригизден да, жаныгъаныгъыздан да къоркъмайма. Не аманлыкъ, не хыйналыкъ этерге кюрешегиз да, кзулагъыма аллыкъ туююлме, кюрешигиз. Раббийимден, сизни да раббийигиз – Аллаху тагъаладан медет тилейме. Хар болунган зат аны буйругъуду, аны жолу тюздю, хакъды.

Худ кесини борчун толтурлугъун ачыкъ этди. Эли-журту саппа-саулай анга чюйре болдула. Ала даулаша-талаша тургъан кезиуде, кёкню бир къара булут келип басды. Жыйылгъан адамла аны бир игиликге жоралап кзууандыла.

– Бу жауун булутду, жауун жауарыкъды, – деп, дауур болдула ала. Иш кереклерин алып, сабанларына-бахчаларына чапдыла. Алай:

– Бу жауун булут туйюлдю, палахны желиди. Терк окъуна тийишли жазагъызны аллыкъсыз, – деди Худ алагъа.

Саулай кёкню жабып, палахны жели къопду. Къум тюзледе туюле эм башха хайыуанла узакъгъа бир жанына сырынып кетдиле. Ол ишни кёргенле бек аман жунчудула. Ала юйлери таба къууулдула. Эшиклерин къаты бегитдиле. Алай этселе, кеслерин сау къаллыкъ сунган эдиле. Къыяма айланган киби, желни хатасы жетмеген не чунгур, не дуппур, бир ышыкъ къалмады. Къумну боранча кётюрюп, жети кюнню ичинде, бир тохтамай, жел уруп турду. Жел тохтагъанда, аладан бир сау къалгъан жан болмады. Къуругъан хурма терекча, хар зат тарихден, жер бетинден гунч болду:

Раббин эллени къурутургъа демей эди,
Гъибрат этип, аманлыкъдан тыяргъа дей эди.

Худха къошулгъан тюз ниетлиле сау-эсен къалдыла. Башы-тюбюне болуп, къум, топуракъ къатышып, жерни бла кёкню арасын жапханлыкъгъа дин кетмейди. Жел тохтагъандан сора, ала Жаңдырамауут деген жерге кёчюп, алайда мамыр жашауда ёмюрлени ётдюрдюле.

¹ Гъибрат – юлгю, дерс.

² Аллах – Ислам дин ангълатханнга кёре, саулай аламны жаратыучу. Хар зат да бир Аллахны къудурети бла болады. Аны сыфаты: атасы да, анасы да жокъду, бек биринчиди, неяхы жокъ, туумагъанды, туудурмагъанды, жерде да жокъ, кёкде да жокъ, солда да жокъ, онгда да жокъ. Хар нени тийишли сыфат бла билучю.

³ Адамгъа жан салгъынчы окъуна Ибилис аны ичинде кирип къарап чыкъгъанды. Ибн Кясир «Аль-Бадад уа ан-Нихая».

⁴ Фана – бош, жалгъан дуня.

⁵ Бакъий – дайым, ёмюрлюк

⁶ Майит – ёлюк.

⁷ Буд – адамла кеслери ишлеп сюеген таш суратла

⁸ Нух А.С. 950 жыл халкъын Ислам диннге чакъырып тургъанды.

⁹ Аль-жуди тау – Бир-бир таурухлада ол таугъа Арарат, Минги тау, къазакъча китаплада Къязыкъурт дейдиле.

¹⁰ Худ – Нух гъалеихиссаламны жетиге айланган жууугъу.

Къзах тилден ЖУЛАБЛАНЫ Юзейир кёчюргенди.

Бизни ата-бабаларыбыз ёмюрлени теренинден бери ёз жашауларынын малчылык бла байламлы этип келгендиде. Малны сютюнден ала жсау, бишлакь, айран этип болгъандыла, этинден а тюрлю-тюрлю татымлы ашла хазырлагъандыла. Сёз ючюн, шишликни алып айтсакь окъуна, ол къарачай-малкъар халкъдан чыкьгъан затды, не ючюн десенг, ол шишлеген деген сёзден къуралып айтылады эм башха бир милетде да жокьду. Бюгюн мен таулула ийнек, къой, эчки сютледен къаллай бишлакьла, жсау, айран этгенлерини эм дагъыда башха затланы юслеринден ханарларгъа сюеме. Мени оюмуна кёре, бу затла бизни милетни хант хазнасы болгъаны тарыхда къалыргъа эм ёсюп келген тёлю аланы билирге керекди.

Сютню жарашдырыу

Ийнекни саугъандан сора малкъарлыла аны башын алып, сют баш жыйгъандыла. Ол сют башны чайкъап, жангы жау этгендиде. Къышха сакьларгъа керек болса уа, аны къайнатып асырагъандыла. Сора уллу къазанда къайнагъан сютню къаймагъын чыбыкьгъа чулгъап, салкъында къатдырып, 4-5 кюнден алай ашагъандыла.

Сютден дагъыда бишлакь хазырлагъандыла. Шёндю мен сизни аны алты тюрлюсю бла шагъырей этерге сюеме.

Биринчиси – къайнагъан бишлакь. Аны, сют къайнай тургъанлай, айран къуюп этедиде. Сора бишлакь сютню башына чыкьгъанлай, аны гадурагъа алып, иги сыгъадыла. Экинчиси – мая бишлакь. Сютню жыйып, мая суу къуядыла. Сора сютню тутханын бла къалгъанын билир ючюн анга агъач къашыкъны саладыла. Сют тутду дегенлей, аны чагъып, кепге салып сыгъадыла.

Сюзме бишлагъ а (творог) кеси аллына тутады. Анга бир кесек сют баш да къошаргъа боллукьду. Татыулулугъу бла барысындан да иги къой, эчки сютден жарашдырылгъан бишлакьды. Саугъандан сора сютню жылытып, башда айтылгъаныча, алай хазырлайдыла.

Къурум бишлакь от жагъада къурутулады. 1-1,5 метр бийикликде кёнделен салынган агъачны юсюне чалман салып, аны юсюне бишлакъланы тизедиде. Аланы айландыра, бура турургъа керекди. Алай бла бишлакь кёпге сакъланады. Андан сора да аланы хуппегиге да саладыла.

Мерехуан бишлакьны эритесе, иги биширесе. Ызы бла уа адыргъа саласа. Сууугъандан сора ашайса. Мынга туз къуюлмайды. Башы алынган бишлакьны уа таулула бек аз этгендиде. Кесин да къурумда къатдыргъандыла.

Таулу халкъны айраны бюгюнлюкде адамла бек сойген суусапладан бириди. Шёндю аны заводла окъуна чыгъарадыла. Аны уа малкъарлыла бир ненча тюрлюсюн жарашдыргъандыла.

Жуурт айран. Ачыкь кыайнаган сютге (ол суугъандан сора) бир кыашыкь ырдаун кыошуп, бир кюннге уютадыла. Андан алгы аны бузаргы жарамайды. Кесин да кыалынлай ашайса. Артыгын а иги уруп, сыйдам этип ичесе.

Мыстындау. Анга чий айран деп да айтадыла, сютню аз-маз жылытып, бир кыашыкь айран тамызып хазырлагъандыла. Башхаладан эсе аны Чегем аузунда кеп этгендиле. Башда айтханыбызча, сют башны чайкыап, таулула жангы жау этгендиле. Андан айырылып кыалган айраннга уа жау айран дегендиле. Кыш кыатыкыгы деп таулула тузланган айран жыйгъандыла. Сютню иги кыайнатып, айран уютханча уютуп, чапчакь чыккыргы (тыкыр агъачны базыкь жеринден этилгенди, кесине да 50-100 литр сыйыннганды) кыуйгъандыла. Сора, халыгы тизип, сарымсах салгъандыла, туз сепгендиле. Алай эте, чыккыр толгунчу, юсуне кыоша тургъандыла.

Гыпы айран. Игиси эчки сютден этиледи, болмаса уа, башхаладан да жарарыкыды. Биринчиден гыбытха гыпыны урлугун атхандыла. Адетге кере, ол урлукыну урлап алыргы керек болгъанды. Сора сютню тюз саугъанлай, ол гыбытха кыуюп, иги ураса. Ичгенде адамны саулугуна себеби уллуду.

Кыш кыатыкь

Кышха хазырланыгы малкыарлыла энчи эс белгендиле десем, етюрюк айтырыкь туюлме. Кыатыкыгы деп ала тууар, кыой да сойгъандыла. Тууардан кышха жетерча кыакь уча, гыбыт жаула, тузланган баш, аякь эм дагыда башха ашла да хазырлагъандыла.

Гыбыт жау (анга кыатыш жау деп да айтадыла) кыойдан, тууардан да бирча этиледи. Малны санлап, эти сюегинден айырылгынчы, шорпасы да тауусулгунчу биширедиле. Сора кесини жаунда бир кесек кыайнатып, туз, сарымсах (жууа), жыгыра баш да кыошуп, суугъандан сора уа гыбытха жыйып, башын кыаты кысхандыла. Гыбыт болмаса, чапчакь чыккыргы жыйгъандыла. Бусагыатда кастрюльге салса да жарайды.

Туура ашны не болганын билмегенле бюгюнлюкде кепдюле. Аны асламысында Бахсан аузунда этгендиле. Кыойну баш-агы ариу юютуп, биширип, кыуйругу уллу эсе, кыара жерин да кыошуп, башха биширип, кыалганын да ууакь туурап, кыуургъандыла. Тузун, соханын, сарымсахын, жыгырасын да сюегенича бир кыошаргы болады. Аны битеу улакь териден этилген гитче кыапчыкыгы неда тууар малны кыуугуна жыйгъандыла. Бу ашны жортуулгы, уугы, кечгюнчюлюкге атланганда хазырлагъандыла. Туура аш аз ашасанг да, иги кесекге дери ез тутханды.

Бизни халкыда этден шишлик да этгендиле. Анга ишлик, тишлик деп да айтадыла, алай, кыалай айтылса да, бу аш кыарачай-малкыар халкыдан чыкыгъанды. Аны жарашдырыуну мен да бир ненча тюрлюсюн билеме. Кеп миллетле тюрлю-тюрлю затла да

къошадыла аны хазырлай туруп, болсада бизни миллет этген а былайды: шаугют этни туурап, туз, сохан, чибижи салып, 2-4 сагъат тутуп, шишлеп биширесе.

Экинчи тюрлюсю: шаугютюнден жукъаракъ кесип, мурса бла чулгъап, эки метр бийикликде чалман юсюне салып, тубюнден от этип (мурса от этсе иги болады) биширедиле.

Къабыргъа шишлик: къозуну бир къабыргъасын алып, башха кереклерин да жагъып, айры шишге чанчъп биширесе. Энтта бир тюрлюсю жырхы шишлик – малны жыпхы аркъасындан этиледи. Юсюне тузлу суу себип, 3-4 сагъатны тутуп, алай биширедиле.

Эт аллында ёпке ахшы

Бизни халкъда «эт аллында ёпке ахшы» деген сёз жюрюгенди. Малны жюрегин, буйрегин, ёпкесин да шишлик этип ашагъандыла. Дагъыда ёпкеге богъурдагъы бла жукъа сют баш неда сют къуюп, аз-аз ийлеп, богъурдакъны къаты къысып, биширгендиле. Аны иги сууугъандан сора ашаса, татыулуду. Энди уа къыйманы, сохтаны, жёрмени къалай этгенлерин айтыргъа сюеме.

Къыйманы этни ууакъ туурап неда эт тартхан машинадан ётдюрюп, кеси чакълы бир ич жау (игиси къарачай къой къуйрукъ къошса) сарымсах, жыгыра баш, чибижи, туз къошуп, быланы барысын да иги къатышдырып, маялыгъына неда чегилерине тыкъ этмей жыйып, къурумда, кюнде къатдыргъандыла. Алай бла ол кёпге дери сакъланганды.

Сохтаны уа бауурну къашыкъ бла къырып, тамырларындан айырып, аллай бир ич жауну да ууакъ туурап, соханын, чибижисин, тузун, сарымсахын, жыгыра башын да, сора бир кесек нартюх ун да къошса, хатасы жокъду, иги къатыш этип, къол бла эзип, чегилеге бек тыкъ этмей жыйып, биширедиле. Къыймача, бу кёпге сакъланмайды.

Жёрмени эте билмеген хазна таулу болмаз, болсада айтайыкъ. Быдырны ариу жуууп, жёрмеликге кеседиле. Хар бирине жырылгъан жаулу чегилени тенг этип салгъандыла. Аз болгъанча кёрюнсе уа, жукъа жауундан да бир кесек къошаргъа болады. Жёрмени да чачакъ жёрме, къурум жёрме, тюз жёрме деген тюрлюлери боладыла. Аны кюнде, къурумда къатдыргъандыла. Чёргеген а аны ариу, иничге сыгъылгъан къара чеги бла этгендиле. Шёндюча халыны хайырланмагъандыла. Ол кеси да кёпге дери сакъланганды.

Жалбауур да халкъыбызда жюрюп келген ашарыкъладан бириди. Аны хазырлауну да юч тюрлю амалы барды. Бауурну къайнай тургъан шорпагъа атып неда отха кёмюп, туз салып этгенле да бардыла. Болсада тузлу суугъа булгъап, бауурну жауу бла чулгъап, уллу этмей (бир эки-юч къабын болурча), чибижи, жыгыра баш да салып, ашыкъмай биширгенди. Экинчи тюрлюсюне къатлама жалбауур дегендиле. Аны бауурну жукъа кесип, ич жауундан да къат-къат салып, буруп, шишге чанчъп, кенген биширедиле. Тузун, чибижисин эм башха кереклерин жанынг сойгенча къошаргъа эрикинсе. Чеги жалбауур а чегини 5-10 санти-

метрден кесип (жаулу жанын ичине айландырып), сора ары бауурну иничке кесип, чыбыкчыкь бла ётдюрюп, битеу кереклерин да салып, ашыкьмай, кенгден биширедиле.

Кьалжаны, ёпкени, буйрекни, жюрекни ууакь-ууакь туурап, иги биширип, жау бла кьуууруп, алай этгендиле.

Союлгъан малны баш-аягъын, бауурун, кьуйрукь учаны чапчакь чыккыргъа кёк тузлукьгъа салып, кьыш кьатыкь этгендиле. Кёк тузлукьну уа хуппегини кьайнатып хазырлагъандыла. Аны кесин да кьатыкьгъа тутхандыла. Нартюх гыржын бла да ашагъандыла.

Тузланган баш-аягъы болмагъан юйню юйге санамагъандыла, аны айыбы да толусунлай эр кишиге тийгенди. Не ючюн? Сакъламай тургъанынглай юйюнге кьонакь келип кьалса, юй бийчеси хант кьангагъа тузланган башны, кьара сыра неда боза салып болгъанды. Ала аны бла жубана тургъунчу уа, башха азыкьны да хазыр этгенди. Кьайдан келесе, не жюрюйсе дегенча сорууланы да кьонакьгъа сыйлагъандан сора бергендиле. Кёк тузлукьгъа арыгъыракь тууарны биширип да салгъандыла.

Юлюш чыгъарыу

Миллетибизде жюрюген адетледен бири кьонакьлыкь этиудю. Аны изеу жыйгъанда, кьонакь келгенде этип болгъандыла. Ол заманда союлгъан малны (кьозу болсун, кьой болсун) онеки юлюш этгендиле. Сора бир-эки юлюш жетмей кьалса, жан сюек кьалакьны эки этип, кёкюрек башындан да алып, юлюш чыгъаргъандыла. Жауурун кьалагъы кьартны аллына салыннганды; ашыкьлысы эм тюп жаягъы тили бла тиширыгъа берилгенди; башны онг жанын кьартны аллына салгъандыла. Баш жартыны желкесин анга буруп салгъан ашыкьма дегенни магъанасын тутханды. Бурунун буруп салыу а ашыгъыракь бол дегенни билдиргенди.

Бизни халкъда этни быдыргъа жыйып биширген адет болгъанды. Аны асламысында уугъа бла жолоучулукьгъа чыкьгъанда хазырлагъандыла. Кьойну сойгъандан сора, быдырын ариулап, жуууп, ичин тышына бурадыла. Ызы бла анга суу кьуюп, малны этин да бичакь бла туурап (таулула балтаны хайырланмагъандыла) ол быдыргъа жыядыла. Андан сора аны тюбюнден от этип, биширгендиле. Бир-бирле быдыр кьуйюп, атылып кьалады да дейдиле. Ётюрюкдю, кьуймейди. Кесим жарашдырып кёргенме былай.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Бекмуруза

ЖАРАУЧУКЪЛА

*Сабий садлагъа неда школгъа энди жюрюп башлагъан сабийчиклени сау-
лукъларына къайгыра, дерсле да хайырлы ётер ююн, бусагъатда бир къауум
мадар этиледи. Аладан бири физминуткады. Устаз, сабийлени эригип башла-
гъанларын кёргенлей, назму айта, оюн халда жарау-физзарядка этдиреди.*

*Таулу устазла таулу сабийчиклеге жараучукъланы бююн да орусча айтып
этдиредиле. Ол а тюз туюлдою. Бу жарсынуу айтып манга, окъутуу ишге уллу
хунери болгъан, ишин кемсиз сюйген сынаулу устаз – Деуаланы Зайнаф келген
эди. Бююн бу сиз сюзерик жараучукъла аны тилеги бла жазылгъандыла. Мени
Зайнафча устазларыбызгъа хурметим бек уллуду.*

*Бу болжалсыз ишде устазла, назмучула да биригип ишлеселе, айхай да,
таулу сабийчиклени къууандырыргъа боллукъ эди – миллет сезимлерин, ана
тилге сюймекликлерин ёсдюрге.*

*Хурметли ата-анала, устазла, сабий садлада ишлегенле, «Минги Тау» бу
жараучукъла бла байламлы сизни оюмугъузну сакълайды.*

Жазыгъыз. Сёлешигиз.

*(Жарау оюну башлардан алгъа бу назмучукъну
хайырланыргъа боллукъду).*

Устаз. Жашчыкъла, арыгъанмысыз?

Сабийле. Хау!

Устаз. Къызчыкъла, арыгъанмысыз?

Сабийле. Хау!

Устаз. Сора ёрге турайыкъ,
Жарау оюн къурайыкъ.

Кокаларым булутланы чачсынла,

(Сабийле къолларын кётюрюп, оннга-солгъа чайкъаладыла).

Жарыкъ кюнню ариу бетин ачсынла.

(Булутланы чачханча этедиле).

Какаларым, тайчыкълача, чапсынла,

(Жерлеринде чабадыла).

Жылтырауукъ кёлчюклени чачсынла.

(Ёрге-ёрге секиредиле).

Кокаларым, хайда, хайда,

Кюнню бетин ачыгъыз!

*(Къолларын кётюрюп, оннга-солгъа чайкъала, къол
булгъайдыла).*

**Какаларым, хайда, хайда,
Кёл суучукъла чачыгъыз!**

(Жерлеринде чабадыла, ёрге-ёрге секиредиле).

**Къаламчыгъым арыгъанды,
Кокачыгъым арыгъанды.**

*(Сабийле къаламларын салып, къолларын алгъа созуп,
бармакъларын жумадыла, ачадыла).*

**Солусун къаламчыгъым да,
Солусун кокачыгъым да.**

*(Сабийле ёрге созуладыла. Сора алгъа ийиледиле да, къолларын
«кыйты» ойнатадыла, къалтыратадыла).*

Туруп, жарау этейик,

(Сабийле туруп, жерлеринде атлайдыла).

«Бир» дейик, «эки» дейик.

(Къолларын къанат жаядыла, ёрге кётюредиле).

«Юч» да дейик, «тёрт» дейик,

(Къолларын къанат жаядыла, бошлайдыла).

Чёгейик, суюлейик.

(Къолларын алгъа этип чёгедиле, туруп, къолларын бошлайдыла).

*(Устаз жарау оюнну башлардан алгъа
сабийлеге бу назмучукъладан бирин айтыргъа боллукъду).*

1

Жашчыкъла – къушчукъла,

Къызчыкъла – жудузчукъла,

Арыгъанбыз биз дейик,

Жарау оюн этейик.

2

Биз жазгъанбыз, окъугъанбыз,

Дауур этмей олтургъанбыз.

Энди ёрге турайыкъ,

Жарау оюн къурайыкъ.

Биз, туруп, жарау этебиз,

(Сабийле туруп, жерлеринде атлайдыла).

Созулуп, кёкге жетебиз,

(Къолларын кётюрюп, созуладыла).

Ийилип, тиебиз жерге,

(Ийилип, къоллары бла полгъа жетедиле).

Сора, сюелебиз ёрге.

(Ёрге сюеледиле).

Жел ургъанча, чайкъалабыз,

(Ары-бери чайкъаладыла).

Бир кибик аякъ алабыз.

(Жерлеринде атлайдыла).

Къызчыкъла – урчукъчукла,

(Бир жанына тёгерек айланадыла).

Жашчыкъла – хайнухчукла,

(Бирси жанына тёгерек айланадыла).

Бурулалла, чык туралла,

(Къолларын кётюрюп, ёрге созуладыла).

Къарс къагъалла, къарс уралла.

(Къолларын къанат керип, чабы-чабы этедиле).

Жашчыкъла – илячинле,

Къызчыкъла – кёгюрчюнле,

(Сабийле учхан илячинни, кёгюрчюню эниклейдиле).

Тепсейдиле, тепсейдиле:

«Тойчулабыз биз!» - дейдиле.

(Тойчуланы эниклейдиле).

Жерибизде атлайыкъ.

(Сабийле жерлеринде атлайдыла).

«Бир», «эки» деп къатлайыкъ,

(Къолларын къанат кере, ёрге созадыла. Къол аязларын бир бирге уруп, къолларын энише иедиле).

«Бир», «эки», «юч», «тёрт» дейик,

(Онгга ийиледиле да, сюеледиле, солгъа ийиледиле да сюеледиле).

Къол, аякъ да ийлейик.

(Къолларын алгъа этип, чёгедиле, турадыла).

Биз жарау этдик суююп,

Дауурсуз олтурайыкъ,

Эсибизни биягъы

Дерсибизге бурайыкъ.

Жаза-жаза, арыгъанбыз,

(Сабийле къаламларын салып, ёрге турадыла).

Окъургъа да жарагъанбыз.

(Къолларын къанат керидиле).

Кюн да чегетте жетгенди,
(Кезиулеп, онгига, солгъа бурадыла).
Агъачха барабыз энди.
(Жерлеринде атлайдыла).

Биз барабыз, биз барабыз,
(Жерлеринде тири атлайдыла).
Жыр айтабыз, харс урабыз.
(Къолларын къанат керип, чабы-чабы этедиле)
Жел булутланы чачады,
(Къолларын ёрге кётюрюп, ары-бери чайкъаладыла).
Кёкде илячин учады.
(Къолларын жайып, учхан къушну энikleйдиле).

Агъачха киребиз энди.
(Жерлеринде атлай келип, тохтаидыла).
Ол бурма терек – элменди.
(Къолларын акъырын кётюредиле).
Тюбюндегичик, баям да,
(Къолларын акъырын бошлайдыла).
Акъжегей къоркъакъ къоянды.
(Къоянчыкъны энikleйдиле).

Очукъ бизден элгенгенди,
(Сабийчикле элгенген къоянчыкъны энikleйдиле).
Ой, къачып барады энди!
(Класда ары-бери чабадыла).

*(Бу назмучукъну айта,
устаз кеси тийишли кёрген жараучукъну этдиреди).*

**«Бир-эки» деп, «бир-эки» деп,
Биз жерибизде атлайбыз,
«Бир-эки» деп, «бир-эки» деп,
Жарауубузну къатлайбыз.**

**«Бир-эки» деп, «юч» деп, «тёрт» деп,
Физзарядкачыкъ этебиз.
«Онг» деп, «сол» деп, «жер» деп, «кёк» деп,
Чыпчыкъчыкълагъа жетебиз.**

Бир кибик ёрге тургъанбыз,
(Сабийле жерлеринден турадыла).
Сора агъачха баргъанбыз.
(Жерлеринде атлайдыла).

Терекде эрлен кёргенбиз,

(Башчыкъларын ёрге этип, боюнчукъларын созадыла).

Биз анга кишиу бергенбиз.

(Бармакъларына дери созулуп, кьолларын ёрге узатадыла).

Наныкъ, жилек да жыйгъанбыз,

(Ийилип, ишхилди жыйгъанча этедиле).

Ишхилдиден да тойгъанбыз.

(Ишхилди ашагъанча этедиле).

Сора жол жырчыкъ айтханбыз,

(Ёрге сюледиле).

Агъачдан, солуп, къайтханбыз.

(Жерлеринде атлайдыла).

«Бир-эки» деп, сора «юч» деп

(Кьолларын къанат кередиле, алагъа созуп, кьысадыла, ачадыла).

Мен жарау эте турама.

(Ийилип, полгъа жетедиле, ёрге сюледиле).

Физзарядкадады кюч деп,

Мен кьышха отун жарама.

(Балта бла отун жаргъанча этедиле).

Физзарядкачыкъ – зауукьду,

(Сабийле жерлеринде атлайдыла).

Санларыбызгъа саулукьду.

(Чёгедиле, турадыла).

Бююлебиз, нийлебиз,

(Онгга, солгъа бююледиле).

Биз жарау эте билебиз.

(Кьолларын къанат къагъадыла).

Бал чибин зуу-зуу этеди,

(Сабийле зууулдап, «учадыла»)

Гюл талачыкъгъа жетеди.

(Тохтайдыла).

Ол гюлханийге къонады,

(Чёгедиле).

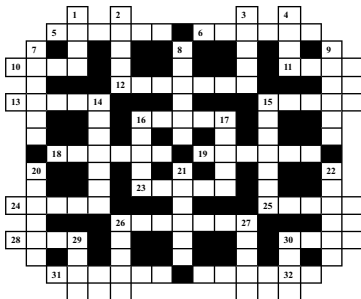
Бал татлы суудан къонады.

(Кьош ууушчукълары бла шаудандан суу ичгенча этедиле).

Эпиге: 5. Сабан чыпчыкъ. 6. Къоюлгъан къатынны орунбасы. 10. Жюн юзюю. 11. Жадини киносу. 12. Адамны дёрдени. 13. Къулакъ эн. 15. Теири ийлеучу станок. 16. Налог тауча. 18. Айыу бла аны ашаргъа бир да кюрешме. 19. Ол да къайгъыды. 23. Ариу, ариулыкъ. 24. Ынналарыбызны халы ийириучу «станогу». 25. Хораз. 26. Дерсге чакъырыучу зынгырдауукъ. 28. Чирнель. 30. Гуппур къол чалгъычыкъ. 31. Мени жёрмем андан базыкъ эди (жырда). 32. Хапар, жомакъ.

Ёресине: 1. Баш кийим. 2. Ыз бла баргъан суу. 3. Аякъдан ёргерекеде эки жанына чыгып тургъан сюекле. 4. Агъачы жумушагъыракъ терек. 7. Эртте тюпюн ичиучо «быргъы». 8. Ёгюзю хомуту. 9. Къол батыр, кёз а – 14. Жууулгъан быстырла «асылыучу» жип. 15. Керох. 16. «Ётюрюк» хапар. 17. Къууурулгъан нартохден тартылгъан ун. 20. Муслиyman динде къой союп этилиучо байрам. 21. Булгъанмай уюп тургъан айран. 22. Къойладан телю алгъан кезиу. 26. Къулдан ол къалыучуду. 27. Къайсы битимни да «анасы». 29. Таулада буула ёкюрюучо жер (жырда). 30. Печьде кюерге буюрулгъан агъач.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны былтыр 6-чы номеринде басмаланган сёзберни жууаппары:

Эпиге: 1. Таурух. 4. Адеж. 6. Окъ. 7. Ушхуур. 9. Базман. 10. Тутмакъ. 12. Уста. 13. Ош. 14. Асыу. 17. Якут. 19. Бегеуол. 21. Ат. 23. Ара. 24. Нохтабау. 26. Чана. 27. Тамычы. 28. Ён. 29. Чыккыр. 30. Сын.

Ёресине: 1. Тауай. 2. Урходук. 3. Умут. 4. Акъ. 5. Жалангач. 6. Ортакъ. 8. Алмосту. 9. Башы. 11. Дорбун. 15. Суусар. 16. Уялмагъан. 18. Тар. 20. Гяхиник. 22. Тансыкъ. 25. Быкъы. 26. Чач. 27. Тёр.

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (137)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 25.01.07. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная Гар-
нитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,00
Уч.-изд. л. 12,00 Тираж 1500 экз. Заказ № 13. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР
«Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР,
г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

*Редакция авторла бла къагъыт эжюрютмейди. Къол жазмалагъа кеса-
мат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затла-
ны авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа
боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиха жерде басмалагъанда:
«Была “Минги Таудан” алынгандыла», – деп жазаргъа борчду.*